

ბანკის ფინანსების კავშირში
ფონდის კავშირებით

K 242583
3

მთაწარი

ჩემი მისია ქვეყანაში

ბანკი, იმ დროს 1943

ISBN 99928-53-20-4

ქ

„მონაშვია“

STAATLICHE A. ZERETELI-UNIVERSITÄT ZU KUTAISSI
FORSCHUNGSINSTITUT FÜR
GESCHICHTE DER STADT KUTAISSI

FRIEDRICH FREIHERR KRESS
VON KRESSENSTEIN

MEINE MISSION IM KAUKASUS

Aus dem Deutschen ins Georgische übertragen,
eingeleitet und mit Erläuterungen zum Text versehen
von NODAR MUSCHKUDIANI

Verlag „Mozameta“
Kutaissi, 2002

ქართული
ბიბლიოთეკა

ქუთაისის ა. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო

უნივერსიტეტი

ქუთაისის ისტორიის ინსტიტუტი

*ძაღმნი ფრიფრის კრეს ფან
კრესენშეფონი*

ჩემი ძილა კავკასიაში

*ვერძანაყოფან თანგება, ილქმირთა
ნარკვევი და კამეხეჩარები დაყრთ
ნოფარ მუშკაყოფანმა*

გამომცემლობა „მონამკვა“
ქუთაისი, 2002

ბარონი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი (1870-1948), გერმანიის არმიის გენერალი, გერმანულ სამხედრო-დიპლომატიურ მისიას ხელმძღვანელობდა საქართველოში 1918 წელს. თავისი ცხოვრების ამ მონაკვეთის თაობაზე მას, მოგვიანებით, მოგონებები დაუწერია, რომელიც ძვირფას წყაროს წარმოადგენს აღნიშნული პერიოდის საქართველოს (და არა მარტო საქართველოს) ისტორიის შესახებ, მითუმეტეს, რომ ეს წიგნი, ჯერჯერობით, გერმანულადაც კი არაა გამოქვეყნებული. მისი მანქანაზე გადაბეჭდილი დედანი მიუნხენის სამხედრო არქივში მოიძია და ქართულად თარგმნა ნოდარ მუშკულიანმა. „ჩემი მისია კავკასიაში“ გასულ წელს (2001) ჟურნალ „განთიადში“ დაიბეჭდა გაგრძელებებით, ამჯერად კი, მთარგმნელის ისტორიული ნარკვევითა და კომენტარებითურთ, ცალკე წიგნად ვთავაზობთ მკითხველს.

აირველი გამოცემა

რედაქტორი **თეიმურაზ აგოლაძე**

რეცენზენტები:

ისტორიის მეც. კანდიდატი, დოც. **ზურაბ დათუაშვილი**,
ისტორიის მეც. კანდიდატი, დოც. **ტარიელ ჭიღვარია**

242583

წიგნის გამოცემის საქმეში ფინანსური მხარდაჭერისათვის
მთარგმნელი უღრმეს მადლობას მთავარებს ბატონებს
ვლადიმერ პატარიძეს და გურამ ხმაღაძეს

საგვ-2000
გეგმვისა და
გამომცემის

საქართველოს
პარლამენტის
ეკონომიკური
ბიბლიოთეკა

მთარგმნელი ამ გამოცემას უძღვნის
ანგარ აბესაძის ხსოვნას

გენეალოგიური უკიდრის კრეს უონ კრესენგზინი და მისი მოგონებანი

(მთარგმნელის წინათმზა პირველი
ქართული პუბლიკაციისათვის)*

კაიზერული გერმანია პირველი დიდი ევროპული სახელმწიფო იყო, რომელმაც არა მარტო აქტიურად შეუწყო ხელი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნას 1918 წლის მაისში, არამედ პირველმა ცნო იგი „დე-ფაქტო“ 28 მაისის ფოთის ხელშეკრულებების საფუძველზე და ენერგიული ღონისძიებების განხორციელებას შეუდგა მისი სახელმწიფოებრივი და სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურების ჩამოყალიბებისათვის.

გერმანიის პოლიტიკური წრეების კავკასიის რეგიონით და, კერძოდ, საქართველოთი დიდი დაინტერესების უტყუარ დადასტურებას წარმოადგენს აქ სპეციალური სამხედრო-დიპლომატიური მისიის წარმოგზავნა, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ბარონი, გენერალი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი (1870-1948). დელეგაციაში სხვადასხვა დარგის (სამხედრო, სავაჭრო-ეკონომიკური, სარკინიგზო, საზღვაო) სპეციალისტებთან ერთად ავსტრია-უნგრეთის და ბულგარეთის წარმომადგენლებიც (ბარონი ფონ ფრანკენშტაინი და გენერალი სტანციევი) შედიოდნენ, რაც ამ სახელმწიფოთა ინტერესებზეც მოწმობს აღნიშნულ რეგიონში. ასევე თურქეთის, როგორც „ოთხთა კავშირის“ წევრის, წარმომადგენელთა არყოფნა კრესის მისიასთან ხაზს უსვამს ამ ქვეყნის სპეციალური ინტერესების არსებობას საქართველო-კავკასიაში და გვიჩვენებს სერიოზულ განხეთქილებებს მოკავშირეთა კავკასიურ პოლიტიკაში. ეს კარგად გამოჩნდა მისიის საქართველოში ყოფნის პერიოდში.

კრესის სახით გერმანიის სამხედრო-პოლიტიკურმა წრეებმა საქართველოში წარმოსაგზავნად ისეთი პიროვნება შეარჩიეს, რომე-

* ქურნალი „განთიადი“, N1-2, 2001

ლიც მანამდეც არ იმყოფებოდა შორს კავკასიიდან და, ამავდროულად, ზედმიწევნით კარგად იცნობდა თურქეთის სამხედრო სტრუქტურას. კრესი მერვე თურქული არმიის სარდალი იყო 1917 წელს პალესტინის ფრონტზე და იქ ინგლისელთა წინააღმდეგ თავდაცვით ბრძოლებს წარმატებით ხელმძღვანელობდა.

იგი წარმომავლობით ნიურნბერგელი პატრიციების ცნობილ საგვარეულოს ეკუთვნოდა, რომელიც საუკუნეების მანძილზე (1349 წლიდან) ქალაქის საბჭოში იყო წარმოდგენილი. ერთ-ერთმა კრესმა, დიპლომატმა კრისტოფმა, 1535 წელს იმპერატორ კარლოს V-ისაგან უფლება მიიღო ფონ კრესენშტაინის ტიტული ეტარებინა. 1817 წლიდან კრესები ბავარიის თავადაზნაურობის სახელობით სი-აში ბარონთა კლასში შეიყვანეს.

საქართველოში წამოსვლისას ფრიდრიხ ფონ კრესი 40 წლის პოლკოვნიკი იყო და „რუსი გენერლების ახალგაზრდული ასაკის“ გამო უხერხულობა რომ არ შექმნილიყო, მასაც გენერალ-მაიორის წოდება მიენიჭა კავკასიაში ყოფნის ვადით. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, რაიხსვერში სამსახურისას, მან გენერლის ჩინამდე მი-აღწია და 1929 წელს რაიხსვერის მე-3 საარმიო ჯგუფის სარდლის პოსტიდან თადარიგში გავიდა.

1943 წელს, მეორე მსოფლიო ომის დროს, 73 წლის კრესმა მიუნხენის სამხედრო არქივს გადასცა „ჩემი მისია კავკასიაში“. ეს არის „მხოლოდ ოჯახისათვის და არა გამოსაქვეყნებლად დაწერილ მოგონებებზე“ მუშაობისას გაკეთებული კავკასიაში გერმანული მი-სიის საქმიანობის აღწერა მოკლე ანგარიშის სახით, რომელიც მოი-ცავს მანქანაზე ნაბეჭდ 95 გვერდს. ეს მემუარე სავესებით უცნობი მასალაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში და ამდენად, უაღრესად მნიშ-ველოვანი. ავტორი ობიექტურ სურათს გვაწვდის საქართველოს პი-რველი რესპუბლიკის შინაგანი და გარეგანი სიძნელეების, პოლიტი-კური პარტიების, მათი ლიდერებისა და მთავრობის წევრთა საქმი-ანობის შესახებ.

კრესი ქვეყანაში მიმდინარე პროცესებს უყურებს უცხო კაცის პოზიციიდან, ვინც ქართველ ხალხს თავისი სახელმწიფოს მშენებ-ლობის საქმეში დახმარების დიდი სურვილით უდგას გვერდით და ბევრ ისეთ მომენტზე ამახვილებს ყურადღებას, რომელიც ქართული ყოფისა და მენტალიტეტისათვის დამახასიათებელი იყო არა მარტო მაშინ, არამედ ნიშანდობლივია დღესაც.

ნოდარ მუშაპლიანი

საქართველო გერმანიის კავკასიურ პოლიტიკაში 1918 წლის გაის-ივნისში და გენერალ ფონ კრუსის მიხედვით

I. კავკასიური პოლიტიკის მიზნები და საქართველო

გერმანიის იმპერიას არსებობის პირველი წლებიდანვე აინტერესებდა კავკასია. კავკასიური პოლიტიკა მისი აღმოსავლური პოლიტიკის* შემადგენელი ნაწილია და ათწლეულების განმავლობაში ყალიბდებოდა იმპერიის საერთო კოლონიური და ანტირუსული ექსპანსიონისტური პოლიტიკის ფარგლებში. პირველი მსოფლიო ომის წინ კავკასიურმა პოლიტიკამ,¹ სამხედრო ამოცანებიდან გამომდინარე, უფრო კონკრეტული ხასიათი შეიძინა და მისი მთავარი მიზანი რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ ძირგამომთხრელი საქმიანობა გახდა. იგი სავსებით შეესაბამებოდა მეორე რაიხის გენერალურ საგარეო-პოლიტიკურ კონცეფციას დაპირისპირებული სამხედრო ბლოკის ქვეყნების შემადგენლობაში შემავალი სხვადასხვა ეროვნების ხალხების ყოველგვარი ცენტრიდანული მოძრაობის წახალისებისა და მხარდაჭერის შესახებ. მტრული სახელმწიფოს მოსახლეობის რევოლუციონიზირებით და მრავალფეროვანი სუბვერსიული მეთოდების გამოყენებით სამხედრო ამოცანების გადაწყვეტა უნდა გაი-
ოლებულიყო.

გერმანულ საპეციალურ ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ 1914 წლის შემოდგომიდან, რუსეთის იმპერიაში შემავალი ხალხების სეპარატისტულ-ნაციონალისტური მოძრაობების მხარდაჭერის თვალსაზრისით, გერმანიის ძირგამომთხრელი პოლიტიკის უშუალო სა-

*აღმოსავლური პოლიტიკა (Ostpolitik) აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებთან, ბალტიისპირეთთან და რუსეთთან მიმართებაში გამოიყენება და უნდა განვასხვაოთ მეორე „აღმოსავლური“ ანუ „Orientpolitik“-ისგან, რომელიც, არსებითად, ახლოაღმოსავლურ მუსულმანურ სამყაროსთან ურთიერთობებს მოიცავს.

მიზნად საქართველოც გადაიქცა.² აღსანიშნავია, რომ ინსურგენტული იდეების გარედან შემოტანას საქართველოში ნაყოფიერი ხაზოვანი ხვდებოდა. ე. ცეხლინი მართებულად მიიჩნევს, რომ ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძარობის ლიბერალურ-დემოკრატიული იდეების გვერდით გერმანულ პოლიტიკას აქ, „მენშევიკების“ და სოციალ-ფედერალისტების სახით, მნიშვნელოვანი საყრდენი გამოუჩნდა.³

გერმანიის ხელისუფლება დიდი ინტერესით შეხვდა ქართული ემიგრაციის თვალსაჩინო წარმომადგენლებს, რომლებიც საქართველოს რუსეთის ტყვეობიდან დახსნის მიზნით მის მოწინააღმდეგესთან დაახლოების გზებს ეძებდნენ. რაიხსკანცლერ თ. ფონ ბეტმან-პოლვეგის ინიციატივით ბერლინში მიიწვიეს „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი“, რომლის ყველაზე ცნობილი წევრები ლ. კერესელიძე, გ. მაჩაბელი და მ. წერეთელი სასურველი სტუმრები იყვნენ გერმანიის უმაღლესი პოლიტიკური წრეებისათვის.⁴

ქართული ემიგრაციის აქტიური მოღვაწეობის შედეგად გერმანიის კავკასიური პოლიტიკის ეპიცენტრად საქართველო გადაიქცა და ამის გამო გერმანია-თურქეთის ინტერესთა კონფლიქტი მისი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის თანამდევი მნიშვნელოვანი ფაქტორი გახდა.⁵ განსაკუთრებული სიმწვავე გერმანულ-თურქულმა დაპირისპირებებმა ბრესტის ზავის (1918 წ. 3 მარტი) შემდეგ შეიძინა. მოკავშირეთა შორის წინააღმდეგობა, ყოველ შემთხვევაში, უარყოფითად აისახებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხზე და მისი სახელმწიფოებრიობის განვითარების სამომავლო პერსპექტივაზე. საქართველოსათვის სწორედ იმას ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა, თუ რამდენად მოახერხებდა დიდ სახელმწიფოთა ჭიდილში თავისთვის სასარგებლო პოზიცია გამოენახა და ძლიერ პარტნიორზე დაყრდნობით შედარებით უმტკივნეულოდ ჩართულიყო საერთაშორისო ურთიერთობათა სისტემაში, როგორც სუვერენული სუბიექტი.

მოცემულ პერიოდში გერმანიისა და საქართველოს ურთიერთობების რეალური სურათის აღდგენისას მხედველობაში უნდა მივიღოთ ე. ცეხლინის მართებული დასკვნა, რომ ის პოლიტიკოსები, ვინც გერმანიის ხელისუფლებაში იყვნენ, არავითარ შემთხვევაში არ წარმოდგენდნენ ხალხთა თვითგამორკვევის უფლების დამცველებს, არა-

მედ საკუთარი ინტერესები ამოძრავებდათ და ნებისმიერი საშუალებით ცდილობდნენ გამარჯვების მოპოვებას.⁶

II. „შემთხვევითი ფაქტი“, თუ „აქტი ისტორიული აუცილებლობისა“?!

დამოუკიდებელი საქართველოს დაარსებიდან ორი წლის შემდგომ გ. ვეშაპელი აღნიშნავდა, რომ „სოციალ-დემოკრატიებისათვის ეს დამოუკიდებლობა ასე თუ ისე იყო და სამწუხაროდ დღესაც არის შემთხვევითი ფაქტი, ობიექტური პირობით შექმნილი. ჩვენთვის კი — ნაციონალისტებისათვის, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება იყო და არის აქტი ისტორიული აუცილებლობისა, აქტი, ნაკარნახევი იმით, რომ ქართველ ხალხს აქვს სახელმწიფოებრივი ტრადიცია და ამ ტრადიციას იგი ატარებდა მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში“.⁷

ამგვარი დაფიქრებისა და მსჯელობის საფუძველს ნამდვილად იძლევა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის წარმოშობასთან დაკავშირებული საშინაო და საგარეო გარემოებების დაწვრილებითი ანალიზი.

ბრესტის ზავის შემდეგ თურქეთის ხელში აღმოჩნდა არა მარტო ამ ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ბათუმის, ყარსისა და არდაგანის ოლქები (ე. წ. „სამი სანჯაყი“, რომელთა საბოლოო კუთვნილების საკითხი პლებისციტით უნდა გადაწყვეტილიყო), არამედ ახალციხის, ახალქალაქის მაზრები, ოზურგეთი და პერსპექტივაში თბილისზე გალაშქრებაც იყო გათვალისწინებული. თურქეთის კავკასიური პოლიტიკის რეალიზაციის შემთხვევაში მინიმუმამდე მცირდებოდა ქართველი ხალხის შანსი საკუთარი სახელმწიფოებრიობის რაიმე ფორმით აღდგენასა და შენარჩუნებაზე. აგრესიის პარალელურად, თურქეთის სამხედრო-პოლიტიკური წრეები მოლაპარაკებებსაც აწარმოებდნენ ამიერკავკასიის მთავრობასთან, რომლის დროსაც თვალშისაცემი იყო მათი ზღვარგადასული პოლიტიკური ამბიციები და უხეშ ძალაზე დამყარებული დიქტატი.⁸ თურქები ამიერკავკასიის დელეგაციას, ა. ჩხენკელის მეთაურობით, თანასწორუფლებიან პარტნიორად არ მიიჩნევდნენ.

ბათუმის მოლაპარაკებანი (ორ ეტაპად — 11-26 მაისი და 31 მაისი-4 ივნისი) წინამორბედ ტრაპიზონის კონფერენციაზე (14 მარ-

ტი-5 აპრილი) ბევრად უფრო მძიმე ატმოსფეროში მიმდინარეობდა. ფაქტიურად, ბათუმში 11 მაისს ერთი პლენარული სხდომა შედგა და, თურქული მხარის დესტრუქციული პოზიციის გამო, ერთიანი მუშაობა ჩაიშალა. ამიერკავკასიის ხალხები სასიკვდილო საფრთხის წინაშე აღმოჩნდნენ. რეგიონში ერთმანეთს ეჯახებოდა არა მარტო ცენტრალურ სახელმწიფოთა, თურქეთისა და ანტანტის ქვეყნების ინტერესები, არამედ თვით ამიერკავკასიის სამი მთავარი ხალხის ერთმანეთისგან რადიკალურად განსხვავებული და ურთიერთსაპირისპირო საგარეო-პოლიტიკური კონცეფციების შეუთავსებლობა არ იძლეოდა საერთო კონსენსუსზე დამყარებული პოლიტიკის შემუშავების საშუალებას. თუ დაშნაკებს არ უნდოდათ „რუსული სამშობლოდან“ (Mutterland) მოწყვეტა და პროანტანტური კურსის მომხრენი იყვნენ, თათრებს* „დემოკრატიულ-მუსულმანური რელიგიური გრძნობები“ არ აძლევდა თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლის უფლებას.⁹

ამ გადაულახავი კოლიზიების ფონზე თანდათანობით გამოიკვეთა ქართულ-გერმანული ინტერესების დაახლოების პროცესი, ცხადი გახდა ამიერკავკასიის რესპუბლიკის (22 აპრილი – 26 მაისი) ეფემერული ხასიათი და ამ „უზარმაზარი მოლუსკის“ (ზ. ავალიშვილი) შენარჩუნება შეუძლებელი შეიქნა.

გერმანული მასალები, რომელთა უდიდესი ნაწილი სრულიად უცნობი ან ნაკლებად ცნობილია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, უფრო სრულყოფილად წარმოაჩენენ საქართველოს მნიშვნელობასა და ადგილს გერმანიის კავკასიურ პოლიტიკაში, ასევე აშკარად გვიჩვენებენ იმ ურთულეს წინააღმდეგობებს თვით გერმანულ პოლიტიკაში, რაც დამოუკიდებელი საქართველოს წარმოშობას უკავშირდებოდა. ამ დოკუმენტებზე დაყრდნობით, 1918 წლის მაისიდან უკვე შეიძლება საუბარი გერმანიის აშკარად გამოკვეთილ ქართულ პოლიტიკაზე. ორივე მხარისაგან მომდინარე ურთიერთდაახლოების იმპულსებმა ხელი შეუწყო ინტერესთა კონსენსუსის მიღწევას, რაც 1918 წლის ზაფხულში ერთობლივი მოქმედების საფუძველი გახდა. გერმანელი

* ასე იხსენიება გერმანულ დოკუმენტებსა და ლიტერატურაში აზერბაიჯანელები. „აზერბაიჯანელი“ 1934 წლიდან შემოიღეს ეროვნების აღმნიშვნელად „თურქის“ ნაცვლად. 1929 წ. არაბული ალფაბეტი შეცვალა ლათინურმა, 1937 წ. ლათინური – კირილიცამ, ახლა ისევ ლათინური ანბანი იხმარება.

მკვლევარი ვ. ციურერი არცთუ მცირედი გაკვირვებით აღიქვამს „არათანაბარ სახელმწიფოებს შორის“ ურთიერთობას, როგორც კაიზერული გერმანია და „საქართველოს სოციალისტური რესპუბლიკა“ იყვნენ.¹⁰ თავისთავად ფაქტი ასეთი ურთიერთობებისა მიუთითებს მათ მნიშვნელობაზეც. გერმანიისათვის განმსაზღვრელი იყო საქართველოს გეოპოლიტიკური მდებარეობა და მდიდარი ბუნებრივი რესურსები, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექნებოდა ომის წარმატებით დასრულებისათვის დასავლეთში. ეკონომიკური ინტერესების პრიორიტეტულობის საფუძველზე უნდა განვითარებულიყო მომავალი პოლიტიკური თანამშრომლობა. ამ ინტერესების უსაფრთხოების მიზნით გერმანიამ თურქეთთან კონსტანტინეპოლის საიდუმლო შეთანხმებას მოაწერა ხელი (1918 წ. 27 აპრილი), რომელიც მოკავშირეთა შორის ამიერკავკასიაში გავლენის სფეროების გამიჯვნას ითვალისწინებდა. თურქებს რჩებოდათ მათ მიერ ოკუპირებული ქართული ტერიტორიები და თბილისის მთელი სომხეთი, ხოლო რეგიონის დანარჩენი ნაწილი გერმანიის გავლენაში უნდა ყოფილიყო. ეს შეთანხმება მოკლევადიანი (იმავე წლის 31 დეკემბრამდე) იყო, მაგრამ თურქები არ ასრულებდნენ მის მოთხოვნებს და მთელი ამიერკავკასიის ბატონ-პატრონად მიიჩნევდნენ თავს.¹¹

ბათუმში გერმანიის დელეგაცია გაბედულად გამოვიდა თურქეთის ამბიციების წინააღმდეგ და ამიერკავკასიის სამშვიდობო დელეგაციის ქართულ ნაწილთან ერთად „ქართული პოზიციის“ განხორციელება დაიწყო. ბათუმის მოლაპარაკებათა ორგანიზირების მონაწილეთი – 12-დან 26 მაისამდე – საქართველოს ისტორიის ბედის განმსაზღვრელ უმნიშვნელოვანეს ეტაპად იქცა. მან საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დაბადებას. ეს პერიოდი, მეორე მხრივ, გერმანია-თურქეთის კავშირის სიმტკიცის უმკაცრესი გამოცდაც გახლდათ. მოკავშირეთა ურთიერთობებში კონფრონტაციული მოვლენების ესკალაციამ საქართველოს გამო უაღრესად საშიში ხასიათი მიიღო.

ბათუმში, გერმანიის სახით, საქართველოს ძლიერი მფარველი გამოუჩნდა. იგი თურქეთისათვის „ალიკაპის“ როლს ასრულებდა და საქართველოს დამოუკიდებლობის ინიციატორადაც მოგვევლინა.¹²

საქართველოს დამოუკიდებლობისა და საქართველო-გერმანიის ურთიერთობათა პრობლემატიკისადმი მიდგომა ქართველ მკვლევარ-

თა ბოლოდროინდელი ნაშრომებში¹³ აშკარად თავისუფალ-გვარი იდეოლოგიზირებული და რომანტიკული პოლიტიკური მოდგენებისაგან. აქედან გამომდინარეობს ის მთავარი პოზიტიური შედეგი, რომ დამოუკიდებლობა გარედან თავს მოხვეული იძულებითი ნაბიჯი იყო, განსაკუთრებით ქართული სოციალ-დემოკრატიისათვის, რომელიც მაშინ მმართველი პოლიტიკური ძალა გახდა. გარეგანი ფაქტორების პრიორიტეტია სწორედ ის, რომ თურქეთთან გართულებულმა ურთიერთობამ ეროვნული საბჭოს ლიდერები დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე მიიყვანა,¹⁴ თორემ სოციალ-დემოკრატების ეროვნული ნიჰილიზმი საყოველთაოდ ცნობილი გახლდათ. ისინი არა მარტო საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეისაგან იღვწენ შორს, არამედ ქვეყნის პოლიტიკური ავტონომიის მომხრეებსაც ებრძოდნენ და ავტონომიის ცნებაში მარტოდენ კულტურულ შინაარსს მოიაზრებდნენ. ამდენად, სოციალ-დემოკრატიის მიზანი სრულებითაც არ იყო ის შედეგი, რასაც გარემოებათა თანხვედრის მეშვეობით მიაღწია. მათ მართლაც რომ „გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნამ“ აფიქრებინათ დამოუკიდებლობა. სწორედ ამიტომ „ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა მხოლოდ საგარეო-პოლიტიკური გარემოებების და არამც და არამც მმართველი პარტიის მოღვაწეობის შედეგი აღმოჩნდა“.¹⁵

საგარეო პოლიტიკური გარემოებების მეოხებით დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა სწორედ დამოუკიდებლობის თავს მოხვევას ნიშნავს, მაგრამ ეს განსაზღვრება ცალმხრივი იქნება, თუ არ გავითვალისწინებთ ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცნობიერებაში ხანგრძლივი დროის მანძილზე ჩამოყალიბებულ ერის დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფების მოთხოვნილებას და ალტერნატიული პოლიტიკური ძალების თავდაუზოგავ ბრძოლას მისი რეალიზებისათვის. ეს ძალები დიდი ხნიდანვე ემზადებოდნენ ამ მიზნის მისაღწევად.

ბათუმში საქართველოს მხარდამჭერი ძალის გამოჩენისთანავე ამოქმედდა საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი პოლიტიკური ძალების – სოციალისტ-ფედერალისტთა, ეროვნულ-დემოკრატთა, ემიგრაციაში მოღვაწე „დამკომელების“ და საერთოდ, პროგერმანული ორიენტაციის ფაქტორები. გ. ლასხიშვილს ცნობით, ქუთაისისა და თბილისის მოსახლეობის „უმრავლესობა... გერმანი-

ას ემხრობოდა და დარწმუნებული იყო გერმანიის გამარჯვებაში“.¹⁶

ორი ქვეყნის პოლიტიკოსთა პოზიციების დაახლოებაში ის ფსკრის პოლიტიკური ფაქტორიც მნიშვნელოვანი პოლიტიკური კაპიტალის ლატვირთვას იძენდა, რომ საქართველოში არ არსებობდა მტრული განწყობა გერმანელების მიმართ, პირიქით, მათში „ხელაღდნენ ევროპული კულტურის, ევროპული ცოდნისა და უნარის რიგიან წარმომადგენლებს, ბრწყინვალე მეომრებს...“¹⁷

ამიერკავკასიის დელეგაციის მთავარი დიპლომატი ა. ჩხენკელი რეალურად აფასებდა შექმნილ ვითარებას, „... რომ გერმანიის იმპერიალიზმი... უკეთესია რუსეთის იმპერიალიზმზე, რომ ჩვენი მდგომარეობა გვაიძულებს პირველს შევურიგდეთ, ვინაიდან გერმანიამ თუ გვიხსნა, მხოლოდ თავისი იმპერიალისტური მადის დასაკმაყოფილებლად და არა რუსი ამხანაგების ლამაზი თვალებისათვის“.¹⁸

აქ უკვე ყველაფერი ანათქვამი: ჩხენკელი არჩევანს აკეთებს „უკეთესი იმპერიალიზმის“ სასარგებლოდ და მიუთითებს გამოუვალ მდგომარეობაზე, რომელიც „აიძულებს“ ქართულ დელეგაციას, მიიღოს გერმანიის მხარისაგან წამოსული დამოუკიდებლობის წინადადება. ჩხენკელი მერყეობს, მან, მართალია, 12 მაისს დააფიქსირა, რომ „საქართველო დარჩება ცალკე“,¹⁹ მაგრამ დამოუკიდებლობის გამოცხადება საჭიროდ არ მიაჩნია. 14 მაისს ეროვნული საბჭოს აღმასკომიც გ. გვახვას (ეროვნულ-დემოკრატი) ინიციატივით ღებულობს გადაწყვეტილებას, რომ მფარველობა თხოვოს გერმანიას. ოთხუნქტიან თხოვნაში ლოსოვისადმი საუბარია „საქართველოს საერთაშორისო და პოლიტიკურ-სამართლებრივი საკითხების“ შედარებით უმტკივნეულო გადაწყვეტაში გერმანიის მხრიდან ხელშეწყობაზე და არა უშუალოდ დამოუკიდებლობის გამოცხადებაზე.²⁰ ეროვნული საბჭოს სოციალ-დემოკრატიული უმრავლესობა ჯერჯერობით თავს იკავებდა ამ საკითხის დაყენებისაგან.

მალე ჩხენკელისა და ეროვნული საბჭოს მერყეობასაც წერტილი დაუსვა ო. ფონ ლოსოვმა. მან „...კატეგორიულად განაცხადა, რომ დარჩენილია ერთადერთი გზა — საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება“ — იტყობინებოდა ჩხენკელი უკვე 22 მაისის წერილში.²¹ 17-დან 21 მაისამდე ნ. ჟორდანიას კონფიდენციალური საუბრები ჰქონდა ბათუმში გერმანიის დელეგაციის მეთაურთან, რომლის შუამდგომლობის მცდელობებმა თურქეთის დელეგაციასთან არავი-

თარი შედეგი არ მოიტანა.²² ცხადია, ნ. ჟორდანიასათვისაც დღესაც იგივე მოსაზრებები იყო. თურქებთან მორიგების და ამიერკავკასიის ერთიანობის შენარჩუნების უპერსპექტივობა, მაგრამ მისი პოზიცია დამოუკიდებლობის საკითხში მტკიცე და თანმიმდევრული არ ყოფილა. ეს გამოჩნდა ეროვნული საბჭოს 26 მაისის სხდომაზე, სადაც მან განაცხადა: „მოქალაქენო! დღეს თქვენ აქ მოწმე იყავით ერთი ისტორიულის, იშვიათის და ამავე დროს ტრაგიკული აქტისა. ამ დარბაზში მოკვდა ერთი სახელმწიფო და აი, ახლა ამავე დარბაზში ეყრება საფუძველი მეორე სახელმწიფოს“.²³ ნ. ჟორდანიას სინანულს, ამიერკავკასიის ფედერაციის აღსასრულის „ტრაგიკული აქტის“ გამო, იმის იმედი ანელებდა, რომ მომავალში, უფრო უკეთეს პირობებში, კვლავ შეიკვრებოდა ეს კავშირი. იგრძნობა, რომ იგი დიდი ხალისით არ მისულა „მეორე სახელმწიფოს“ — დამოუკიდებელი საქართველოს საფუძველის ჩაყრამდე, რასაც, სხვათა შორის, მისი შემოქმედნი, „გრაფი შულენბურგი გერმანელი ოფიცრებითურთ“, ²⁴ იქვე, დარბაზში ესწრებოდნენ.

III. ო. ზონ ლოსოვის დიპლომატია ბათუმში

დელეგაციის წარგ ზავნა ბათუმის კონფერენციაზე გერმანიის კავკასიური პოლიტიკის გააქტიურებას ნიშნავდა და არც ის იყო შემთხვევითი, რომ ხელმძღვანელად გენერალი ოტო ფონ ლოსოვი დაინიშნა. იგი კონსტანტინეპოლში გერმანიის სამხედრო რწმუნებული გახლდათ და გერმანიის იქაური ელჩის ი. — პ. ბერნსტორფის სურვილით და რეკომენდაციით მოხვდა მისთვის ერთი შეხედვით უჩვეულო თანამდებობაზე, დიპლომატიის რანგში. ა. ოპანჯანიანის მიხედვით, იგი საელჩოს მრჩევლის — გრაფ ვალდბურგის ნაცვლად დაინიშნა, რადგან „თურქებთან თავისი ხანგრძლივი პიროვნული ურთიერთობის გამო უკეთესად შეეძლო მათთვის მოლაპარაკებისას გადამეტებული მოთხოვნების დაყენებაში ხელის შეშლა“.²⁵ ბერნსტორფის არჩევანი სამხედრო პირზე იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ 1916 წლის ზაფხულიდან გერმანიაში ცნობილი სამხედრო მოღვაწეების პ. ფონ პინდენბურგისა და ე. ლუდენლორფის ტანდემი ფაქტიურ სამხედრო დიქტატურას ამყარებს და აქტიურად ერევა პოლიტიკაში.

ლოსოვის ამ პოსტზე დანიშვნა უფრო სასარგებლოც კი აღმოჩნდა ბათუმში „ქართული საქმის“ ენერგიულად და დაჩქარებული ტე-

გენერალი ფონ ლოსოვი
(აღებულია ი. პომიანკოვსკის 1997
წელს სტამბოლში თურქულ ენაზე
გამოცემული წიგნიდან „ოსმალეთის
იმპერიის დაცემა“)

„ახალი ყაიდის დიპლომატს“ უწოდებს, რომელმაც გერმანიის კავ-
კასიურ პოლიტიკაში ავსტრია-უნგრეთის კონსტანტინოპოლელი ელ-
ჩის, მარკგრაფ ი. ფონ პალავეჩინის აზრით, „კომიკური“ ნოტი შეი-
ტანა. ლოსოვი თავს თურქ ოფიცრებზე ბევრად მაღლა აყენებდა, ხში-
რად ჩხუბობდა მათთან, პოლიტიკას საკუთარ რისკზე აგებდა და გა-
მოკვეთილ ანტითურქულ პოზიციაზე იდგა.²⁶ გ. რიტტერი სინანუ-
ლით აღნიშნავს, რომ ბათუმში „სამწუხაროდ, ჯარისკაცი“ მიავლინეს
და არა პროფესიონალი დიპლომატი, რომელიც კონფლიქტური იყო
თურქებთან და კავკასიაში ჯარების გაგზავნაც მოითხოვა.²⁷ საქარ-
თველოსადმი თურქეთის აგრესიული პოზიციის გაუთვალისწინებლო-
ბის გამო, რამდენადმე ცალმხრეობა რიტტერის მოსაზრება, თუმცა
გასაგებია მისი დამოკიდებულება ლოსოვისადმი, რომელიც უფრო
უმაღლესი მთავარსარდლობის მითითებებით მოქმედებდა და ამდუ-
ნად, ეწინააღმდეგებოდა „აუსენამტის“ (საგარეო საქმეთა სამინის-
ტრო) „სამშვიდობო პოლიტიკას“. რაიხსმინისტრი რ. ფონ კიულ-
მანი, კაიზერული დიპლომატიური კორპუსის „ცივი პროფესიონა-

მპით წარმართვისათვის. იგი პირადად ძალზე რისკი-
ან და გაბედულ პიროვნებად
წარმოგვიდგება, საჭირო
შემთხვევაში შეეძლო დიდი
პასუხისმგებლობა აეღო თა-
ვზე და ზოგჯერ გულმოდგი-
ნეობაში გადაეჭარბებინა კი-
დეც. „თავისი უბრალო-
ებითა და რაინდობით“ (ზ.
აკალიშვილი) იგი მალე
ქართველთა მხრიდან
საყოველთაო პატივისცე-
მისა და ყურადღების ცენ-
ტრში აღმოჩნდა.

გერმანელი მკვლევარე-
ბი განსხვავებულად აფასე-
ბენ მის პიროვნებასა და საქ-
მიანობას. ვ. ბაუმგარტი მას

ლი წარმომადგენელი, საქმეში თავდაჭერილი, უაღრესად წინდახედული დიპლომატი, არ იზიარებდა თუნდაც მცირერიცხოვანი კავშირის გაგზავნის იდეას, ვინაიდან საფუძლიანად შიშობდა, რომ ეს გააჭიანურებდა ომის პროცესს.

გენერალ ფონ ლოსოვის რაიხსკანცლერმა გ. ფონ ჰერტლინგმა უმაღლეს მთავარსარდლობასთან (OHL) შეთანხმებით მიანიჭა „ბათუმში მოლაპარაკებების წარმოებისათვის“ სრული უფლებამოსილება.²⁸

ლოსოვის ბათუმური პოლიტიკის არსის სიცხადისათვის საჭიროა, სქემატურად მაინც წარმოვიდგინოთ გერმანიის კავკასიური პოლიტიკის წინააღმდეგობრივი მიმართულებები ამ პერიოდში.

მაისის დასაწყისში გერმანიის კავკასურ პოლიტიკაში, პირობითად, ორი ხაზი გამოიყოფა. პირველი ტრადიციულია, ომის დასაწყისიდანვე შეძლებისდაგვარად ხორციელდებოდა და აქაური ხალხების ანტიცარისტულ და ანტირუსულ ბრძოლას უკავშირდებოდა, მეორე კი 1917 წლის ბოლოს გამოიკვეთა და თურქეთის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის წახალისებას გულისხმობდა. ეს უკანასკნელი, ავსტრიელის მკვლევრის ვ. ბილის აზრით, მიზნად ისახავდა თურქეთისათვის თურანისტული გეგმების ნაწილობრივ განხორციელების შესაძლებლობის მიცემას, სხვაგან განცდილი წარუმატებლობების საკომპენსაციოდ. მაშინ პროთურქულად განწყობილი ლოსოვიც მიიჩნევდა, რომ ე. წ. „სამი სანჯაყის“ დაუფლება დადებით მორალურ ზემოქმედებას იქონიებდა თურქებზე.²⁹ თურქული ექსპანსიის ამ მიმართულებით წახალისების პოლიტიკა საქართველოსთვის იყო პირველ რიგში საზიანო.

გერმანული პოლიტიკა თითქმის დაუძლეველი დილემის წინაშე იდგა: ერთი მხრივ, მოკავშირისთვის კავკასიაში თავისუფალი მოქმედების საშუალების მიცემა და მეორე მხრივ – „სრული გაგება და თანაგრძნობა“ საქართველოს დამოუკიდებლობისადმი. ორივე მიმართულებით წარმატებული მოქმედება შეუძლებელი ჩანდა ისევე საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე. გერმანულ დიპლომატიას დანის პირზე უნდა გაეგლო, თურქების ამბიციები მოეთოკა ისე, რომ არც მოკავშირე დაეკარგა და არც საკუთარი ინტერესები დაეთმო საქართველოს მიმართ. გენერალმა ლოსოვმა ბათუმში ამ ამოცანის გადაჭრა შეძლო.

გერმანიის პოლიტიკური და სამხედრო ხელმძღვანელობა აპრილ-მაისში, დიდი შინაგანი წინააღმდეგობების მიუხედავად, თავის კასიურ გეგმებში საქართველოს საწინააღმდეგო ნაბიჯებს არ ღვამს – პირიქით, გერმანია თავის მოკავშირეზე ზემოქმედებას ცდილობდა და ახერხებდა კიდევ მეტ-ნაკლები წარმატებით. ბრესტის ზავამდე გერმანული პოლიტიკისათვის გაურკვეველი იყო, თუ რამდენად შორს უნდა წასულიყვნენ თურქები საქართველოსა და კავკასიის წინააღმდეგ „პოლიტიკური, ეკონომიკური და ტერიტორიული თვალსაზრისით“, მაგრამ აპრილის ბოლოს ბერლინი ძალიან გააქტიურდა და შეეცადა, მათი წინსვლისათვის ზღვარი დაედო. 22 აპრილს სხვადასხვა სამინისტროებმა, გერმანიის ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესების უზრუნველსაყოფად, საჭიროდ მიიჩნიეს ბათუმის საქართველოსა და, შესაბამისად, გერმანიის ინტერესების სფეროში ჩართვა. ლუდენდორფიც დაეთანხმა 24 აპრილს ბათუმის ოლქის სამხრეთ ნაწილის თურქებისათვის, ხოლო ჩრდილოეთი ნაწილის – ქართველებისათვის გადაცემას. ამჯერად იგი თურქეთის ტერიტორიული პრეტენზიების დაკმაყოფილების საშუალებას ამიერკავკასიის სომხურ და თათრულ ნაწილებში ხედავდა.

K.242583

ბათუმის საკითხი საერთოდ „აუსენამტის“ აღმოსავლეთის საქმეთა რეფერენტმა ტრაუტმანმა დააყენა 1 აპრილს. მისი აზრით, „უმეტესად ქრისტიანული მოსახლეობით დასახლებული ბათუმი ჩვენდამი დამეგობრებული საქართველოს ხელში უნდა იყოს“.³⁰ ეს მოსაზრება შემდეგში, ძირითადად, მთელი სამინისტროს პოზიციად ჩამოყალიბდა. ამ უწყებამ 29 აპრილს სადემარკაციო ხაზიც დააზუსტა და „მდინარე ჭოროხისა და მისი შენაკადის – მდინარე აჭარისწყლის სამხრეთით მდებარე ნაწილი“³¹ ბათუმის ოლქისა თურქეთის, ხოლო ჩრდილოეთი ნაწილი – საქართველოს ინტერესების სფეროდ განსაზღვრა.

ეს მოთხოვნა მთავარი იყო ბერნსტორფის მიერ ლოსოვისათვის გადაცემულ ინსტრუქციებშიც, თუმცა თურქებს, სამაგიეროდ, ბათუმში „განსაკუთრებული ეკონომიკური უფლებები“ უნდა მიეღოთ. ლოსოვს აგრეთვე ხელი უნდა შეეწყო ამიერკავკასიისა და თურქეთის მორიგებისათვის, დაეცვა სომეხთა უფლებები და ეზრუნა „ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელ ხალხთა კავშირის ამიერკავკასიისთან შემოერთებისათვის“.³²

2. კრესი

საქართველოს
პარლამენტის
მრეწველი
ბიბლიოთეკა

ლოსოვის დელეგაცია (საქართველოს და კავკასიის ექსპერტები — გრაფი ფ. ფონ შულენბერგი და ო. — გ. ფონ ვეზენდონკი) ბათუმში ჩამოვიდა, სადაც მას უაღრესად მძიმე სიტუაცია დახვდა, თუნდაც იმიტომ, რომ თურქები გერმანელთა მონაწილეობას მოლაპარაკებებში არასასურველად მიიჩნევენ³³ და ყოველნაირად უშლიდნენ ხელს მუშაობაში. გერმანული დელეგაციისათვის სირთულე იმანაც წარმოშვა, რომ თვით გერმანულ სახელისუფლებო ინსტანციებში, თურქების კავკასიურ გეგმებთან დაკავშირებით კვლავ აზრთა სხვადასხვაობა — ზოგჯერ ურთიერთსაწინააღმდეგოც — სუფევდა. ეს გარემოებაც ლოსოვს საკუთარი შეხედულებების მიხედვით მოქმედების გარკვეულ სივრცეს უტოვებდა. მან მალევე დააზუსტა, რომ თურქეთის მხარე „კავკასიელთაგან“ პრელიმინარულ ზავზე თანხმობის მიღებას „ხანმოკლე ულტიმატუმის და საქართველოზე შეტევის“ შემოქმედების გამოყენებით ცდილობდა. ეს ენვერ-ფაშას იდეა გახლდათ და მას ახლა გერმანელთა მხრიდან „აუსენამტის“ გავლენიანი ფიგურა, ადრე კავკასიაში ინსურგენტული პოლიტიკის მომხრე რ. ნალოლნიც მხარს უჭერდა. იგი ამ საქმეში ერთადერთი ნამდვილად არ ჩანს. გარკვეულ ეჭვებს იწვევს ლუდენდორფის უკიდურესად არათანმიმდევრული პოზიციაც, რომელიც ფართო ანტიინგლისურ კამპანიას გეგმავდა თურქეთთან ერთად და ამიტომ გარკვეულ კეთილგანწყობის ამჟღავნებდა მისი ანტიქართული აქციების მიმართ. ლუდენდორფის მიერ 10 მაისს განვითარებულ ამ მოსაზრებებს თვით დიპლომატებმა უწოდეს უბრალო „მონაჩმახი“, ხოლო გ. რიტტერმა მის ავტორს, სრულიად სამართლიანად, ავანტიურისტულ „ფანტაზიებში გადაჭრის“ დიაგნოზი დაუსვა.³⁴

ბევრად რეალისტურია, სამაგიეროდ, ლუდენდორფის „სურვილები“ საქართველოსთან დაკავშირებით ბათუმში დიპლომატურ ბრძოლაში ჩაბმული ლოსოვისათვის: ქართველებს იგი გერმანელთა მეგობრებად თვლის და მოითხოვს „სასწრაფო ვეტოს თურქეთის შეტევის წინააღმდეგ საქართველოში“ და „ბათუმის (პროვინციის — ნ.

* ოტო-გიუნთერ ფონ ვეზენდონკი (ბათუმში 10 მაისს ჩავიდა), ცნობილი გერმანელი კომპოზიტორის რიჰარდ ვაგნერის მეგობარი ქალის მატლდა ვეზენდონკის შვილიშვილი, „აუსენამტის“ აღმოსავლეთის განყოფილებაში მუშაობდა საქართველოს და კავკასიის ექსპერტად. უკვე საბჭოთა პერიოდში, 1923 წ. იყო გერმანიის გენერალური კონსული თბილისში (Baumgart. W. Op. cit., S. f 178). ფონ შულენბერგი, იხ. კომენტარი N 15.

მ.) ჭოროხის ჩრდილოეთით** საქართველოსათვის გადაცემას, თუქმედებისათვის სომხურ და თათრულ ოლქებში თავისუფალი მოქმედების სანაცვლოდ.

ბათუმში თურქების ანტიქართულმა და ანტიგერმანულმა ინტრიგულმა პოლიტიკამ აპოგეას მიაღწია. კავშირის თვალსაზრისით, მათ გერმანული დელეგაცია პრაქტიკულად მოწყვიტეს გარე სამყაროს. უკიდურესად აღშოთხებულმა ლოსოვმა, ადექვატური ღონისძიებების გატარების მიზნით, შავ ზღვაში კაიზერული ფლოტის ვიცე-ადმირალ ა. პოპმანს სატორპედო კატარღის გაგზავნა მოსთხოვა და ბოლოს OHL-ს გერმანული საჯარისო შენაერთების შემოყვანაც შესთავაზა.³⁵

ლოსოვმა „ცალკეულ დელეგაციებთანაც დაამყარა კონტაქტი“, დარწმუნდა საქართველოს დიდ ეკონომიკურ და სტრატეგიულ მნიშვნელობაში გერმანიისათვის, „აქ დიდი და მდიდარი ქვეყანა გვეძლევა ჩვენ – შესაძლებლობა, რომელიც, ალბათ, მრავალ საუკუნეში არ განმეორდება. საკითხი უზარმაზარია. დრო დაფიქრებისთვის კი – ძალიან მცირე“. ვ. ბაუმგარტი გენერლის ფიქრებს „გაბედულ აზრთა სრბოლას“ უწოდებს და ნაკლებ რეალისტურად მიიჩნევს.³⁶

მაგრამ ფაქტია, რომ ლოსოვის ამგვარმა განწყობილებამ განაპირობა მისი შემდგომი მოქმედებაც. ჯერ ერთი, ბერნსტორფმა ურჩია მას, რომ „საქართველოსთან საჭირო იყო სეპარატიული შეთანხმების მიღწევა“, ³⁷ და მეორე – ქართველებმა შესთავაზეს მას (კონკრეტულად არაა მითითებული, თუ ვის გაუჩნდა ეს იდეა – ნ. მ.) საქართველოს მოწყობის გარკვეული გეგმა: საქართველო უნდა შესულიყო გერმანიის შემადგენლობაში ფედერალური მხარის უფლებით და „გერმანელი თავადით ხელისუფლების სათავეში“. მეორე ვარიანტით, საქართველოს სათავეში იქნებოდა „გერმანელი ვიცე-მეფე“ და ქვეყანა ინგლისის დომინიონის მსგავსი უფლებებით შევიდოდა გერმანიის კავშირში.³⁸

ლოსოვის გამოკვეთილი პროქართული განწყობილებებით შეფიქრიანებული ბერნსტორფი შიშობდა, რომ „გერმანიის ეკონომიკური ინტერესების დაცვის სურვილით ანთებული ლოსოვი საფრთხეში იგდებდა თავს“, „სხვა მიმართულებით“ შეიძლებოდა მოხვედრილიყო და, იმავდროულად, ეწინააღმდეგებოდა მისთვის აღრე მიცემულ რჩევას.

ლოსოვი ადგილზე ხედავდა, თუ რაოდენ ძნელი იყო თურქების გაკონტროლება, რომლებიც ამიერკავკასიას თავიანთი ინტერესების სფეროდ მიიჩნევდნენ, დარწმუნდა მოკავშირის „ცბი-ერებასა და უსინდისობაში“ გერმანელთა მიმართ და „სიბრაზით გაცეცხლებულმა“ გადადგა რადიკალური ნაბიჯი – 25 მაისის საღამოს მიატოვა ბათუმი და „ფოთის გავლით“ გერმანიაში წავიდა.³⁹

ეს, როგორც ცნობილია, თურქების დეზორიენტაციის მიზნით გაკეთდა, რომლებთანაც კავშირი ლოსოვმა, პრაქტიკულად, გაწყვიტა და საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას ფოთში ელოდებოდა. ქართველებთან შეთანხმებისამებრ, ხელმოწერილი უნდა ყოფილიყო გერმანიასა და საქართველოს შორის დროებითი ხელშეკრულებები და შემდეგ ქართული დელეგაცია თან უნდა გაჰყოლოდა მას ბერლინში.

რადგანაც თურქებს კავკასიის პრობლემების დარეგულირებისაგან გერმანიის სრული გამოთიშვა ჰქონდათ განზრახული, ბერლინმა 24 მაისს ბერნსტორფის მეშვეობით კიდევ ერთი დემარში გააკეთა. ბერნსტორფმა ცალსახად განმარტა, რომ ბრესტის საზღვრებს იქეთ თურქების წინსვლას გერმანია მხარს არ დაუჭერდა. გერმანია საქართველოს „აღიარებდა de-facto“, ხოლო „de-jure“ აღიარების საკითხი“, რუსეთის თანხმობის პირობით, მომავალში გადაწყდებოდა. თურქებს პატივი უნდა ეცათ საქართველოს არსებული საზღვრებისათვის, ხოლო მათი დაზუსტება მომავალში გერმანიის მონაწილეობით მოხდებოდა. საპასუხოდ თურქეთის მხარე გამწვავებაზე წავიდა, დელეგაციის მეთაურმა პალილ-ბეიმ ამიერკავკასიის მთავრობას 72 საათიანი ულტიმატუმი წარუდგინა, რაც, განხორციელების შემთხვევაში, ფაქტიურად, რეგიონის თურქულ ოკუპაციას ნიშნავდა.⁴⁰

ლოსოვს რადიკალური ქმედებისაკენ, ჩანს, მისი დელეგაციის წევრის, საქართველოში გერმანიის დროებით წარმომადგენლად გამწესებული გრაფ ფონ შულენბურგის იდეამაც უბიძგა. თბილისში მყოფი გრაფი 25 მაისის წერილში ლოსოვს ერთობ გაბედულ გეგმას სთავაზობდა, შესაძლოა, იმ შემთხვევისათვის, თუ ქართველი პოლიტიკოსები კვლავ გააჭიანურებდნენ, ან სულაც გადაიფიქრებდნენ დამოუკიდებლობის გამოცხადებას. ეს გეგმა, არსებითად, სახელმწიფო გადატრიალების კონცეფციას წარმოადგენდა. შულენბურგი წერდა: „შე-

ვინარჩუნოთ, სულ მცირე, საქართველო მაინც და ადრე თუ გვიან მთელი კავკასია ჩვენს მხარეზე იქნება... მე აქაური სასახლის (ერკაკაკასიის მთავრობის რეზიდენცია - ნ. მ.) თავზე სიამოვნებით აღვმართავდი გერმანიის დროშას", რისთვისაც, მისი აზრით, ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ქალაქის სამხედრო კომენდანტის მოვალეობას „მაღალი რანგის ოფიცრის ჩამოსვლამდე“ იგი თავად კისრულობდა. იარაღის უნებართვოდ ტარების აკრძალვისა და წესრიგის დამყარების მიზნით, შემოღებული იქნებოდა სიკვდილით დასჯა, ყველა ქართველი ოფიცერი და მოხელე თავიანთ ადგილებზე ღარჩებოდნენ. ამ სცენარით მოვლენათა განვითარების შემთხვევაში ყველა დიდ პოლიტიკურ პარტიას პეტიცია უნდა წარმოედგინა წერილობით პირადად მისთვის და „გერმანიის მხრიდან თბილისის ოკუპაცია“ მოეთხოვა, რაც ასეთ მოქმედებას გარკვეულ გამართლებას მოუძებნიდა. ლანდტაგის (პარლამენტი - ნ. მ.) მუშაობა მას მიზანშეწონილად არ მიაჩნდა და დროებით უნდა გადადებულიყო. შემდეგ შულენბურგი ქართული მხრის „მონარქისტული იდეის“ - რაც ლოსოვს ბათუმში მოახსენეს - კონკრეტული რეალიზაციის გზას სახავდა. მისი ჩანაფიქრით, პრინცი ფრიდრიხ-ვილჰელმ პრუსიელი (პოპენცოლერნი - ნ. მ.) - პრინც ალბრეხტის მეძვედრე, „კერძო ვიზიტით“ ჩამოვიდოდა საქართველოში და „თურქებისაგან თავდაცვის, უსაფრთხოების გარანტი“ იქნებოდა.⁴¹

რა შეიძლება ამაზე ითქვას! შულენბურგი თბილისში იმიტომ იმყოფებოდა, რომ დამატებითი იმპულსი მიეცა ეროვნული საბჭოს ლიდერებისათვის და დაეჩქარებინა დამოუკიდებლობის გამოცხადება. ამ გადაჭარბებულ მოსაზრებებში „გადატრიალებისათვის“ სიტუაცია არაადეკვატურადაა შეფასებული, ასევე არასწორადაა გაგებული ქართული მხარის პოზიცია დამოუკიდებელი სახელმწიფოს დაარსების საქმეში. შულენბურგის გეგმის განხორციელების საჭიროება, რომელიც მიუღებელი იქნებოდა ქართული მხრისათვის (თუ მისთვის იგი ცნობილი იყო) და ასევე არასასურველი გერმანიისთვის, თუნდაც საქართველოს პროგერმანული ორიენტაციის გამო, 26 მაისის აქტის შემდეგ აღარ არსებობდა. 28 მაისს ლოსოვმა და ა. ჩხენკელმა - ახლა უკვე საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრმა - ფოთში დროებითი ხელშეკრულებები გააფორმეს,⁴² რაც საქართველოს de-facto აღიარების ტოლფასი იყო.

ქართულ მხარესთან ხელშეკრულებითი ურთიერთობების გან-
მანის ხელისუფლებამ ცალსახად გამოხატა თავისი განსაკუთრებული
ლი ინტერესების არსებობა საქართველოს მიმართ. 26 მაისს კიულ-
მანი ამის შესახებ აცნობებდა თავის ვენელ ელჩს, იმეორებდა იმ მო-
თხოვნებს, რაც ბერნსტორფისადმი 24 მაისის ღირეკტივაში ჩამოა-
ყალიბა და განუმარტავდა, რომ ურჩია თურქეთის მთავრობას, „არ
დაესაკუთრებინა ქალაქი ბათუმი, არამედ ქართველებისთვის გადაე-
ცა“, ვინაიდან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, „ძნელად თუ დამყარდებო-
და ხანგრძლივი მშვიდობიანი დამოკიდებულება თურქებსა და ქართვე-
ლებს შორის... მაგრამ, ნაცვლად იმისა, რომ რჩევისათვის ყური
ეგლოთ, თურქებმა ყოველგვარი ზომიერების გრძნობა დაკარგეს...“⁴³

თავის ვენელ კოლეგას გრაფ ბურიანს კიულმანი მსგავს, თუმცა
ოდნავ განსხვავებულ ინფორმაციას აწვდიდა და თავგასული მოკავ-
შირის ექსპანსიონისტური მადის მოთოკვისათვის ერთობლივი აქ-
ციებისაკენ მოუწოდებდა. ახალი მომენტი ამ მიმართვაში ბათუმთან
დაკავშირებით ჩანს. კიულმანი ფიქრობდა, „ჭოროხის ჩრდილოეთით
მდებარე“ პროვინციის ნაწილის საქართველოსთვის შენარჩუნების
მიზნით, თურქებისათვის, გაცვლის წესით, ამიერკავკასიის სხვა აღ-
გილზე „თათრებით დასახლებული ტერიტორია“ დაეთმო. „მათ
(თურქებმა – ნ. მ.) ელიზავეტოპოლში და სხვა თათრულ ოლქებში
თურქეთის დროშა აღმართეს, აპირებენ მთლიანად ელიზავეტოპო-
ლის და ბაქოს გუბერნიების ანექსიას, გეგმავენ ბაქოს წინააღმდეგ
გალაშქრებას, რომ ბოლშევიკები განდევნონ და თავად გამაგრდნენ
იქ. ახალქალაქის სამხრეთის ფრონტიდან თურქეთის ჯარები მიი-
წვევენ თბილისისა და ერევნისაკენ.“ აფასებდა რა სიტუაციას, რო-
გორც „საგანგებოდ კრიტიკულს“, კიულმანი კვლავ ხაზგასმით აღ-
ნიშნავდა, რომ „...ალიარებს საქართველოს მთავრობას de-facto და
მზადაა რუსეთის საბჭოთა რესპუბლიკის თანხმობის პირობით ცნოს
(იურიდიულად – ნ. მ.) საქართველოს დამოუკიდებლობა... მოუწო-
დებს ოსმალეთის საიმპერატორო მთავრობას ასევე მოიქცეს და პა-
ტივი სცეს საქართველოს საზღვრებს“.⁴⁴

ბურიანის და კიულმანის ერთობლივი ანტითურქული დემარში
იმაში გამოიხატა, რომ მათმა ელჩებმა კონსტანტინეპოლში, პალავ-
იჩინიმ და ბერნსტორფმა, მტკიცე პროტესტი განუცხადეს ტალაათ-
ფაშას, მაგრამ თურქების ძალმომრეობითი საოკუპაციო პოლიტიკა

კვლავ გრძელდებოდა ქართულ და სომხურ მიწებზე. საინტერესო პალავინინის დაკვირვება (30 მაისისათვის) გერმანიის კავკასიური პოლიტიკის უაღრესად წინააღმდეგობრივ ხასიათზე. მან ტალაათ-ფაშასთან აუდიენციისას შეიტყო, რომ თავის დროზე ბერნსტორფი მხარს უჭერდა ამიერკავკასიის მთავრობისადმი წარდგენილ ულტიმატუმს* და გერმანიის უმაღლესი სარდლობაც არა მარტო ეთანხმებოდა თურქეთის არმიის კავკასიურ შეტევას, არამედ აქეზებდა კიდევ ამისკენ. ავსტრია-უნგრეთის ელჩი სწორ დასკვნას აკეთებდა გერმანულ დიპლომატიასა და სამხედრო ხელმძღვანელობას შორის სერიოზულ აზრთა სხვადასხვაობაზე, რომ ყოველი მათგანი „საკუთარ“ პოლიტიკას ატარებდა საქართველოს მიმართ და ბერნსტორფიც იმულებული იყო, მათ შორის ლავირებისათვის მიემართა.⁴⁵ დაბეჯითებით უნდა ითქვას, რომ ამ ორი უწყების მიერ წარმოებული პოლიტიკა მხოლოდ მეთოდებით განსხვავდებოდა, ხოლო მიზანი – საქართველოსა და შემდეგ ამიერკავკასიაში გერმანიის ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესების უზრუნველყოფა – ორივესათვის ერთი იყო.

27 მაისისათვის ვილჰელმშტრასედან მიღებული დირექტივები ბერნსტორფს რადიკალური მოქმედებისაკენ მოუწოდებდნენ. კონსტანტინეპოლში დაგეგმილ კონფერენციაზე, სადაც ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა საკითხები უნდა დარეგულირებულიყო ბერნსტორფს თურქების წინაშე უნდა დაეყენებინა შემდეგი მოთხოვნები: ამიერკავკასიის ან საქართველოს, სომხეთის და თათრეთის აღიარება; ბათუმში, ყარსი, არდაგანი და „უპირატესად ქრისტიანული ახალქალაქი“ – საქართველოს; ბათუმი თავისუფალი ნავსადგურია; საზღვრების დემარკაცია მოხდება შერეული კომისიის მიერ გერმანიის თავმჯდომარეობით; საქართველო თავისი რკინიგზით ატარებს თურქეთის სამხედრო ეშელონებს გერმანული სამხედრო ტარიფის შესაბამისად და იმ პირობით, რომ თურქებმა არ უნდა დატოვონ სადგურების ტერიტორია. იმ შემთხვევაში, თუ თურქეთის მხარე ამას არ დათანხმდებოდა, გერმანიის პოზიცია უფრო მკაცრი გახდებოდა და დღის წეს-

* ბათუმის ულტიმატუმმა, რომელიც გერმანელთა დაუკითხავად წარადგინეს თურქებმა, ნიადაგი შეუშადა 4 ივნისის ხელშეკრულებას თურქეთსა და საქართველოს შორის. ვ. ბილი ფიქრობს, რომ გერმანია სწორედ ამიტომ არ ცნობდა მას. რაც შეეხება ულტიმატუმზე თითქოსდა გერმანელთა თანხმობას, ბერნსტორფი თვლიდა, რომ ეს გაუგებრობას ეყარებოდა. (Bihl W. Op. cit., S. 98-99).

რიგში დადგებოდა გენ. პ. ფონ ზექტის და გერმანული შენაკრებების გაწვევა თურქეთიდან, სუბსიდიების შემცირება თურქეთისადმი და მათი ლოს მასთან ყოველგვარი ექსპორტის შეწყვეტა.⁴⁶ აშკარაა, რომ გერმანია კავშირის გაწვევების ზღვარზე აგებდა თავის დამოკიდებულებას მოკავშირესთან, რომელიც საქართველოს ხარჯზე ცდილობდა კომპენსაციის მიღებას.

უაღრესად საინტერესოა ვენელი დიპლომატის პალავიჩინის აზრი, რომ თურქების ახლანდელი აგრესიული მოქმედება (31 მაისის მღგომარეობით — ნ. მ.) აღრე დაშვებული შეცდომის შედეგია. კერძოდ, იგი წერს: „იმ მრავალ პოლიტიკურ შეცდომათა შორის, რომელიც ბრესტ-ლიტოვსკში იქნა დაშვებული, ჩემი აზრით, ყველაზე უდიდესი თურქეთისათვის ბათუმის, ყარსის და არდაგანის დაბრუნება იყო. არაბუნებრივად ჩანს, რომ ოლქები, რომლებსაც წლების განმავლობაში ქრისტიანული სახელმწიფო, თუნდაც ეს რუსეთი იყოს, მართავდა, ამიერიდან უფრო დაბალ კულტურას უნდა მივანდოთ!.. გერმანიაა ის, როგორც ჩანს, ვინც პირველ რიგში იმაზე ზრუნავს, რომ საქართველო თავისთვის დაინარჩუნოს“.⁴⁷

კონკრეტული ნაბიჯები ამ მიმართულებით ლოსოვმა გადადგა: 28 მაისის ფოთის „შეთანხმებათა კომპლექსი“, ვ. ბილის აზრით, კავკასიასთან მიმართებაში „გერმანიის ძალისმიერი პოლიტიკის გამოვლინების ერთ-ერთი კულმინაციური პუნქტია“.⁴⁸ თურქეთთან უმწვავესი დაპირისპირების პირობებში, ისე, რომ სამოკავშირეო ურთიერთობებს მუდმივი საფრთხე ემუქრებოდა, გერმანიამ უდიდესი ძალისხმევის ფასად მოახერხა სამი მნიშვნელოვანი ამოცანის გადაჭრა: ერთმნიშვნელოვნად დააფიქსირა საკუთარი ინტერესები საქართველოსადმი; საქართველოს დამოუკიდებლობისადმი მხარდაჭერით გაითვალისწინა და დააკმაყოფილა ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ინტერესები; შეინარჩუნა თურქეთთან სამოკავშირეო ურთიერთობები და გარკვეულ ჩარჩოში მოაქცია მისი ანექსიონისტური გეგმები. ამ მიზნების მიღწევა, რა პარადოქსულადაც უნდა ჩანდეს, შედარებით იოლად მოხერხდა გერმანიის უმაღლესი სამხედრო-პოლიტიკური და დიპლომატიური წრეების წინააღმდეგობრივი კავკასიური პოლიტიკის ფონზე, რომელიც მიზნის მიღწევის განსხვავებული საშუალებების გამოყენებას ეფუძნებოდა.

გენერალი ფონ ლოსოვი, მართალია, არსებითად, იცავდა ბერ-

ლინის ინსტრუქციებს, მაგრამ საქართველოსთან ხელშეკრულებების დადება მის კომპეტენციაში არ შედიოდა. სწორედ ამიტომ წააწყდა ბერნსტორფის 31 მაისის ინფორმაციას ლოსოვის მოქმედების შესახებ კიულმანმა, რომ მას ამისათვის „არავითარი უფლებამოსილება“ არ გააჩნდა.⁴⁹ სავარაუდოა, ეს უფრო თავის დაზღვევის მიზნით მოიმოქმედა კიულმანმა, თორემ ლოსოვის დიპლომატიური მოქმედებების დეზავუირება და შედეგების ანულირება გერმანიის ხელისუფლებას არ უცდია.

IV. სამხედრო აქციების პრობლემა და კრემლის მიზნის სამართველო

საქართველოსა და ამიერკავკასიაში დიპლომატიური მოქმედებების სამხედრო აქციებით განმტკიცების საკითხი მაისში ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური გახდა. სამხედროებისა და დიპლომატიების მონაწილეობით 11 მაისს სპაში რაიხსკანცლერთან გამართულ შეხვედრაზე ლუდენდორფმა კავკასიაში „რამდენიმე ბატალიონის გაგზავნის“ საკითხი დააყენა. გ. ფონ ჰერტლინგმა ეჭვი გამოთქვა, რომ ეს ღონისძიება ომის გაგრძელებას გამოიწვევდა. ჰინდენბურგმა მხარი დაუჭირა ლუდენდორფს და განაცხადა, პირიქით, ამით ომი უფრო მალე დასრულდებაო. ბოლოს ლუდენდორფმა ეს კამათი, გ. რიტტერის თქმით, მეტად „უცნაური იდეით“ დაასრულა: „ჩვენ ხომ ძველ და არა ახალ მტერს ვებრძვით... სად იომებენ ჯარები, აქ თუ იქ, ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს“.⁵⁰

დიაპეტრალურად საპირისპირო მოსაზრებას იცავდა კიულმანი და თვლიდა, რომ გერმანიის ინტერესების დაცვას კავკასიაში შულენბურგისა და ვეზენდონკის ძალისხმევაც ეყოფოდა. იგი წინააღმდეგი იყო თუნდაც „მცირერიცხოვანი ნაწილების გაგზავნისა“, რადგან მიაჩნდა, რომ ამით „მძიმე პოლიტიკურ პასუხისმგებლობას აიღებდნენ“ საკუთარ თავზე.⁵¹

კიულმანი თეორიულად აღიარებდა, რომ „განაპირა სახელმწიფოს გამოყოფისათვის არაა საჭირო „დედა სახელმწიფოს (Mutterstaat) თანხმობა“, მაგრამ საქართველოსთან მიმართებაში, პრაქტიკულად, ყოველთვის მოსკოვს უწევდა ანგარიშს. გერმანული ნაწილებისა და სამხედრო-დიპლომატიური მისიის საქართველოში გამოგზავნის საკითხი 13 მაისს გადაწყდა სპაში გამართულ თათბირზე.

ეს ღონისძიება გერმანიის კავკასიური პოლიტიკის „კულმინაციური პუნქტის“ — ფოთის ხელშეკრულებების სულისკვეთების დადგენისა და გაგრძელებას წარმოადგენდა და ივნისის დასაწყისიდან ამოქმედდა. სადაო არაა, რომ სამხედროების პოზიცია აქაც განმსაზღვრელი აღმოჩნდა. 21 მაისს ლუდენდორფმა, როცა განაზღაურა თურქების შეტევა სომხების წინააღმდეგ, კვლავ მოითხოვა კავკასიაში „მცირერიცხოვანი სასწავლო ქვედანაყოფების“ გაგზავნა. მათი ამოცანა „კავკასიის რესპუბლიკის“ შეიარაღებული ძალების მშენებლობა უნდა ყოფილიყო, მითუმეტეს, რომ იგი ქართველებში „კარგ ჯარისკაცებს“ ხელაძედა. ამასთან, გერმანულ შენაერთებს სარკინიგზო მაგისტრალების დაცვით თურქებისათვის ანტიინგლისური კამპანია უნდა გაეოილებინათ სპარსეთსა და მესოპოტამიაში.⁵²

„კავკასიის რესპუბლიკაში“ ამიერკავკასიის ფედერაცია იგულისხმებოდა, სადაც წამყვანი როლი, როგორც „ყველაზე უკეთ ორგანიზებულ ერს“ — ქართველებს უნდა ეკისრათ. კიულმანის მოადგილე ბუსშე 26 აპრილს ვილჰელმ II-თვის შედგენილ ინფორმაციაში კმაყოფილებით აღნიშნავდა: „რუსეთს, თურქეთსა და სპარსეთს შორის მდებარე გერმანიაზე ორიენტირებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებაში გაგვიმართლა“.⁵³ როცა ჯარის გაგზავნის საკითხი განიხილებოდა სპაში, სწორედ ამიერკავკასიის ფედერაცია იგულისხმებოდა, თუმცა დამოუკიდებელი საქართველოს წარმოშობის შემდეგ ჯარიც აქ განლაგდა და მისიის რეზიდენციაც თბილისი გახდა.

მისიის ხელმძღვანელად, ლუდენდორფის წინადადებათა და მხარდაჭერით, პოლკოვნიკი, ბარონი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი დაინიშნა, რომელიც 1917 წლის ბოლომდე პალესტინის ფრონტზე იბრძოდა. სამხედრო პირის დანიშვნა დიპლომატიური მისიის ხელმძღვანელად კიდევ ერთხელ მიუთითებდა OHL-ის განმსაზღვრელ როლზე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტისას. ვ. ბაუმგარტი აღნიშნავს, რომ არც ზემოთხსენებული თათბირის ოქმით და არც სხვა მასალებით არ დასტურდება რაიმე პროტესტის არსებობა „აუსენამტის“ მხრიდან „დიპლომატურ წარმომადგენლად ოფიცრის არჩევის გამო“.⁵⁴ საგულისხმოა, რომ „თბილისში დიპლომატური წარმომადგენლობის ფუნქციის აღების“ წინადადება კრესმა 10 მაისს არა დიპლომატიისაგან — OHL-ის პოლიტგანყოფილების უფროსის გენ. ბარტენვერფერისაგან მიიღო.

კაიზერი ვილჰელმ II

გენერალი ე. ლუდენდორფი

OHL-ის შუფი პ. ფონ ჰინდენბურგი (მარცხნივ) კაიზერთან და ლუდენდორფთან ერთად მთავარბანაკში (სურათები აღებულია წიგნიდან: Deutsche Geschichte in Schlaglichtern, Mannheim, Wien, Zürich, 1990).

გერმანული სამხედრო შენაერთების საქართველოში განთავსებას, დიპლომატიურ წარმომადგენლობასთან ერთად და სამხედრო პირის (კრესმა წამოსვლის წინ გენერლის წოდება მიიღო) მეთაურობით, ორმაგი ფუნქცია უნდა შეესრულებინა: ერთის მხრივ, ფონ კრესი, როგორც სამხედრო პოტენციალის მფლობელი, კონკრეტული სამხედრო ამოცანების გადაჭრას შესძლებდა საჭირო დროს, ხოლო როგორც დიპლომატი, გერმანიის ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესების უზრუნველყოფისთვისაც წარმატებით იბრძობებდა. თუ გენერალ ფონ ლოსოვის მოღვაწეობა ბათუმში, ბერნსტორფის შეფასებით, იყო „ძალისმიერი პოლიტიკა ძალის გარეშე“, ⁵⁵ კრესის მთელი სამოქმედო პროგრამა უკვე ძალაზე დაფუძნებული ძალისმიერი პოლიტიკა უნდა ყოფილიყო. სწორედ ეს გარემოება აფიქრებდა კიულმანს და განაპირობებდა მის, თუ ნეგატიურს არა, ზედმეტად ფრთხილ დამოკიდებულებას საქართველოსა და საერთოდ, კავკასიის პოლიტიკური მოწესრიგების პრობლემისადმი. საბჭოთა რუსეთთან ზავის შემდეგ კიულმანს არ სურდა მისთვის ზელახალი ომის საბაბი მიეცა და ყველა სადაო საკითხის ურთიერთგაგების საფუძველზე მოგვარებას ცდილობდა. მოსკოვის აქტიურობაც თანდათან იზრდებოდა, განსაკუთრებით, თურქეთის აგრესიის ესკალაციის ფონზე. ბათუმის კონფერენციის ჩაშლის გამო, რუსული მხარის სურვილი მასში მონაწილეობისა, უსაგნო გახდა და ვერ დაკმაყოფილდა, მაგრამ იენისის დასაწყისში ბოლშევიკური მთავრობა თურქეთის ბაქოს მიმართულებით შემდგომი წინსვლის გამო ომის გამოცხადებით იმუქრებოდა. ⁵⁶

ამიტომ „საქართველოს საქმე“ საგარეო საქმეთა სამინისტროს კონცეფციაში სწორედ გერმანია-რუსეთის ურთიერთობების კონტექსტში განიხილებოდა. აქედან, კიულმანი იმდენად იყო კავკასიაში თურქეთის საქციელით „აღშფოთებული“, და მიაჩნდა ის „წმინდა წყლის სისულელედ“, რამდენადაც საბჭოთა რუსეთის პროვოცირება ბრესტის საზღვრების დარღვევის გამო ძალიან ადვილი იყო. მას სწამდა, რომ რუსეთისათვის „ბაქო ახალი casus belli იქნებოდა“.

ფონ კრესის მომავალი საქმიანობის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი, აქედან გამომდინარე, თურქების ბრესტის ზავის საზღვრების ფარგლებში შეკავება და მათი კონტროლი იყო; რაც აშკარად მისიის სამოქმედო გეგმად არ გაცხადებულა, ეს გახლდათ საქართველოდან

და ამიერკავკასიიდან რუსეთის გამოთიშვის შედეგად წარმოქმნილი პოლიტიკური ვაკუუმის შესავსებად გერმანიისათვის ნიადაგის შექმნა ზადება. პირველ მომენტს არ უნდა გამოეწვია რუსეთის გაღიზიანება, რასაც ვ. ბაუმგარტიც შენიშნავს. მისი აზრით, საქართველოში კრესის მისიის და ჯარის გაგზავნის გამო რუსებმა პროტესტი არ გამოთქვეს, რადგან ისინი ამას ანტითურქულ პროფილაქტიკურ ღონისძიებად მიიჩნევდნენ, ხოლო მასში ჩადებული გერმანია-თურქეთის კონფლიქტის ჩანასახი „ბოლშევიკურ საქმეს“ წაადგებოდა.⁵⁷ საქართველოში გერმანიის დამკვიდრების ინტერესებს ემსახურებოდა ზემოთ აღნიშნული 27 მაისის დირექტივები ბერნსტორფისადმი, რაც კრესმაც სახელმძღვანელოდ მიიღო. იმავე დღესვე გაეცნო კრესი „კავკასიაში გასატარებელი გერმანული პოლიტიკის“ ძირითად მიმართულებებსაც და ცხადია, OHL-თან ერთად გაიზიარა ისინი. ამ მოთხოვნათაგან უმთავრესი იყო:

1. გერმანია იღვწის რუსეთის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარებისათვის, ქართველი ოფიცრები და ჯარისკაცები გერმანული ტყვეობიდან სამშობლოში ბრუნდებიან; 2. გერმანული იარაღი და ამუნიცია, შეძლებისდაგვარად, მოწოდებული იქნება ზომიერი ფასებით და გადახდის განვადებით; 3. ამიერკავკასიის რკინიგზის და ბაქოს კონტროლი; თურქებმა „თათართა ქვეყანაში“ უნდა შეწყვიტონ პანისლამისტური პროპაგანდა, უკან გაიწვიონ აგენტები და „თათრები“ შემოუერთდნენ ამიერკავკასიის რესპუბლიკას. 4. OHL-ი სარკინიგზო დაცვისათვის აგზავნის 1 ბატალიონს, გერმანულ ოფიცრებს და სასწავლო ქვედანაყოფებს, „თურქეთის მონაწილეობა ამიერკავკასიის არმიის მომზადებაში უნდა გამოირიცხოს“; 5. გერმანული უწყებების მიერ წარმოგზავნილი ყველა ორგანო და ყველა სამხედრო ქვედანაყოფი ექვემდებარებოდა კავკასიაში გერმანიის დელეგაციის მეთაურს, რომლის ხელშიც გადიოდა ყველა ინფორმაცია ბერლინისათვის. მასვე „უფლება ჰქონდა და მოვალეც იყო“, გამოეხატა თავისი განსხვავებული შეხედულება ყველა მნიშვნელოვანი საკითხის თაობაზე.⁵⁸ მნიშვნელოვანია, რომ ამ კონცეფციის მიხედვით, გერმანია მთელს ამიერკავკასიაზე და მის ნედლეულზე კონტროლის მოპოვებას ცდილობდა, რისთვისაც არც რუსეთთან გართულებებს ერიდებოდა და მუსულმანურ ოლქებში თურქეთის ინტერესების აღკვეთასაც ცდილობდა.

კავკასიაში დამკვიდრებისათვის და „სამხრეთ-აღმოსავლურ ხელმწიფოთა კონფედერაციის“ შესაქმნელად ჯერ საქართველოში უფხის მოკიდება იყო საჭირო. ამის შესახებ გაბედულ და „რეალისტურ“ კონცეფციას ავითარებდა ვეზენდონკი. 31 მაისის შემორანდუმში მან გერმანიას მიზნად დაუსახა „ყოვლისმომცველი პოლიტიკური და ეკონომიკური ზეგავლენა მთლიანად ამიერკავკასიის ქვეყნებზე“ და „ნამდვილი ზეწოლა თურქეთზე“, მოწინააღმდეგეთა ბანაკში მისი გადასვლის ზღვარზე ბალანსირების რისკითაც კი. ვეზენდონკი პირდაპირ წერს: „კავკასია ჩვენ გვთავაზობდა ტრამპლინს პოლიტიკური საქმიანობისათვის სპარსეთში, ცენტრალურ აზიაში და ურალსა და უკრაინას შორის მდებარე რუსულ მხარეებში. კავკასიის ქვეყნების დაუფლება გერმანიის აღმოსავლური პოლიტიკის (Ostpolitik) ქვაკუთხედი იქნებოდა და უზრუნველყოფდა ჩვენს გავლენას შავ ზღვაზე. ეკონომიკური თვალსაზრისით, ჩვენ მივიღებდით დედამიწაზე სიდიდით მეორე ნავთობის რაიონს, მდიდარ მარგანცის პროდუქციას, განვითარებულ ბამბის კულტურის მხარეს და ა. შ., შესაბამისად — ნელეულებით უზრუნველყოფის ფართო შესაძლებლობას...“ მაგრამ, მოცემულ მომენტში, „პირველი ნაბიჯი საქართველოში“ უნდა გადადგმულიყო, როცა გემი იღუპებოდა, უნდა გადაერჩინათ ის, რისი გადარჩენაც შეიძლებოდა და გერმანიას საქართველოში ისეთი პოზიცია შეექმნა, საიდანაც ადვილი იქნებოდა „იმის მიღწევა, რაც გასულ კვირებში ხელიდან გაუშვა“.⁵⁹ ვეზენდონკი აქ ამიერკავკასიის რესპუბლიკის დაშლას გულისხმობდა, რისი სურვილიც არც ქართულ და არც გერმანულ მხარეს თავდაპირველად ნამდვილად არ ჰქონია.

რაიხსკანცლერთან თათბირზე 3 ივნისს, ლოსოვისა და კრესის მონაწილეობით, ლუდენდორფმა კვლავ ხაზი გაუსვა „საქართველოს გარშემო გერმანიასთან მტკიცედ დაკავშირებული კავკასიური ბლოკის“,⁶⁰ ანუ იგივე „სამხრეთ აღმოსავლეთის კონფედერაციის“ ჩამოყალიბების მნიშვნელობას სამხედრო მრეწველობის ნელეულებით უზრუნველყოფისა და ქართული არმიის შექმნის საქმეში. ცხადია, ადგილზე სიტუაციის გარკვევისთანავე კრესსაც ამ მიმართულებით უნდა წარემართა თავისი საქმიანობა.

რაიხსკანცლერ პერტლინგის ხელმოწერილ რწმუნების სიგელში მითითებული იყო, რომ „ბავარიის სამეფოს გენერალ-მაიორი ბა-

რონი კრეს ფონ კრესენშტაინი იგზავნება თბილისში“, როგორც გერმანიის „დროებითი დიპლომატიური წარმომადგენელი საქართველოში“ რესპუბლიკის მთავრობასთან, რომელიც ამჟამად ხელისუფლებაშია საქართველოში“. კრესის ამოცანას შეადგენდა საქართველოში „...გერმანიის ინტერესების დაცვა და კაიზერული მთავრობის სახელით ყოველგვარი მოღპარაკებების წარმოება, რაც აუცილებელია ამ დავალების შესასრულებლად“.⁶¹

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გარემოება გახლდათ ის, რომ კრესს ზურგს უმაგრებდა სამხედრო ძალა, რომლის საქართველოში გაგზავნის წინააღმდეგ კიულმანის უწყებამ ვერაფერი მოახერხა. პირველი გერმანული ქვედანაყოფები ჯერ კიდევ ლოსოვმა ჩამოაყალიბა გერმანული ტყვეებისაგან საქართველოდან წამოსვლამდე. ამ აფასკაციან შენაერთს, გერმანული ოფიცრების სარდლობით, „მოკავშირე სახელმწიფოთა საერთო ინტერესების უზრუნველყოფის მიზნით“ საქართველოს სარკინიგზო კომუნიკაციებთან ერთად ფოთისა და სოხუმის პორტებიც უნდა დაეცვათ. 8 ივნისს ფოთში ჩამოვიდა ახალი ქვედანაყოფები (1080 ჯარისკაცი და ოფიცერი), მოგვიანებით მათ კიდევ ახალი მიემატა და აგვისტოში გემანიის ჯარების რაოდენობამ 5 000 კაცს გადააჭარბა, მათი ზრდის პროცესი კვლავ გაგრძელდა და სექტემბრის შუა რიცხვებისათვის უკვე 19 ათასი კაცი შეადგინა.⁶² ცხადია, ეს ძალები მოწოდებულნი იყვნენ, როგორც ადგილობრივი მთავრობის მხარდაჭერისათვის, ასევე თურქეთისა და რუსეთის კავკასიური ინტერესების გასანეიტრალებლადაც, რითაც შესაძლებელი ხდებოდა გერმანიის ეკონომიკური ინტერესების უპირატესი დაცვა. კრესს ივნისის თვეში დამატებით გადაეცა 222-ე საველე პოსპიტალი, მძლავრი რადიოსადგური, 201-ე სატვირთო ავტოკოლონა და 28-ე ავიარაზმი.⁶³ საკუთრივ დელეგაციის შემადგენლობაც მრავალრიცხოვანი გახლდათ – სხვადასხვა რანგის ოფიცრების და ჯარისკაცების ჩათვლით, 150 კაცამდე აღწევდა, ხოლო თუ დავუმატებთ სამედიცინო პერსონალს და სხვადასხვა რანგის მოხელეებს, რომელთა ზუსტი ციფრი არაა მითითებული, მაშინ საერთო რაოდენობა ბევრად მეტი გამოდის.

ფონ კრესი საქართველოში გამოძგზავრებამდე სხვადასხვა უწყებების ხელმძღვანელებს ხვდებოდა ბერლინში, არკვევდა მათ ინტერესს კავკასიის მიმართ და აგროვებდა ინფორმაციებს. აქამდე სა-

ქართველოსთან წარმოებული პოლიტიკის თაობაზე ის მთლიანად ინფორმირებული იყო და საკუთარ პოზიციასაც აფიქსირებდა. იმის ნიშნად „აუსენამტში“, საქართველოს საკითხზე მსჯელობისას, კრესმა იმის გარკვევა მოითხოვა, თუ რა ფორმით უნდა მომხდარიყო საქართველოს შეერთება გერმანიასთან და გამოთქვა აზრი, რომ ამ ქვეყნის საგარეო ურთიერთობის საკითხები, სამხედრო და საბაჟო სისტემა მთლიანად გერმანიის გავლენის ქვეშ ყოფილიყო.⁶⁴ ერთი დღით ადრე რაიხსკანცლერს ლოსოვმა ვრცელი ანგარიში წარუდგინა ბათუმის მოლაპარაკებების შესახებ, დაწვრილებით დაახასიათა ენვერ-ფაშას „ნეოთურქული იმპერიალიზმი“, კონსტანტინეპოლის პოლიტიკაში „თაღლითების ბანდის“ ანგარებიანი ინტერესების ბატონობა და მოითხოვა საქართველოს დამოუკიდებლობის დაუყოვნებლივ აღიარება. მან, ლუდენდორფის სტილში, კიდევ ერთხელ აღნიშნა მხარის „უზარმაზარი ეკონომიკური სიმდიდრეები“ და ინდოეთისკენ უმოკლესი სახმელეთო კავშირის დამყარების პერსპექტივა. 8 ივნისს ვილჰელმ II-სთან აუდიენციისასაც მან „ოპტიმისტურად აღწერა საქართველოს მომავალი“ და სასწრაფო საქმედ მიიჩნია საქართველოს გერმანიასთან რაიმე ფორმით შეერთება და ქართული „ვერმახტის“ ჩამოყალიბება.

კავკასიური სიკეთეების ლოსოვისეული აღწერის ძლიერი შთაბეჭდილების ზეგავლენით კაიზერმა განაცხადა, რომ „ყველაფერი ასე უნდა გაკეთებულიყო“.⁶⁵ გენერალმაც, კაიზერის ავტორიტეტის მოშველიებით, დამოუკიდებელი ინიციატივა გამოავლინა და ბერნსტორფს, კრესსა და შულენბურგს თურქების წინააღმდეგ საქართველოს გამო „ყველა შესაძლო რეპრესიის“ გამოყენებისაკენ მოუწოდა. უმაღლესი მთავარსარდლობა განსაკუთრებით აღაშფოთა თურქების მიერ 4 ივნისს ბათუმში 26 მაისის ულტიმატუმის საფუძველზე საქართველოსთან გაფორმებულმა „ზავისა და მეგობრობის“ ხელშეკრულებამ, რომელიც ფოთის ხელშეკრულებებს ეწინააღმდეგებოდა.⁶⁶ თურქეთის მხარის ეს დიპლომატიური კონტრშეტევა აშკარად გერმანიის წინააღმდეგ იყო მიმართული და ფოთის პოლიტიკის საპირისპირო აქციას წარმოადგენდა. ა. ჩხენკელმა 6 ივნისს გააპროტესტა ეს ხელშეკრულება და მხარდაჭერაც მოიპოვა გერმანელებისაგან. აღსანიშნავია, რომ სამხედროთა ხაზს ამ შემთხვევაში კიულმანიც იზიარებდა და აცხადებდა, რომ გერმანია ბათუმის ხელშეკრულებას არ ცნობდა.

ლუდენდორფმა და ჰინდენბურგმა შესაბამისად 8 და 9 ივნისს დაპირ ენვერ ფაშას მიმართეს ჯარების დაკავებული ტერიტორიებიდან (ბრესტის ზავით განსაზღვრულის გარდა) ევაკუაციის მოთხოვნით. ენვერი 10 ივნისს გადადგომით დაიმუქრა და გერმანია-თურქეთის კავშირს სერიოზული საფრთხე შეექმნა. ენვერის მუქარა-განცხადება უფრო შანტაჟი აღმოჩნდა, რის შედეგადაც სამხედროებმა ოდნავ შეარბილეს პოზიცია და გარკვეულწილად უკან დაიხიეს, ხოლო კიულმანი კვლავ იმ აზრზე იყო, რომ გერმანელთა თანხმობის გარეშე თურქების მიერ წამოწყებული პოლიტიკური თუ სამხედრო ნაბიჯი ყოველთვის ნეგატიურ დამოკიდებულებას შეხვდებოდა.⁶⁷ საქმე მარტო პოლიტიკური დაპირისპირებით არ შემოიფარგლა და მოკავშირეთა შორის სამხედრო შეჯახებაც მოხდა. 19 ივნისს შულენბურგი თბილისიდან აცნობებდა ბერლინს, რომ „გუშინ დილით კოლაგერანის ჩრდილოეთით თურქეთის ჯარებმა ცეცხლი გაუხსნეს გერმანულ შენაერთებს და მათაც ცეცხლითვე უპასუხეს“.⁶⁸

ივნისის დასაწყისში გერმანულ სამხედრო და პოლიტიკურ წრეებში, საქართველოს საკითხის გარშემო მიმდინარე განხილვებისას, სარდლობასა და კიულმანის უწყებას შორის ნამდვილი დეპეშების ომი ატყდა. კიულმანი იმითაც უკმაყოფილო იყო, რომ ლოსოვმა ჩხენკელის დელეგაცია ბერლინში ჩამოიყვანა და ცდილობდა, კონტრზომებით უპასუხა გენერალიტეტის სწორხაზოვანი პოლიტიკისათვის. იგი, მართალია, აშკარად არ დაპირისპირებია ქართული დელეგაციის პოზიციას, მაგრამ ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ სულაც არ მოქმედებდა მისი ლოღინის ტაქტიკა. ქართულ მხარეს, უწინარესად, ქვეყნის დამოუკიდებლობის სამართლებრივი აღიარების პრობლემა აწუხებდა. ამ საკითხის ირგვლივ OHL-ის და „აუსენამტის“ დაპირისპირების ამსახველ მასალებში, ვ. ბაუმგარტის შეფასებით, დიპლომატთა მხრიდან „ჯარისკაცური აზროვნების“ და „გენერლის (ლუდენდორფის – ნ. მ.) პოლიტიკანობით“ გამოწვეული „აღშფოთებისა და სარკაზმის ნაზავი იგრძნობა“. ბოლოს კიულმანმა „საკვებით და მთლიანად“ მოიწონა „სარდლობის პოზიცია, მაგრამ, უპირატესად პოლიტიკური მიზეზების გამო, ამ სურვილის (საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარების – ნ. მ.) დაკმაყოფილება შეუძლებლად მიიჩნია“.⁶⁹ კიულმანი რუსეთთან ზავის დარღვევის და თურქეთთან კავშირის გაწყვეტის ზღვარზე მანევრირების პოლიტიკას

სცილასა და ქარიბდას შორის ცურვას აღარებდა, რაც მეტყველებს კო იყო გერმანიის დიპლომატიური ხომალდისათვის. საუკუნის განმავლობაში იგი „სიტუაციის გარკვევამდე“ ლოდინის ტაქტიკაში ხელდავდა. ამ მიზეზთა გამო ბერლინში ქართულ-გერმანული ურთიერთობების „ფარგლებისა და შინაარსის თაობაზე თითქმის ერთი თვის განმავლობაში დაობდნენ საიმპერიო ხელმძღვანელობაში, ვიდრე ივნისის ბოლოს ქართველებთან სერიოზულ მოლაპარაკებებს დაიწყებდნენ“.⁷⁰

ბერლინში ა. ჩხენკელის დიპლომატიური მისიის საქმიანობა საგანგებო ყურადღების საგანია. ზოგადად, საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ქართული დელეგაცია (ა. ჩხენკელი, ნ. ნიკოლაძე, ზ. ავალაშვილი), შემდეგ მას მიმატებული (ლ. ახმეტელი) თუ იქ დამხვედური ქართველები (მ. წერეთელი, გ. მანაბელი) და ქართული ეკონომიკური კომისია (ე. ბერნშტაინი,* გ. სუშბათოვი და ი. ბაქრაძე) ნაყოფიერად მუშაობდნენ საქართველოს აღიარებისა და ორმხრივი თანამშრომლობის განვითარებისათვის.⁷¹

ბერლინში ლოსოვსა და ქართულ დელეგაციას შორის გარკვეული დისონანსი შეიქმნა იმით, რომ „გულუბრყვილო იმპერიალიზმის“ წარმომადგენელი გენერალი ცალსახად ითხოვდა საქართველოს შეერთებას გერმანიასთან, მაშინ, როცა დიპლომატები ფოთის დროებითი ხელშეკრულებებით შექმნილი მდგომარეობის განმტკიცებას უჭერდნენ მხარს. ჩხენკელმა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარების დღის წესრიგში დაყენებით, პრაქტიკულად, საკითხის გადაწყვეტის შესაძლებელი კონცეფცია წამოაყენა. ზ. ავალაშვილმა გერმანელ პოლიტიკოსებთან საუბრებში განმარტა, რომ „გერმანიის ფედერაციაში“ შესვლას თავად გეოგრაფია ეწინააღმდეგებოდა, ხოლო „Schutzstaat“-ი, იგივე პროტექტორატი, ქართველთათვის „როგორღაც... აფრიკულად“ უღერდა, ასევე აღარც მონარქიული ტრადიციები არსებობდა.⁷² ამდენად დარჩა გერმანიაზე ორიენტირებული საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარება, რამაც, სამხედროთა ტო-

*ერიხ ბერნშტაინი, ცნობილი გერმანელი სოციალისტის უღუარდ ბერნშტაინის ძმისწული, წარმოშობით თბილისელი გერმანელი გახლდათ და აქტიურად მონაწილეობდა დამოუკიდებელი საქართველოს მშენებლობაში. საქართველოში მცხოვრებ გერმანელთა და განსაკუთრებით „გერმანელთა ეროვნული საბჭოს“ საქმიანობა სპეციალური შესწავლის საგანია.

ლერანტული დამოკიდებულების პირობებში, „აუსენამტის“ და კონსტანტინეპოლის ცლერის თანხმობაც კპოვაც, ⁷³ მაგრამ, რუსული ფაქტორის გათვალისწინებით, ჯერჯერობით აქტუალური არ იყო.

ბერლინის შეუძლებლად მიიჩნდა საქართველოსთან მჭიდრო კავშირზე წასვლა, ვინაიდან თურქეთთან და რუსეთთან ურთიერთობები ზღუდავდა მას და მხოლოდ მათი მხრიდან საქართველოზე თავდასხმის შემთხვევაში დადგებოდა გერმანიისათვის *casus foederis* პრობლემა. ⁷⁴ ამდენად, გერმანიის ქართული პოლიტიკის სამოქმედო და სასიცოცხლო სივრცე თურქეთთან და რუსეთთან ურთიერთობების ჩარჩოებით შემოიფარგლებოდა. ასეთი პოზიცია არაერთგზის დააფიქსირა კიულმანმა რაიხსკანცლერთან, პარტიებთან და სამხედროებთან შეხვედრებისას, ბოლოს კი – 24 ივნისს, რაიხსტაგის საგარეო პოლიტიკურ დებატებზე, მიუხედავად საქართველოსადმი კეთილგანწყობის დადასტურებისა, მისი აღიარების საკითხი რუსეთის პოზიციას დაუკავშირა. ⁷⁵ ვ. ციურერის შეფასებით, დიპლომატების ტაქტიკა მათი მეტოქეების – სამხედროებისაზე უფრო თანამედროვე და შორსგამიზნული იყო და ბერლინის პასუხისმგებლობაც ამიტომ „გონივრულობის ჩარჩოებით შემოიხაზვებოდა“. ⁷⁶

საქართველოს საკითხის გარშემო ბერლინში გაჩაღებული დაპირისპირებებიდან გამომდინარე, ბუნებრივი ჩანს, ა. ჩხენკელის მისიის გერმანიაში ყოფნის პარალელურად, თბილისში კრესის დელეგაციის და საჯარისო შენაერთების გამოგზავნა, რაც ჩხენკელის ჩასვლამდე გადაწყდა. კრესისათვის წამოსვლამდე ცნობილი იყო საქართველოსა და ამიერკავკასიის ირგვლივ არსებული წინააღმდეგობანი. გზად თბილისისაკენ 10-დან 20 ივნისამდე იგი კონსტანტინეპოლში გაჩერდა, აქაც დამატებით მასალებს იღებდა და ხვდებოდა პოლიტიკოსებს, არაა გამორიცხული, მას კონტაქტები ჰქონოდა იქ ჩასულ ქართულ დელეგაციასთან (ე. გეგეჭკორი, ი. ოდიშელიძე, გ. გვაზავა), რომლის იქ ყოფნას, თურქეთის გაღიზიანების შიშით, აღფრთოვანებით არ შეხვედრიან ა. ჩხენკელი და ნ. ნიკოლაძე.

საქართველოში ჩამოსვლისთანავე კრესმა პირდაპირ საქმით დაიწყო. როგორც „სამხედრო ორგანიზატორს“, მას რეგიონში მყოფი გერმანელი სამხედრო ტყვეების (25 ათასი კაცი) ვარგისი კონტინგენტისგან თავისი ნაწილების შეკვება და ქართული არმიის გერმანული ნიმუშის მიხედვით ჩამოყალიბება ევალებოდა.

კონსტანტინეპოლში ავსტრია-უნგრეთის საქმეთა რწმუნებულებსა და სცილაშის (Szilassy) ცნობით, საქართველოს მთავრობა, თურქული საფრთხის გამო, როგორც „საერთოდ, გერმანელთა ყოველგვარ ღონისძიებას“, ამასაც ეთანხმებოდა.⁷⁷ კრესი, ავსტრიელი და ბულგარელი კოლეგების თანხლებით, აღნიშნულ პრობლემებზე სასაუბროდ ნ. ჟორდანიას შეხვდა. გერმანული მისიის მეთაურის აზრით, საქართველოს ხელისუფლებას 30-40 ათასკაციანი არმია ესაჭიროებოდა, რომელსაც ბერლინი 21 აგვისტომდე რუსული ნადავლი იარაღის არსენალიდან 20 ათას შაშხანასა და 4 მლნ. ვაზნას გადმოსცემდა.⁷⁸

გერმანული სამხედრო კომისია და კრესის ადიუტანტი გრაფი ვოლფსკელი მჭიდროდ თანამშრომლობდნენ ქართულ მხარესთან, მაგრამ ნაციონალური არმიის ფორმირების საქმე, ქართული მხარის გაუმართლებელი პასიურობის გამო, ნელა მიიწვედა წინ, ამიტომ ყველა მნიშვნელოვანი ფუნქციის შესრულება სარკინიგზო კომუნიკაციების, საზღვრების თუ წესრიგის დაცვის თვალსაზრისით, გერმანელებს უწევდათ. ისინი განლაგდნენ ბათუმში, ფოთში, ოჩამჩირეში, სამტრედიასში, სენაკში, ქუთაისში, ხაშურში, გორში, სიღნაღში, ბორჩალოში, თბილისში, ხოლო 29 ივნისისათვის სოჭიც ეკავათ. მათ აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ბოლშევიკური ანტისამთავრობო გამოსვლების ჩახშობაში დუშეთის და ბორჩალოს მაზრებში, ზუგდიდში, ანაკლიაში და სხვ. გაზეთი „კაუკაზიშე პოსტი“ სერიოზულად ეჭვობდა, რომ გერმანელთა დახმარების გარეშე საქართველოს მთავრობა შესძლებდა უწესრიგობათა აღკვეთას. კრესი შინაგან საქმეთა მინისტრს აცნობებდა, რომ, საჭიროების შემთხვევაში, შეეძლო შავი ზღვისპირეთში გენ. მაზნიევისათვის ჯარები მიეშველებინა, მითუმეტეს, რომ ტუაფესში 5 ათასი შეიარაღებული ბოლშევიკი იმყოფებოდა.⁷⁹ ბოლშევიკები სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ და კრესმა მათ წინააღმდეგ ბრძოლებში არტილერია და ავიაციაც გამოიყენა.

საშინაო პრობლემებიდან კრესისათვის ასევე თვალშისაცემი გახლდათ შიდა პარტიულ-პოლიტიკური დაპირისპირებანი, რაც ხელს უშლიდა ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაჭრას. მმართველი ს. დ. პარტიის გაზეთი „ბრძოლა“ ოპოზიციას „რეაქციონერებად“ ნათლავდა და თვლიდა, რომ „ქართველი ნაციონალისტები ეროვნული გამცემლობისა და სახელმწიფო დაღალტის გზას დაადგნენ.“⁸⁰ კრესი

შიდაპოლიტიკურ ბრძოლებში, მიუხედავად სათანადო შემოთავაზებებისა, არ ერეოდა, თუმცა მისთვის, როგორც კაიხერული გერმანიის წარმომადგენლისათვის, სოციალ-დემოკრატები ნაკლებ სიმპათიურნი იყვნენ. ვ. ციურერიის შეხედულებით, საქართველოს სუვერენიტეტის პატივისცემის „ნათელი დადასტურებაა“ გერმანელების მხრიდან „თბილისის სოციალისტური რეჟიმისადმი ტოლერანტული დამოკიდებულება“. კრესი ფიქრობდა, რომ გერმანიის ინტერესებს არ შეესაბამებოდა და მის ძალებსაც აღემატებოდა მემარჯვენეთა ხელისუფლებაში მოყვანა, მითუმეტეს, რომ „ახალგაზრდა რესპუბლიკის თანდაყოლილი ნაკლის გამოსწორებას ისინი უფრო სწრაფად ვერ შეძლებდნენ, ვიდრე მმართველი სოციალისტები“.⁸¹

კრესს საქართველოში სავალალო მდგომარეობა დახვდა დეზორგანიზაციის, ქაოსის და მთავრობის უკიდურესი უძლეურობის თვალსაზრისით. ნიშანდობლივია მასთან ჩამოსული გერმანიის კონსულის დაკვირვებანი. „დამახასიათებელი ფაქტია სისუსტისა, რომ მთავრობა ვერ ბედავს ქართული დროშის აღმართვას სამთავრობო შენობაზე და იძულებულია, წითელი რევოლუციური დროშა გამოფინოს“. გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს „წითელ გვარდიას“, რომელიც „ალბათ მანამ ემსახურება მთავრობას, სანამ კაცზე გადაუხდინ წარმოუდგენლად მაღალ ხელფასს – დღეში 25 მანეთს“. მისი აზრით, საქართველოს მთავრობამ ჯერ კიდევ უნდა დაამტკიცოს თავისი უნარი, რომ ქვეყნისა და ხალხის მართვა შეუძლია, წინააღმდეგ შემთხვევაში „... შეცდომა იქნება თუ გერმანია ძალიან ბევრს გააკეთებს ქართველებისთვის და ამით თურქებს გადაიკიდებს“.⁸²

რაოდენ სამწუხაროც უნდა იყოს, გერმანიის მხარე, ქართული სინამდვილის საფუძვლიანად შესწავლის კვალობაზე, ნაკლებად ამჩნევდა საქართველოს ხელისუფლების პრაქტიკულ საქმეებს, კრესისათვის მოსაწყენი შეიქნა მრავალსაათიანი დარბაზობები და დროის უქმად ფლანგვა. იგი ამაში საქმისადმი არასახელმწიფოებრივ დამოკიდებულებას ხედავდა, მაგრამ გერმანიისათვის მთავარი გახლდათ საქართველოს ფეხზე წამოდგომაში დახმარებულა ისევე თავისი ინტერესების განხორციელების გამო. ამ ინტერესების კიდევ ერთხელ საილუსტრაციოდ ვუენდონკისა და ბერნსტორფის განსხვავებული შეხედულებებიც გამოდგება, მითუმეტეს, რომ ორივე დიპლომატიური უწყების წარმომადგენელი იყო.

24 ივნისის მემორანდუმში ვეზენდონკი საქართველოში კავშირების დამკვიდრების მიმზიდველ სურათს ხატავს და არაპოლიტიკური დროდადრო „ჯარისკაცური აზროვნების“ სინდრომისაგან. მისი აზრით, თუ გერმანია აქ ფეხს მოიკიდებს, მაშინ ჩინეთთან სახმელეთო კავშირის იდეაც „ავანტიურისტული ფანტაზიების სფეროდან პრაქტიკული განხილვის საგანი გახდება“. იგი უკვე გულისხმობს, რომ, ამ შემთხვევაში, სპარსეთიც და ცენტრალური აზიაც, გერმანულ ღერუფნებად გადაიქცევიან. მისი რეკომენდაციის არსი ისაა, რომ „გერმანია ჯერ მხოლოდ საქართველოთი უნდა დაინტერესდეს და მასთან პოლიტიკური ურთიერთობები ისე დაარეგულიროს, რომ ხელშეკრულებები ომის ხანგრძლივობის ვადით დაიდოს“. ვეზენდონკი, რომლის ამ ნააზრევსაც ვ. ბილი „მეოცნებეობას“ უწოდებს, ცდილობს, პრაქტიკული მოქმედებების სიბრტყეში გადავიდეს და თავის მთავრობას გონივრულად ურჩევს: „ჩვენ თუ არაფერს გავაკეთებთ და ქართველებს მხოლოდ სიტყვებით გამოგვკვებავთ, მაშინ არსებობს საფრთხე, რომ ისინი ინგლისს მიმართავენ და თავიანთი ნაციონალური ცხოვრების აღორძინებისათვის იქ დაიწყებენ საჭირო დახმარების ძებნას“.⁸³

ბერნსტორფი 6 ივლისის მემორანდუმში საწინააღმდეგო შეხედულებას აყალიბებს, რომ შეცდომა იყო საქართველოსთან „პოლიტიკურ ურთიერთობებში შესვლა“. ეს გარემოება მას ოთხთა კავშირის სისტემაში ხელისშემშლელ ფაქტორად მიაჩნდა. დაახლოებით ერთი თვის მერე იგი, პერტლინგისადმი მიმართვაში, „აღმოსავლური პოლიტიკის“ ორ კარდინალურ ამოცანას აყალიბებს – ოთხთა კავშირის მთლიანობის და რუსეთთან „ტანჯვით მოპოვებული ზავის“ შენარჩუნებას. აქ ახალი თითქოს არაფერია, მაგრამ დროა სხვა – დრო, როცა ბერლინში ჩხენკელი საქართველოს აღიარებისთვის იბრძოდა. ბერნსტორფი ლოსოვსაც ეხება და ლამის მისი მიღწეული შედეგის ანულირებას ითხოვს: „თუ ზოგიერთები თავიანთ გულმოდგინებაში შორს წავიდნენ, ეს არ გვაძლევს იმის უფლებას, რომ არასაიმედო ქართველებისა და სრულიად პროანტანტური სომხების გულისთვის ნაცადი თურქი მოკავშირე დავკარგოთ“. „ორ სკამს შორის ჯდომის პოლიტიკის“ ნაცვლად, ბერნსტორფს მიაჩნდა, რომ მისი ქვეყნის ეკონომიკური ინტერესების უზრუნველყოფა რეგიონში უფრო ადვილი იქნებოდა რუსეთთან და თურქეთთან ერთად, ვიდრე

მათ წინააღმდეგ. ის კარგად გრძნობდა, რომ ამ შემთხვევაში საქართველოს ინტერესები ზიანდებოდა და ფიქრობდა, რას მოუტანს საქართველოს დამოუკიდებლობა, თუ მის დაცვას და შენარჩუნებას ვერ შევძლებთო. მრავლისმეტყველია მისი სიტყვები: „ჩვენ ქართველებს შევპირდით, ვაღიაროთ მათი დამოუკიდებლობა, მაგრამ არ შევპირებივართ, იგი ბრძოლით მოვიპოვოთ მათთვის“.⁸⁴

ბერნსტორფის პესიმისტური ანალიზის საპირისპიროდ, შემტევი ტონი (არა ვიწრო „ჯარისკაცური აზროვნება“) და სიტუაციის პერსპექტივაში ფზიზელი შეფასება იგრძნობა ლოსოვის პოზიციაში. „თუ ჩვენ შემდგომ ეკონომიკურ ომში არ გვინდა ჩამოვრჩეთ... ეკონომიკური ინტერესები იმავდროულად არსებულ პოლიტიკურთან ერთად უნდა დავიცვათ... თუ თურქები პოლიტიკურად გადამწყვეტი არიან, მაშინ ჩვენი ეკონომიკური ინტერესების საქმე დამთავრებულია. თურქებს დაჟინებით უნდა განემართოთ, რომ ჩვენ სულაც არ ვფიქრობთ, ჩვენი... ინტერესები კავკასიაში მათ პრესტიჟს შევწიროთ“.⁸⁵

„აუსენამტის“ ახალი შეფი პ. ფონ ჰინცე* უფრო კომპრომისული იყო OHL-ის შეხედულებების მიმართ. მისთვის ბოლშევიკები იმდენად იყვნენ მისაღები, რამდენადაც ისინი, საკუთარი სურვილის საწინააღმდეგოდ, „რუსეთის სამეურნეო ცხოვრების პარალიზების პოლიტიკას“ წარმატებით აგრძელებდნენ. ანტიბოლშევიკურ ძალებს ხელისუფლებაში მოსასვლელად დამატებითი საშუალებები და შემდეგ დაცვა სჭირდებოდათ. საქართველოში, სადაც ასეთი ძალები უკვე ხელისუფლებაში იყვნენ, ჰინცესა და ლუდენდორფის აზრით, აუცილებლობას წარმოადგენდა ანტიბოლშევიკური ბარიერის განმტკიცება. ამავე მიმართულებით ყალიბდებოდა კრესის შეხედულებაც. მას მიაჩნდა, რომ გერმანიას საქართველო პოლიტიკური თამაშების ობიექტად არ უნდა გამოეყენებინა. თურქების წინაშე დათმობა ამ საკითხში, მისი აზრით, გერმანიის აქამდელი კავკასიური პოლიტიკის გაკოტრებას ნიშნავდა.⁸⁶ კრესი, რუსეთისა და თურქეთის პრეტენზიებისაგან თავდაცვის მიზნით, თვლიდა, რომ საქართველო „საკამარი-

*რადგან რ. ფონ კიულმანი 1917 წ. 19 ივლისის რაიხსტაგის „სამშვიდობო რეზოლუციის“ ნიადაგზე იდგა და ნაკლებ ანგარიშს უწევდა სამხედროებს, OHL-ის მოთხოვნით, ვილჰელმ II-მ და პერტლინგმა იგი გაათავისუფლეს და 9 ივლისს დანიშნეს პანგერმანისტი პ. ფონ ჰინცე (Holborn H. Op. cit., S. 269-270, 279).

სად დიდი "უნდა გაეხადათ და საზღვრების დემარკაციის საქმეებში შემთხვევები" საქართველოს სასარგებლოდ გადაეწყვიტა. მთავრით იგი 23 ივლისს ბერნსტორფს კონკრეტულ წინადადებებს სთავაზობდა. მისი აზრით, საზღვრების დადგენის მთავარი მომენტები გახლდათ ეთნოგრაფიული, ისტორიული, ეკონომიკური და სტრატეგიულ-გეოგრაფიული ხასიათის პრინციპები.⁸⁷ თურქეთის პოზიცია ენვერ ფაშას 10 ივნისის ცრუ გადადგომის მუქარის შემდეგ საქართველოს საკითხში არსებითად არ შეცვლილა. ენვერმა დაიხია უკან და დათანხმდა უფროსი პარტნიორის მოთხოვნას ჯარების ბრესტის საზღვრებში დაბრუნებაზე, მაგრამ ახალციხესა და ახალქალაქს მაინც არ ტოვებდა. მაშინ კიულმანი სიტუაციის განმუხტვას იმით შეეცადა, რომ ახალციხე-ახალქალაქის საბოლოო კუთვნილების საკითხი ღიად დატოვა, დროებით ღონისძიებად კი ერთობლივი საპოლიციო კონტროლის მექანიზმის შემოღება ჩათვალა⁸⁸ და 25 ივნისს კოლექტიური შენაერთის ჩამოყალიბების გეგმაც წამოაყენა.

რამდენადაც თურქეთი გერმანიას, მიუხედავად სიტყვიერი დაპირებებისა, დიდ სირთულეებს უქმნიდა საქართველოში, ივლისის ბოლოდან ჰინცეს პოლიტიკაში თანდათან იკვეთება ტენდენცია საქართველოს საკითხის დარეგულირებაში აქცენტის რუსეთზე გადატანისა თურქეთისათვის არასასურველი გარიგებების მეშვეობით. საქართველოს აღიარებაზე (რაც გენერალიტეტის სურვილი იყო თავიდანვე) თანხმობის სანაცვლოდ ჰინცე ფიქრობდა, მხარი არ დაეჭირათ სხვა ამიერკავკასიური სახელმწიფოების წარმოქმნისათვის და არ დაეშვათ თურქების მიერ ბაქოს ოკუპაცია.

გერმანიის დამოკიდებულება ბოლშევიზმისადმი,⁸⁹ რასაც არსებითი შეხება გააჩნია საქართველოსთან – ძალზე საინტერესო პრობლემაა და ცალკე შესწავლას იმსახურებს. ამჯერად საჭიროა აღინიშნოს, რომ ჰინცეს მიერ გზაგაკვლეული 27 აგვისტოს დამატებითი ხელშეკრულება მოსკოვთან კომპრომისული იყო და გერმანიას საქართველოს სამართლებრივი აღიარების მშვიდობიან შესაძლებლობას აძლევდა.

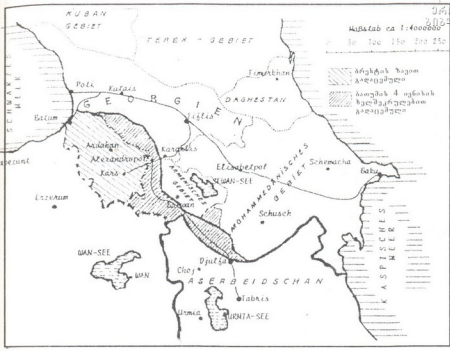
ამ მიმართულებით იღვწოდა ბერლინში ჩხენკელის დიპლომატიური მისიაც, რომლის აქტიურობამ, 12 ივლისს ხელმოწერილი ეკონომიკური ხელშეკრულებების სახით, მატერიალიზებული ხასიათი შეიძინა. თუმცა, როგორც ვ. ციურერი აღნიშნავს, „საქართველო,

საგარეო-პოლიტიკური თვალსაზრისით, ახალგაზრდა სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელი მრავალი საყმაწვილო სენით იყო დატვირთული⁹⁰. ეს მოსაზრება სრულიად სამართლიანად შეიძლება გავრცელდეს საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ნებისმიერ სფეროზე. ქვეყნის ეკონომიკა „თხევად აგრეგატულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა“ და სტაგნაციის დაძლევის ნიშნები არ ჩანდა. საქართველოს, გერმანელ ექსპერტთა რწმენით, „შინაგანი არამყარი სიტუაციისა და ამით განპირობებული მთავრობის სუსტი პოზიციების მიუხედავად“, სხვა კავკასიურ რესპუბლიკებთან შედარებით, „ყველაზე სწრაფად შეეძლო მიეღწია სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაციისათვის და შეექმნა ეკონომიკური ცხოვრების მოწესრიგებული სისტემა“⁹¹. მართალია, ხელშეკრულებებს იურიდიული ძალა საქართველოს აღიარების შემდეგ უნდა შეეძინათ, მაგრამ ყველაზე არსებითი მაშინ გერმანული ინდუსტრიის ამ პოლიტიკური მიზნის სასარგებლოდ მომხრობა გახლდათ. ეს გარემოება ჩხენკელის მიხედვით უეჭველად მნიშვნელოვანი წარმატებაა. ვ. ბილის მოსაზრებით, ივლისის ხელშეკრულებები „ის საფასური იყო, რაც საქართველოს უნდა გადაეხადა სამხედრო და დიპლომატიური დაცვის სანაცვლოდ“⁹². ეს შეხედულება რამდენადმე ცალმხრივად წარმოგვიდგენს საქართველოს ადგილსა და მნიშვნელობას მაშინ, როცა ორმხრივი დაინტერესება არსებობდა. ქართული მხარისათვის სამხედრო-დიპლომატიურ დაცვაზე არანაკლებ მნიშვნელოვანი გახლდათ ეკონომიკურ ურთიერთობათა სფერო, სადაც, 50%-იანი წილობრივი მონაწილეობით, „საკუთარი ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებაზე არსებითი ზეგავლენა“ ჰქონდა გარანტირებული⁹³. მითუმეტეს, გასათვალისწინებელია, რომ ხელშეკრულებათა ძალაში შესვლა, ქართული მხარის მოთხოვნით, დაუკავშირდა ქვეყნის პოლიტიკური აღიარების საკითხის პოზიტიურად გადაწყვეტას. გასაზიარებელია ვ. ციურერის აზრი, რომ გერმანიისათვის კავკასიაში პოლიტიკურად საქმე ეხებოდა არა კოლონიას ან პროტექტორატს, არამედ „დამოუკიდებელი სახელმწიფოს აღიარებასა და მხარდაჭერას... რომ ბერლინელი დიპლომატები არ ესწრაფოდნენ საქართველოს არც აშკარა და არც ფარულ დაპყრობას.“⁹⁴

ლოგიკური გაგრძელება ფოთის პოლიტიკისა ბერლინის 12 ივლისის ხელშეკრულებებში გამოიხატა, სადაც ჩამოყალიბებული ეკონ-

თურქეთის ტერიტორიული პრეტენზიები (რუკა აღებულია ა. ოპანჯანიანის წიგნიდან).

ნომიკური თანამშრომლობის პროგრამა „გერმანიის ქართული პოლიტიკის მთავარი ნაწილი იყო“. შემდგომ საფეხურს წარმოადგენდა ბერლინსა და თბილისს შორის ყოვლისმომცველი დიდი ხელშეკრულების გაფორმება, რომლის პროექტიც ბერლინში მომზადდა,⁹⁵ მაგრამ 1918 წლის ოქტომბერში, შეცვლილი სამხედრო-პოლიტიკური ვითარების გამო, ძალაში არ შესულა. ბუნებრივია, ასე დამართა სხვა ხელშეკრულებებსაც, მაგრამ ეს არ ამცირებს მათს მნიშვნელობას.

მოახლოებული საყოველთაო კატასტროფის ფონზე საქართველოში კრესის მისიის მოღვაწეობის დღეები დათვლილი აღმოჩნდა. ამ ვითარებას კრესი უბედურებად მიიჩნევდა როგორც თავისი ქვეყნის, ასევე საქართველოსთვისაც.

1918 წლის 21 ოქტომბერს მან ევაკუაციის ბრძანება მიიღო, თუმცა პირადად მას, როგორც გერმანიის წარმომადგენელს, დაცვის

მიზნით გამოყოფილი 500 კაციანი რაზმის თანხლებით, თბილისში ღარჩენის ნება მისცეს.⁹⁶ გერმანელთა წასვლის გადაწყვეტილებამ „ღრმა საგონებელში ჩააგდო“ საქართველოს მთავრობა და კრესს გერმანელი ჯარისკაცების „საქართველოს სამსახურში მიღების“ უფლება თხოვა, რადგან მხოლოდ ასე იგრძნობდნენ „ქრისტიანები მუსულმანთა წინაშე თავს უშიშრად“. ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა... 31 ოქტომბერს პირველი შენაერთი – მე-7 საკავალერიო ბრიგადის 7 500 ჯარისკაცი – სამშობლოში გასამგზავრებლად გემში მოთავსდა ფოთში. ბერლინიდან კვლავ მოვიდა მითითება, რომ კრესს მხოლოდ 500 კაცი დაეტოვებინა, რათა, საჭიროებისას, ამ რაზმით „უკრაინაში გაჭრილიყო სახმელეთო გზით გერმანულ ჯარებთან შესაერთებლად“.

ამ საეჭვო და რისკიანი რეიდის განხორციელება კრესს აღარ დასჭირდა. 1919 წლის დასაწყისში იგი სამშობლოში საქართველოდან გაემგზავრა და წარუშლელი სიმპათიები დატოვა ქართველ ხალხში.

შენიშვნები

1. Пипия Г. В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М. 1978. მიუხედავად ამ მონოგრაფიული გამოკვლევისა, გერმანიის კავკასიური პოლიტიკა, და განსაკუთრებით მისი „ქართული ასპექტი“, სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს.

2. Holborn H. Deutsche Geschichte in der Neuzeit. Bd. III. Das Zeitalter des Imperialismus 1871-1945. München etc. 1971 S. 260-261.

3. Zechlin E. Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche. Deutsche Bemühungen zur Ansschaltung Russlands im Ersten Weltkrieg. In: „Aus Politik und Zeitgeschichte“. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“, B. 25/61.S.353-354. გერმანია აქტიურად თანამშრომლობდა ცარიზმის მოწინააღმდეგე პოლიტიკურ ძალებთან. გერმანიის ხელისუფლებამ თავისი კოპენჰაგენელი ელჩის გრაფ უ. ფონ ბროკლორფ-რანცაუს რეკომენდაციით „გადაიყვანა“ ვ. ლენინი რუსეთში შეეიცარიული ემიგრაციიდან და მნიშვნელოვანი სუბსიდიებიც გადაუხადა (Holborn H. Op. cit. S. 261. Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Frankfurt am Main. 1987. S. 54; 551-552). ე. ბერნშტაინის ცნობით, ლენინმა 50 მლნ. გერმანული ოქროს მარკა მიიღო (Der „Spiegel“, 1993 Nr.13.S.159) და ხელისუფლებაში მოსვლისათვის გამოიყუ-

ნა. გერმანიის ბოლშევიკური გადატრიალების შემდგომი „დეკრეტით ზავის შესახებ“ თითქოს მოეხსნა აღმოსავლეთის ფრონტის პრობლემა, მაგრამ გერმანიის კრობის მიერ „...ლენინის რუსეთში გადაყვანით“ აღებული „განსაკუთრებული კასუსისმგებლობა“ არ გამართლდა, ვინაიდან მაშინ „არ ეგონათ“ თუ ბოლშევიზმი გერმანიასაც „იდრს გამოუთხრიდა მოგვიანებით“ (Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin, 1919. S. 327; 407).

4. იხ. დაწვრ. მ. სიორიძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი (1914-1918 წწ.), ბათუმი. 1998. გვ. 41. ე. ცეხლინის ცნობით, ლ. კერესელიძეს გერმანიის მთავრობასთან შვეიცარიის „ჟოფილმა ფედერალურმა პრეზიდენტმა გაუწია რეკომენდაცია“, გ. მაჩაბელი კი საგარეო საქმეთა მინისტრ ფონ იაგოვთან „ცნობილი ეკონომისტის ა. ვაგნერის შუამდგომლობით წარსდგა“, ხოლო ეს უკანასკნელი მაჩაბელს თავისი მეგობრის, „თბილისელი მსხვილი მეწარმის მეშვეობით იცნობდა“ (Zechlin E. Op. cit., S. 354).

5. ამ საკითხზე არსებობს ავტრიელი მკვლევრის ვ. ბილის პირველხარისხიანი საარქივო მასალებით უაღრესად მდიდარი მონოგრაფია. Bihl W. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil I. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917. Wien, Köln, Gratz. Böhlau 1975.

6. Zechlin E. Op. cit. S. 360-361.

7. ციტ. 6. კირთაძე, ევროპა და დამოუკიდებელი საქართველო (1919-1923 წწ.), თბილისი, 1997, გვ. 54.

8. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тбилиси, 1990. Стр. 269, 272; 309-310.

9. Ohandjanian A. Armenien: Der verschwiegene Völkermord. Wien, Köln etc., 1989. S. 142, 144 ff.

10. Zürrer W. Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer. Düsseldorf, 1978. S. 127.

11. Пипия Г. В. Политика Германии в закавказье в 1918 году. Сборник документов. Тбилиси, 1971. Стр. 10, 75, 119, 146, 182.

12. ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, I. მოგონებანი და ნარკვევები. თბილისი, 1990. გვ. 53, 74, 88.

13. იხ. დაწვრ. ნ. კირთაძის დასახ. ნაშრომი, ასევე მისი – პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის დამზობა. თბილისი, 1996; ა. სილაგაძე, ვ. გურული, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა 1917-1918. თბ. 1998; ვ. გურული, ახალი ქართული სამხედრო დოქტრინის ისტორიიდან (1917-1918), თბ. 1998. ვ. გურული, მ. ვაჩნაძე, ქართული სოციალ-დემოკრატიის ისტორია, 1898-1918. თბ. 1999. ა. ბენდიანიშვილი, საქართველოს პირველი რესპუბლიკა 1918-1921 წწ. თბ. 2001 და სხვ. მრავალი სამეცნიერო ნარკვევი თუ სტატია, რომელთა ჩამოთვლა აქ მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია.

14. შ. ვადაჭკორია. ეროვნული სახელმწიფოებრიობის საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში (1921-1923 წწ.), თბ. 1998. გვ. 7. ავტორის განცხადებით, რა სოციალ-დემოკრატიების პოზიციის უკიდურეს სისუსტეს ეროვნულ საკითხში, ტერმინების მანიპულირებით სოციალისტებისათვის ეროვნული ძალის იმიჯის შექმნას ცდილობს. მისი აზრით, მიუღებელია „ქმნევიკების“ ან „სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის“ და სხვა ასეთი ზედწოდებების მისადაგება დემოკრატიული საქართველოს მთავრობისადმი და მაინცა, იგი ეროვნულ მთავრობად უნდა იწოდებოდესო (იქვე, გვ. 11). შ. ვადაჭკორია აკეთებს იმას, რასაც უარყოფს – რეალურის სანაცვლოდ შემოაქვს სხვა „ზედწოდება“. ცხადია, მთავრობა ეროვნული იყო, როგორც საქართველოს მთავრობა, რომელსაც ქვეყნის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ინტერესები უნდა დაეცვა შინ და გარეთ და არა იმ გაგებით, რომ მთავრობის სტატუსის მოპოვებით სოციალ-დემოკრატებმა თავიანთი ეროვნულ-პოლიტიკური პროგრამის, როგორც უმთავრესი მიზნის, – რელიზაცია მოახდინეს და ქვეყანა დამოუკიდებლობამდე მიიყვანეს.

15. დ. ჰაიჭაძე, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დაარსების პოლიტიკურ-დიპლომატიური წინამძღვრები. „ქართული დიპლომატია“, წელიწადეული, 7. თბ. 2000, გვ. 50-51, 71.

16. ციტ. დ. შველიძის მიხ. საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია და საგარეო ორიენტაციის საკითხი, „ქართული დიპლომატია“, წელიწადეული, 7. გვ. 27.

17. ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 53.

18. უ. ბახტაძე. აკაკი ჩხენკელის უცნობი წერილები. „ციცხკარი“, 1990, N7. გვ. 93. იხ. ეს წერილები აგრეთვე ა. სილაგაძე. ვ. გურული, დასახ. ნაშრ. გვ. 122

19. ა. სილაგაძე, ვ. გურული. დასახ. ნაშრ. გვ. 109.

20. იქვე, გვ. 43-44; 113-114; მ. სიორიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 108.

21. ა. სილაგაძე, ვ. გურული, დასახ. ნაშრ. გვ. 131.

22. Документы и материалы... Стр. 293-294, 297, 309-310; ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 75; 77-79, მ. სიორიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 110; ა. ბენდიანიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 96-98, 99.

23. ა. სილაგაძე, ვ. გურული. დასახ. ნაშრ. გვ. 152.

24. Документы и материалы... Стр. 332.

25. Ohandjanian A. Op.cit. S.144.

26. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, München, 1966. S.178.

27. Ritter G. Staatskunst und Kriegshandwerk, Bd. IV. Die Herrschaft des deutschen Militarismus und die Katastrophe von 1918. München, 1968. S. 356.

28. Bihl W. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil II. Die Zeit der versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918), Wien, Köln, Weimar, 1992. S. 49. ვ. ბილის კაპტიალური ნაშრომის ეს მეორე ნაწილი ევროპული საარქივო მასალებით უხეად გადატვირთული მონოგრაფიაა, წყაროების სიუხვე და მათგან ვრცელი პასაჟების მოტანა ამ ავტორის დამახასიათებელი

ლი სტილი ჩანს, რაც, ზოგჯერ, მცირე ადგილს ტოვებს ანალიზისათვის.

29. Ibid. S. 36-37, 38. ლოსოვი 1916-17 წლებში თურქეთში მყოფი „ქართული ლეგიონის“ დაშლის მომხრეც იყო, რომ მოკავშირეებს შორის უთანხმოება არ ყოფილიყო (Ibid., S. 48).

30. Ritter G. Op. cit. S. 354.

31. Bihl W. Op. cit. S. 46.

32. Ibid. S. 48-49. Ritter G. Op. cit. S. 355.

33. Baumgart W. Op. cit. S. 179. Bihl W. Op. cit. S. 50.

34. Ritter G. Op. cit. S. 356.

35. Baumgart. W. Op. cit. S. 179. Bihl W. Op. cit. S. 50-51.

36. Baumgart. W. Op. cit. S. 179. გერმანელთა (განსაკუთრებით სამხედროთა) მოჭარბებულ ეკონომიკურ და „სასიცოცხლო სივრცისზე“ ოცნებებს ქართველებმაც შეუწყვეს ხელი. „ძალიან ხშირად აქ ანგარება აღძრავდა ხოლმე ოცნებას... ნედლეულის ამ Wahrheit und Dichtung-ში, ეკონომიკური სივრცეებისაკენ ამ მოწოდებაში ჩვენც შევიტანეთ ჩვენი წვლილი, განსაკუთრებით ნ. ი. ნიკოლაძემ“ (ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 135).

37. Bihl W. Op. cit. S. 58.

38. Ibid. S. 54. გ. რიტტერის აზრით, ეს იდეა ლოსოვს ა. ჩხენკელმა შესთავაზა და თვლის მას „ფანტასტიკურ განცხადებად“ (Ritter G. Op. cit. S. 356).

39. Bihl W. Op. cit. S. 57-58. ა. ოპანჯანიანი ვერ ფარავს უკმაყოფილებას ლოსოვის მიმართ, როცა „გერმანულ-ქართული მოლაპარაკებები დასრულდა, ლოსოვმა 25 მაისს თავისი კომუნიკეთი გააოცა ამიერკავკასიის დელეგაციები, რომ ტოვებს მოლაპარაკებებს, რადგან ამიერკავკასიის კავშირი იშლებოდა (Ohandjanian A. Op. cit. S. 147.). ავტორი სომხების უყურადღებოდ მიტოვებას საყვედურობს ლოსოვს მაშინ, როცა იგი სომეხ და აზერბაიჯანელ დეპუტატებთანაც აწარმოებდა შეხვედრებს.

40. Документы и материалы... Стр. 309-310. Bihl W. Op. cit. S. 59.

41. Bihl W. Op. cit. S. 58-59.

42. იხ. ხელშეკრულებათა ტექსტები Пипия Г. В. Указ. соч. Стр. 34-41.

43. Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Hrsg. und eingeleitet von J. Lepsius, Potsdam, 1919 S. 390-391.

44. Ohandjanian A. Op. cit. S. 151-152. ლოსოვის მიერ ა. ჩხენკელისათვის ფოთში 28 მაისს გადაცემულ „სრულიად საიდუმლო“ წერილში საქართველოს საზღვრები ასეა აღწერილი: „პუნქტიდან, სადაც ქუთაისის გუბერნიის საზღვარი შავ ზღვაში ეშვება, საზღვარი გასდევს ზღვის ჩანაპიროს ქუთაისის გუბერნიის სამხრეთ საზღვრამდე, შემდეგ მიჰყვება ამ გუბერნიის საზღვარს მისი ბათუმის ოლქის აღმოსავლეთ საზღვართან გადაკვეთის პუნქტამდე, შემდეგ კი თბილისის გუბერნიის საზღვარს მისი ქუთაისის გუბერნიის ჩრდილოეთ საზღვართან შეერთებამდე და მიჰყვება ამ უკანასკნელს სოხუმის ოლქის აღმოსავლეთ საზღვარ-

თან გადაკვეთის პუნქტამდე...“ (Bihl W. Op cit. S. 62-63). საქართველოს ნაწილად იყო აღიარებული სოხუმის ოკრუგიც (გაგრის ჩათვლით) ქართველო ცალკე სახელმწიფოა კავკასიაში“, ხოლო თუ შეიქმნებოდა კავკასიის ხალხების კონფედერაცია საქართველოს მონაწილეობით, მაშინ სოხუმის ოკრუგის მოსახლეობას „არჩევანის მიხედვით უნდა განესაზღვრა თავისი მდგომარეობა კავკასიის ქვეყნებს შორის“.

- 45. Ohandjanian A. Op. cit. S. 153.
- 46. Bihl W. Op cit. S. 59-60.
- 47. Ohandjanian A. Op. cit. S. 153.
- 48. Bihl W. Op cit. S. 63.
- 49. Ibidem.

50. Ritter G. Op. cit. s. 357. Baumgart W. Op. cit. S. 181. ვ. ბაუმგარტი გაოცებულია, რომ ასეთი სიტყვები გაისმა 1918 წელს „დასავლეთის ფონტზე ბრძოლების გადაწყვეტ დღეებში“ და „შემაშფოთებლად“ მიაჩნია, რომ რაიხსკანცლერი „დაჰყვა“ სამხედროებს და არ დაიცვა თავისი პირვანდელი შეხედულება.

51. ერთიანობა ამ საკითხზე „აუსენამტის“ სისტემაში არ არსებობდა. ლოსოვის მოთხოვნას ელჩი ბერნსტორფიც უჭერდა მხარს, თუმცა არათანმიმდევრულად. ავსტრია – უნგრეთის სამხედრო რწმუნებული კონსტანტინეპოლში ი. პომიანკოვსკი აღნიშნავდა: „ბერლინის საგარეო საქმეთა სამინისტრო და ელჩი ბერნსტორფი, ჩანს, საერთოდ, შორს იდგნენ კავკასიური აფერისაგან და ქართული ავანტიურის ხელმძღვანელობა მთლიანად სამხედროებს გადააბარეს“ (Baumgart. W. Op. cit. S. 182. Anm. 32).

52. Bihl W. Op cit. S. 57. კიულმანს „ოცნებად“ მიაჩნდა ლუდენლორფის მცდელობა სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ წარმართა თურქული ექსპანსია (Baumgart. W. Op. cit. S. 183 Anm. 37.). ფანტაზიის უნარი ლუდენლორფს ნამდვილად ჰქონდა, როცა იგი საქართველოს შეერთებას გეგმავედა იმ ფედერაციასთან, რომლის ბირთვი „ყირიმ-ტავრიის“ სახელმწიფო გახდებოდა და ეს უკანასკნელი უკრაინასთან ისეთსავე ურთიერთობაში იქნებოდა, როგორც ბავარია და პრუსია ერთმანეთთან (Ritter G. Op. cit. S. 343).

53. Ohandjanian A. Op. cit. S. 133, 136, 143

54. Baumgart W. Op. cit. S. 181. გ. რიტტერის აზრით, ამას კიულმანიც დაეთანხმა ბოლოს, თუმცა თავგამოდებით ცდილობდა, „არ ექცია კავკასია გერმანიასა და საბჭოთა მოაზრობას შორის დავის საგნად“ (Ritter G. Op. cit. S. 357). კრესის დანიშვნისათვის კიულმანს არც თანხმობა მიუცია და არც წინააღმდეგობა გაუწევია. მან, უბრალოდ, დალომატიისათვის ჩვეული ფრთხილი მანერით, მიახლოებით გაიზიარა ლუდენლორფის აზრი „კავკასიის რესპუბლიკის ფორმალურ აღიარებაზე“ (Bihl W. Op cit. S. 51-52). ბერლინში მყოფი ზ. ავალიშვილი დარწმუნდა, რომ ბარონ კრესს „გამორჩეული, თვალსაჩინო კაცის სახელი აქვს“. მას განსაკუთრებით ეამებოდა, რომ „იგი ისევე, როგორც ლოსოვი, ბავარიელია“ (ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 102).

55. Ritter G. Op. cit. S. 360.

56. Документы и материалы... Стр. 291-292; 306-307.
Baumgart W. Op. cit. S. 182-185.
57. Baumgart W. Op. cit. S. 182. Ann. 33.
58. Bihl W. Op cit. S. 60-61.
59. Baumgart W. Op. cit. S. 180. Bihl W. Op cit. S. 72-73.
60. Ibid. S. 185-186, Ritter G. Op. cit. S. 359. Bihl W. Op cit. S. 73.
61. Bihl W. Op cit. S. 76.

62. Ibid. S. 76, 89. მ. სიორიძის მონაცემებით, 26 მაისისათვის საქართველოში გერმანიის ჯარების რაოდენობა 1800 კაცი იყო. თუ ამ რაოდენობიდან გამოვალოთ, ავტორი სწორად ფიქრობს, რომ ეს არ „შეესაბამება ოკუპირებულ ქვეყნებში ბატონობის შესანარჩუნებელ კონტინგენტს“ (იხ. მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 112), მაგრამ გადაჭარბებულად გვეჩვენება ამ არგუმენტით გერმანელთა საქართველოსადმი უანგარო, კეთილისმსურველი დამოკიდებულების და მის საშინაო საქმეებში ჩაურევლობის გამართლება. როგორც კრესის საქმიანობიდან ჩანს, გერმანელები საკმაოდ დელიკატურად ერეოდნენ საშინაო საქმეებში, ძალაღ არავთხელ გამოიყენეს ბოლშევიკურ უწყსრიგობათა აღსაკვეთად, მაგრამ ისეთი ჩარევის საჭიროება, რასაც შულენბურგი სთავაზობდა ლოსოვს, არასოდეს ყოფილა. რაც შეეხება გერმანიის კავკასიური არმიის საერთო რაოდენობას სხვადასხვა დამხმარე ნაწილებისა და მობილიზებული კოლონიისტების ჩათვლით, გ. ფიფია 30 ათასამდე ციფრს ასახელებს (Пипия Г. В. Указ. соч. Стр. 16.).

63. Baumgart W. Das Kaspi-Unternehmen Grössenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs? In: „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, N. F. 18 (1970). S. 47-126; 231-278.

64. Bihl W. Op cit. S. 74.

65. Baumgart W. Op. cit. S. 188-189. Ritter G. Op. cit. S. 359-360.
ლუდენდორფმა ისარგებლა იმპერატორის ამ მოსაზრებით და საკუთარი შეხედულებანი „ყოვლად უმაღლესი დირექტივის“ სახით კრესსა და ბერნსტორფს გაუგზავნა სახელმძღვანელოდ, რომლის მთავარი საკითხი საქართველოს დამოუკიდებლობის დაუყოვნებლივ აღიარებაში მდგომარეობდა. ბერნსტორფმა დაიმკრინა თავი და განაცხადა, „აუსენამტის“ დირექტივებით ვმოქმედებო, ხოლო კრესი ჯერ ისევ ბერლინში იყო.

66. თურქეთმა სამივე რესპუბლიკასთან მოაწერა ხელი ხელშეკრულებებს და კიდევ მიიტაცა ამიერკავკასიის ზოლი ახალციხიდან ნახჭევანამდე – 12.421 კვადრატული კილომეტრი 655 ათასი მცხოვრებით. საქართველო 1828 წ. საზღვრებში აღმოჩნდა, სომხეთს კი 9 ათასი კვ. კმ. ტერიტორია დარჩა (Bihl W. Op cit. S. 239). საქართველომ დაპყრობა სამაჰმადიანო საქართველო – 10 ათასი კვ. კმ. 350 ათასი მოსახლეობით, მტკვრის სათავესა და ჭოროხის აუზის ისტორიული ტერიტორიები (მ. სიორიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 113).

67. ი. პომიანკოვსკის ცნობით, ენვერმა ვერ გადალახა ეს რუბიკონი და ვერ გაბედა ვერც გადადგომა და ვერც ომის გამოსხადება გერმანიისათვის, რაზედაც კონსტანტინეპოლში დიდი მოთქმა-მოთქმა იყო (Baumgart W. Op. cit. S. 192).

Ann. 73). ლუდენდორფის „უკან დახევა“ იმაში გამოიხატა, რომ თუკად კრძალ-
 ლემის „წმინდა სამხედრო ასპექტით“ შემოიფარგლებოდა, ხოლო ~~შეზღუდული~~
 ხელმძღვანელობას დიპლომატებს უტოვებდა. ვ. ბაუშგარტი ამას მისი „პოლიტი-
 კური დელეტანტიზმის აშკარა აღიარებად“ მიიჩნევს (Baumgart W. Ibidem).

68. Deutschland und Armenien... S. 399-400. 10 ივნისს თურქეთის
 სამხედრო რწმუნებული ბერლინში პროტესტს გამოთქვამდა, რომ გერმანულმა
 ნაწილებმა სომხების მხარეზე მიიღეს მონაწილეობა ბრძოლაში, ერთი დღის შემ-
 დგე ყარსში თურქებმა გერმანული რკინიგზის დაცვა ტყვედ ჩაიგდეს (Baumgart
 W. Op. cit. S. 191-192). ბორჩალოს მაზრაში თურქებთან შეტაკებისას 14
 გერმანელი ჯარისკაცი და ორი ოფიცერი დაიღუპა (ლ. თოიძე, ქართული სახელ-
 მწიფოებრიობის აღდგენა. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნა.
 „საისტორიო ვერტიკალები“, თბილისი, 1991. N1. გვ. 27). ა. ოპანჯანიანის ცნო-
 ბით, „10 გერმანელი დაიღუპა და მრავალი დაიჭრა“ (Ohandjanian A. Op. cit.
 S. 154.)

69. Baumgart W. Op. cit. S. 184, 190. Bihl W. Op cit. S. 73. დამახ-
 ასიათებელია თურქეთის კიულმანისეული შეფასება, რომ „თურქეთი არაა კოლო-
 ნიზატორული და კულტურული სახელმწიფო“, რის გამოც „სამი სანჯაყის“ მის-
 თვის დაბრუნებას ეკვივთა და უნდობლობით ეკიდებოდა (Bihl W. Op cit. S. 74.)

70. Zürrer W. Op. cit. S. 127.

71. Bihl W. Op. cit. S. 35. ზ. ავალიშვილი დასახ. ნაშრ. გვ. 92 Пипия
 Г. В. Указ. соч. Стр. 194, 198.

72. ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 105-106, 108.

73. Zürrer W. Op. cit. S. 128.

74. Ibidem.

75. Der Interfraktionelle Aussschuss 1917/18. II. Teil. Düsseldorf,
 1959. S. 409, 411. Verhandlungen des Reichstages XIII.
 Legislaturperiode. Stenographische Berichte. Bd. 313. Berlin, 1918.
 S. 5608-5609 ff. ამ დისკუსიის შესახებ იხ. ნ. მუშკულიანი, საქართველოს სა-
 კითხი გერმანიის რაიხსტაგში 1918 წელს. ბათუმის სახ. უნივერსიტეტის საქ.
 ისტორიის კათედრა, „საისტორიო მაცნე“, ბათუმი, 1996, N5. გვ. 10-16.

76. Zürrer W. Op. cit. S. 129.

77. Bihl W. Op. cit. S. 79-80. სამხედრო ტყვეების მობილიზების გადაწ-
 ყვეტილება კრეხის ჩამოსვლამდე მიიღეს და ასევე განსაზღვრული იყო 17-დან 45
 წლის ასაკამდე გერმანელ კოლონისტთა რეგისტრაცია (Германские
 оккупанты в Грузии в 1918 году. Сборник документов и
 материалов, сост. и подготовил к печати М. М. габричидзе.
 Тбилиси, 1942. Стр. 74-75) მათი შემდგომი მობილიზაციის მიზნით. თბი-
 ლისში კრეხი დამატებითი ძალების საჭიროებაში დარწმუნდა და 30 ივნისს OHL-
 მა დააკმაყოფილა მისი თხოვნა, ფოთისაკენ წავიდა ორი ბატალიონი და სამი საე-
 ელე ბატარეა (Baumgart W. Op. cit. S. 194. Ann. 80). 12 ივლისს ლოსოვმა
 საზღვაო სარდლობას შესთავაზა ქართული მხარისთვის სატორპედო კატარდა და
 რადიოსადგური გადაეცათ. ლუდენდორფი კარაულობდა, რომ ბერლინის მფარვე-

ლობის ხანაცვლოდ საქართველო 15 ათასიანი ჯარის გამოყვანას მოახერხებდა (Bihl W. Op. cit. S. 89), მაგრამ ქართული არმიის შექმნა ჰიანურდებოდა, ვინაიდან გამო 30 ივლისს მან განაცხადა, რომ კრესს კვლავ გაეუზავებოდა 5 ბატალიონი და 2 ბატარეა (Baumgart W. Op. cit. S. 196. Anm 83. Bihl W. Op. cit. S. 90-91, 94).

78. Германские оккупанты... Стр. 69.

79. Там же. Стр. 26, 72.

80. Там же. Стр. 62-63. Bihl W. Op. cit. S. 85-86.

81. Zürer W. Op. cit. S. 142.

82. Пипия Г. В. Указ. соч. Стр. 62-63.

83. Baumgart W. Op. cit. S. 193. Anm 78. Bihl W. Op. cit. S. 83.

84. Baumgart W. Op. cit. S. 193. Anm 79. Ritter G. Op. cit. S. 360.

85. Bihl W. Op. cit. S. 89.

86. Ibid. S. 95-96. Baumgart W. Op. cit. S. 195. Anm. 83.

87. Bihl W. Op. cit. S. 88-89, 96-97.

88. Ibid. S. 83-84. კიულმანის გეგმით, გაერთიანებული სამხედრო რაზმი 400 ქართველი, 200 გერმანელი და 200 თურქი ჯარისკაცისაგან უნდა დაკომპლექტებულიყო, შინდენბურგმა 23 ივნისს კვლავ საქართველოს დაუყოვნებლივ აღიარება მოითხოვა საიმპერიო ხელმძღვანელობისაგან და „საკონტროლო ძალების“ ასეთი სტრუქტურა წამოაყენა: 400 ქართველი, 50 გერმანელი და 50 თურქი ჯარისკაცი და საკითხის მოვარება, პრაქტიკულად, კრესს გადააბარა. საბოლოოდ ეს ღონისძიება არ განხორციელდებულა, ხოლო თურქებმა, მოგვიანებით, ახალციხისა და ახალქალაქის მახრების ჩრდილოეთი ნაწილი დაცალეს, აწუერი და აბასთუმანი საქართველოს შემადგენლობაში დარჩა.

89. იდეოლოგიურ-პოლიტიკური შეუთავსებლობის მიუხედავად, საინტერესოა, რომ პრაგმატული მიზნებიდან გამომდინარე, გერმანია და ბოლშევიკები თანამშრომლობდნენ კიდევ. ვ. ბილის ცნობით, „ბოლშევიკების თხოვნით“, გერმანიის 50 ათასიან არმიას მონაწილეობა უნდა მიეღო კოლის ნახევარკუნძულზე მურმანსკის რკინიგზის ინგლისელებისაგან განთავისუფლებაში. 19 აგვისტოს სწორედ ამ შენაერთიდან მოითხოვა რ. ნადოლნიმ ბაქოს წინააღმდეგ აქციისათვის „რამდენიმე დივიზიის გადმოცემა“ (Bihl W. Op. cit. S. 105).

90. Zürer W. Op. cit. S. 139.

91. Пипия Г. В. Указ. соч. Стр. 78. 135.

92. Bihl W. Op. cit. S. 92-93.

93. Zürer W. Op. cit. S. 131. ივლისის ხელშეკრულებებს თბილისში დიდი უნდობლობით შეხვდნენ. ნ. რამიშვილი ფიქრობდა, რომ „ჩხენკელი არაა უფლებამოსილი საკუთარი მთავრობის წინასწარი ერთხულოვანი მოწონების გარეშე მოაწეროს ხელი ხელშეკრულებებს“ (Пипия Г. В. Указ. соч. Стр. 164).

94. Zürer W. Op. cit. S. 141.

95. ეს ხელშეკრულება გამოაქვეყნა დ. პაიჭაძემ. იხ. მისი გერმანია-საქართველოს არშემდგარი დოკუმენტი, „ციხისკარი“, 2000, №6. გვ. 132-136.

96. Zürer W. Op. cit. S. 144-145.

ნოდარ მუშაუდიახო

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი

არტილერიის გადამდგარი გენერალი
ბარონი ფრიდრიხ კრუს ფონ კრუსენშაინი

მიუნხენი 13, 1943 წლის 12 ოქტომბერი
სახმელეთო ჯარების არქივის დირექციას
მიუნხენი 22
პოფგარტენშტრასე

ჩემს, მხოლოდ ოჯახისთვის და არა გამოსაქვეყნებლად დაწერილ მოგონებებზე მუშაობისას, მე ქალაქზე გადავიტანე 1918 წელს კავკასიაში ჩემი მისიის აღწერაც. ეს ჩანაწერი დღიურებს ეყრდნობა და გულისხმობს, რომ მასში მოტანილი მონაცემები სწორია.

რამდენადაც ვიცი, ჯერ კიდევ არ არსებობს კავკასიის სახელმწიფოებთან გერმანიის ურთიერთობების ამომწურავი და საკსებით საჭირო გამოკვლევა პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში. ამ გარემოებათა გათვალისწინებით, ალბათ, მიზანშეწონილია ჩემი ნარკვევის თანდართული ასლი, როგორც წყარო, სახმელეთო ჯარების არქივის აქტებს დაურთოთ.

თუ ჩემი მეცნიერულ შრომაზე არაკითარი პრეტენზიის მქონე ანგარიში სამხედრო არქივისათვის საინტერესო არაა, მაშინ მოკრძალებით გთხოვთ მის უკანვე გამოგზავნას ზემოთმითითებულ მისამართზე.

ბარონი ფონ კრუსი

General der Artillerie a. D.
Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein .

München 13 . 12. Oktober 1943

An

die Direktion des Heeresarchives

München 22
Hofgartenstrasse .

Im Zuge meiner nur für die Familie und nicht für Veröffentlichung geschriebenen Lebenserinnerungen habe ich auch eine Darstellung meiner Mission im Kaukasus im Jahre 1918 zu Papier gebracht . Meine Niederschrift stützt sich auf Tagebuchaufzeichnungen und darf deshalb für sich in Anspruch nehmen, dass die in ihr enthaltenen Angaben zutreffend sind .

Meines Wissens existiert noch keine erschöpfende und völlig zutreffende Darstellung der Beziehungen Deutschlands zu den Kaukasusstaaten während des ersten Weltkrieges . Unter diesen Umständen ist es vielleicht zweckmässig , meine in Abschrift beiliegende Abhandlung als Quellensmaterial zu den Akten des Heeresarchives zu nehmen .

Sollte das Heeresarchiv kein Interesse an meinem, keinen Anspruch auf eine wissenschaftliche Arbeit erhebenden Bericht haben, so bitte ich um seine gefällige Rücksendung unter der obenstehenden Adresse .

Friedrich von Kress

ჩემი მისია კავკასიაში

1918 წლის 4 მაისს ბავარიის სამხედრო რწმუნებულის, გენერალ ფონ ჰარცის შემცვლელად, რომელსაც კორპუსის მეთაურობა უნდა მიეღო, მე OHL-ში¹ მიმავლინეს, 10 მაისს კი — მთავარბანაკის პოლიტიკური განყოფილების უფროსმა გენერალმა ბარტენვერფერმა ავესნეში მასთან გამოცხადება მიბრძანა. შეხვედრისას მან ზოგადად ამიხსნა კავკასიის მაშინდელი ვითარება და მითხრა, რომ OHL-ი და საგარეო საქმეთა სამინისტრო იქ გერმანიის წარმომადგენლის და ცოტაოდენი გერმანული ჯარის გაგზავნას აპირებდნენ. მისიის ამოცანა უნდა ყოფილიყო კავკასიაში წესრიგის და უსაფრთხოების აღდგენა, თურქების შეკავება ბრესტლიტოვსკის ხელშეკრულების² საწინააღმდეგოდ კავკასიის მხარის დაუფლებისაგან და ბოლოს — იქაური ნავთობის, მარგანცის, სპილენძის და სხვა საბადოების მდიდარი მარაგის ცენტრალურ სახელმწიფოთა³ სამხედრო მიზნებისათვის გამოყენების უზრუნველყოფა. მანვე გადმომცა გენერალ ლუდენდორფის⁴ შეკითხვა — მზად ვიყავი თუ არა მისიის ხელმძღვანელობისათვის.

მე მცირედი მოფიქრების დრო მოვითხოვე: ეს დანიშვნა თუმცა ჩემს წარმოდგენებსა და იმედებს საკუთარ სამხედრო კარიერაზე არ შეესაბამებოდა, მაგრამ მაინც გადავწყვიტე დავალების მიღება. შემოთავაზებულ დავალებაზე უარის თქმა არამართო ეწინააღმდეგებოდა ჩემს სამხედრო სულისკვეთებას, არამედ უაღრესად უკმაყოფილოც დავრჩი სამხედრო მოქმედებათა დასავლეთის ზონაში ჩემი, როგორც მეთვალყურისა და სამხედრო რწმუნებულის შემცვლელად გამწესების გამო. ისიც ვიცოდი, რომ გენერალი ფონ ჰელინგრატი — ბავარიის მაშინდელი სამხედრო მინისტრი — მე სამხედრო რწმუნებულად დანიშვნას მიპირებდა და სრულიად არ ახარებდა ჩემი ახალი პერსპექტივა. მშვიდობიანობისას ამ თანამედრობაზე სიამოვნებით დავთანხმდებოდი, მაგრამ არა ომის დროს.

შეკითხვა — მსურდა თუ არა კავკასიაში მისიის ხელმძღვანელობა ჩემთვის ისე მაცდური ფორმით იყო დასმული, რომ უკვე ამიტომაც არ შემეძლო მასზე უარის თქმა. მე მხოლოდ ჩემი კეთილი, მოხუცი დედის ბედი მაწუხებდა, ვიცოდი, მისთვის მძიმე ასატანი შეიქნებოდა, როცა მე გაურკვეველი დროით ასე შორს ვიქნებოდი მოცილებული მისგან და სამშობლოსაგან, მაგრამ, მეორე მხრივ, მჯეროდა, რომ მას ღვთისადმი ღრმა რწმენა და სამშობლოსადმი სიყვარული ამ მსხვერპლსაც უდრტვინველად გააღებინებდა. არც შემეცდარვარ.

იმავე დღესვე მოვახსენე გენერალ ბარტენვერფერს, რომ მზად ვიყავი დავალების შესასრულებლად და აგრეთვე რამდენიმე თხოვნაც მქონდა. საჭიროდ მიმაჩნდა, რომ რაიხსკანცლერი გრაფი პერტლინგი⁵ და სახელმწიფო მდივანი ფონ კიულმანი⁶ ჩემს გაგზავნას დათანხმებოდნენ, თანაც — კავკასიაში ჩემი დანიშვნის პერიოდში საგარეო საქმეთა სამინისტროს დაქვემდებარებაში ვყოფილიყავი. გერმანული სამსახურების და უწყებების მსგავსი პარალელური და ურთიერთსაწინააღმდეგო მუშაობის თავიდან ასაცილებლად, რისი მაგალითიც კონსტანტინეპოლსა და უკრაინაში უკვე გვქონდა; აუცილებლად მივიჩნევდი აგრეთვე, რომ კავკასიაში წარმოგზავნილი ყველა გერმანული ორგანო ჩემს დაქვემდებარებაში ყოფილიყო და მხოლოდ ჩემი მეშვეობით შესძლებოდათ თავისი უწყებებისათვის ანგარიშის ჩაბარება. ბოლოს აღვნიშნე, რომ ჩემს დავალებას გააადვილებდა ისიც, თუ მე, რუსი გენერლების ახალგაზრდული ასაკის გამო, კავკასიაში ჩემი დანიშვნის ვადით, გენერალ-მაიორის ხარისხში ავმალღებოდი.

საგარეო საქმეთა სამინისტროს დაქვემდებარებაში გადასვლა არა მარტო ჩემი დავალების დიპლომატიური ხასიათის გამო მიმაჩნდა საჭიროდ — გენერალი ფონ ბარტენვერფერი ფიქრობდა: „რატომ არ უნდა გამოიყენონ ჭკვიანი კაცი ერთხელ მაინც საგარეო სამსახურში?“ — არამედ იმიტომაც, რომ მიმაჩნდა: OHL-სა და საგარეო საქმეთა სამინისტროს შორის არსებული ძალიან ცუდი ურთიერთობანი უმთავრესად მხოლოდ იმ შემთხვევაში მაძლევდნენ ნაყოფიერი მოღვაწეობის იმედს, თუ სამინისტრო თავის წარმომადგენლად მიმიჩნევდა. როცა ერთხელ, შემთხვევით, ლუდენდორფს შევეკითხე, ხომ არ შეუწყობდა ხელს OHL-სა და საგა-

რეო საქმეთა სამინისტროს შორის არასახარბიელო ურთიერთობების გაუმჯობესებას აქტიური პირადი ურთიერთობებით კიულმანთან – მან მიპასუხა: „ამას არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. ჩვენ სხვადასხვა ენაზე ვლაპარაკობთ და ერთმანეთის არ გვესმის. ბატონები საგარეო საქმეთა სამინისტროდან არ აზროვნებენ გერმანულად“.

ლუდენდორფმა თანხმობა განაცხადა ჩემი საგარეო საქმეთა სამინისტროს დაქვემდებარებაში გადაყვანაზე, ოღონდ ერთი პირობით: სამხედრო საქმეებში ინსტრუქციები მე უშუალოდ OHL-გან უნდა მიმეღო. ჩემს პროტესტზე, რომ ორმაგ დაქვემდებარებას შეიძლება გართულებანი მოჰყოლოდა, მან მომიგო: „თქვენ უნდა ენდოთ ჩემს ტაქტს, რომ მე თქვენ საგარეო საქმეთა სამინისტროს საწინააღმდეგო კონფლიქტებში არ გაგხვევთ“. მართლაც, ორმაგ დაქვემდებარებას არავითარი სიძნელე არ გამოუწვევია.

ლუდენდორფი ჩემს იმ თხოვნასაც დაეთანხმა, რომ მე კავკასიაში დანიშნული ყველა გერმანული ორგანო უნდა დამმორჩილებოდა. აქ წინასწარ მინდა ვთქვა, რომ მას ეს დაპირება არ შეუსრულებია. III B განყოფილების (შპიონაჟი და კონტრდაზვერვა) შეფის წარმომადგენელი ვინმე მაიორი ჰაი (Hey) ჩემი გვერდის აულით აწვდიდა თავის უფროსებს ინფორმაციას და ასე გაგრძელდა მაშინაც, როცა მე, ლუდენდორფის დაპირებაზე დაყრდნობით, ამის საწინააღმდეგოდ პროტესტი განვაცხადე. ახლა არაა ჩემი განსჯის საგანი, თუ რამდენად აუცილებელი იყო ინფორმაციის მიწოდება უშუალოდ III B განყოფილებისადმი. ყოველ შემთხვევაში, მისგან ზოგიერთი არაჯანსაღი მითქმა-მოთქმა გავრცელდა, ვინაიდან, გამომდინარე მაიორ ჰაის პიროვნების ნაკლოვანი მხარეებიდან, იგი ბევრი რამის შესახებ არ იყო ან არასწორად იყო ინფორმირებული და შესაბამისად მცდარ და მხოლოდ არასწორ ინფორმაციას გადასცემდა.

12 მაისს, საღამოს თერთმეტის ნახევარზე, ლუდენდორფთან ხანგრძლივი საუბრისათვის მისვლა მიბრძანეს. იგი არაჩვეულებრივად თავაზიანი და გულლია იყო, კიდევ ერთხელ გადამიშალა თავისი მოსაზრება კავკასიაში ჩემი ამოცანების შესახებ და განავრცო იმ მიმართულებით, რომ მე იმისათვის მეზრუნა, რათა კავკასიის ახალგაზრდა სახელმწიფოებს რაც შეეძლება სწრაფად ჩა-

მოყალიბებინათ ბრძოლისუნარიანი არმიები. არაა გამორიცხული, რომ შევძლოთ ინგლისელების საფრანგეთიდან განდევნა, მაგრამ ამით ისინი ჯერ კიდევ დამარცხებულნი არ არიანო. არც ისაა გამორიცხული, რომ იძულებული გავხდეთ, ინგლისელებს ინდოეთში შევუტიოთო და აქედან გამომდინარე, თქვენი ამოცანაა, კავკასიაში ტრამპლინის მომზადება ინდოეთის წინააღმდეგ, ყოველშემთხვევისათვის, მოგვიანებით დაგვეგმილი ოპერაციისათვისო. ტელეგრამაში, რომელიც 18 ივნისს მივიღე, ლუდენდორფი შემდეგ კვლავ ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ქართული არმიის სწრაფი ორგანიზაცია ჩემი უმნიშვნელოვანესი ამოცანა იყო.

13 მაისს მე საგარეო საქმეთა სახელმწიფო მდივანმა ფონ კიულმანმა მიმიღო. იგი გამორჩეულად თავაზიანად შემხვდა. მაგრამ მე მაინც ის გრძნობა დამეუფლა, რომ გენერლის წარგზავნა დიპლომატიურ წარმომადგენლად მას არ მოსწონდა. მე მგონია, რომ მასა და ლუდენდორფს შორის უთანხმოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი ისიც უნდა ყოფილიყო, რომ იგი, გასაგები მიზეზების გამო, თავის პოლიტიკაში მოწადინებული იყო მომავალი სამშვიდობო მოლაპარაკებებისათვის მისაღები წინაპირობები შეექმნა, მაშინ, როცა ლუდენდორფი, ასევე გასაგები მიზეზების გამო, თავის პოლიტიკას ომის წარმოების მიმდინარე საჭიროებებს და მოთხოვნებს უკავშირებდა.

კიულმანი იცავდა პოზიციას, რომ ჩვენ ახლა ომში ისეთი არაფერი უნდა აგველო საკუთარ თავზე, რის შენარჩუნებასაც მოგვიანებით, მშვიდობის პირობებში მაინც ვერ შევძლებდით. ის ამის გამო შინაგანად უარყოფითად ეკიდებოდა OHL-ის მთელ აღმოსავლურ პოლიტიკას.

მას შემდეგ, რაც მე 14-ში სამხედრო მინისტრ ფონ ჰელინგრატის დავალებით შარლეველში ვიყავი, რათა გერმანიის კრონპრინცი⁷ წინაშე აღმეძრა ბავარიის პირველი საარმიო კორპუსის მეთაურის, გენერალ ოსკარ ფონ ქსილანდერის დისკვალიფიკაციის საკითხი (ჩემი ეს მისია, სხვათაშორის, მარცხით დამთავრდა), მე ბერლინში გავემგზავრე 15 მაისს, ჩავედი იქ დილის 8 საათზე 16-ში და დავბინავდი სასტუმრო „კაიზერჰოფში“. მომდევნო 12 დღე აღსავსე იყო ჩემი სტუმრობებით უამრავ პიროვნებასთან თუ ინსტანციაში: უნტერ სტატუს-მდივან ფონ ბუსშესთან, მინისტერი-

აღდირექტორ ფონ ლანგვერტთან, ელჩ როზენბერგთან, საიდუმლო მრჩეველ გოპერტთან, ლეგაციის მრჩეველ ტრაუტმანთან, საგარეო საქმეთა სამინისტროში; სამხედრო მინისტრ ფონ შტაინთან, გენერალ ვანდელთან, მაიორ დიუსტერბერგთან და მაიორ ფონ რამსაისთან სამხედრო სამინისტროში; კაპიტან ფონ ჰულსენთან დიდი გენერალური შტაბის პოლიტიკური სექციიდან. მაშინ, როცა სამხედრო ინსტანციებში დიდ კეთილმოსურნეობას და გაგებას ვაწყდებოდი, საგარეო საქმეთა სამინისტროში, როგორც გარეშე პიროვნებას, ზრდილობიანი თავშეკავებულობით მხვდებოდნენ. საგარეო საქმეთა სამინისტროში მოგვიანებით ჩემი მრავალი ვიზიტისასაც ვერ შევძელი რაიმე დირექტივების ან პოზიტიური ინსტრუქციების მიღება მომავალი მოღვაწეობისათვის. მაშინაც კი, როცა მე ჩემთვის საკუთარი სამსახურებრივი ინსტრუქცია შევიმუშავე და იგი დასამტკიცებლად სახელმწიფო მდივანს და მის რეფერენტებს წარვუდგინე, კვლავ თავაზიან ინტერესს წავაწყდი, მაგრამ ვერაფრით მივაღწიე, ეს ინსტრუქცია თვით სახელმწიფო მდივანს მოემზადებინა. ცხადი იყო, არ სურდათ, პასუხისმგებლობა აეღოთ თავზე და საბოლოოდ რაიმე გადაეწყვიტათ. კავკასიაში ჩემი შემდგომი მოღვაწეობის პროცესში არავითარი მითითებანი არ მიმიღია საგარეო საქმეთა სამინისტროდან ჩემს მიერ გასატარებელი პოლიტიკის თაობაზე. განსაკუთრებით წამგებიანად გამოიყურებოდა ის, რომ გერმანულ მისიებს კონსტანტინეპოლსა და უკრაინაში არაფერი შეატყობინეს ჩვენი დელეგაციის მიერ კავკასიაში გადასატრეული ამოცანების თაობაზე.

თათბირები სამხედრო სამინისტროში უმთავრესად ჩემი შტაბის შემადგენლობასა და კავკასიაში გასაგზავნ საჯარისო შენაერთებს შეეხებოდა. საგარეო საქმეთა სამინისტროსა და გენერალურ შტაბში მე ვსწავლობდი და ამონაწერებს ვაკეთებდი კავკასიის შესახებ არსებული საარქივო მასალებიდან, მაგრამ ჩემთვის ღირებული იქ ბევრი არაფერი აღმოჩნდა.

დაწვრილებითი, თუმცა, ბუნებრივია, რამდენადმე ცალმხრივი ინფორმაცია ჩემი მომავალი სამოქმედო მხარის მდგომარეობაზე მე მომაწოდა ბერლინში მყოფი „ქართული კომიტეტის“⁴⁸ თავმჯდომარემ, ჩემთვის კონსტანტინეპოლიდან ნაცნობმა ახალგაზრდა თავადმა მანაბელმა.⁴⁹ სხვათა შორის, შევიტყვე, რომ უკვე 1914 წელს

შემდგარა მოლაპარაკებანი ერთის მხრივ გერმანიის და თურქეთის ინსტანციებსა და მეორე მხრივ ქართველი ნაციონალისტების წარმომადგენლებს შორის, გერმანიის ელჩი კონსტანტინეპოლში ბარონი ფონ ვანგენჰაიმი¹⁰ შეპირდა ქართველებს, რომ სამშვიდობო მოლაპარაკებებზე გერმანია მხარს დაუჭერდა კავკასიის ხალხების დამოუკიდებლობას და მათ განთავისუფლებას რუსეთის უღლისაგან. დიდმა ვეზირმა თურქეთის მთავრობის სახელით იგივე დაპირება მისცა ქართველებს და გარდა ამისა, მათ საქართველოსათვის თავისი ნავსადგურისა და ზურგის გამო სასიცოცხლო მნიშვნელობის მქონე ბათუმის ოლქის გადაცემაც აღუთქვა, მაგრამ ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების დადებისას ამ ცოტა ნაჩქარევი დაპირებების შესრულება ვერ შეძლეს თუ არ ისურვეს: ბაქო დარჩათ რუსებს, ბათუმი მიიღეს თურქებმა. ცხადია, ამით გამოწვეულმა კავკასიელების მწარე იმედგაცრუებამ ზეგავლენა მოახდინა მათ დამოკიდებულებაზე ცენტრალური სახელმწიფოების მიმართ. მე ხანგრძლივი მსჯელობა მქონდა მთიელთა არარსებული რესპუბლიკის ნაკლებსიმპათიურ ეგრეთ წოდებულ პრეზიდენტ ვინმე ბატონ ჩერმოვეთან.¹¹ იგი გროზნოს მახლობლად მრავალრიცხოვან ნავთობსაბადოებს ფლობდა და, როგორც ჩანდა, მისი მთავარი საზრუნავი ამ სიმდიდრის მომგებიანად გამოყენება იყო. იგი, რუსული გვარდიული კავალერიის ოფიცერი, არ ტოვებდა სერიოზული კაცის შთაბეჭდილებას.

საადმირალოს შტაბში ამაოდ ვცდილობდი, ჩემთვის გადმოეცათ მეზღვაურების და სამხედრო-საზღვაო ძალების ოფიცერთაგან შემდგარი მცირერიცხოვანი ქვედანაყოფი, რათა კასპიის ზღვაზე გემთმომოსვლის საქმე აგვეთვისებინა. თითქოს ეკიპაჟების ნაკლებობა ხდიდა შეუძლებელს ასეთი ქვედანაყოფის გამოყოფას. შეუძლებლად მიიჩნიეს, აგრეთვე, მცირე წყალქვეშა ნავის ტრანსპორტირება შავი ზღვიდან კასპიის ზღვაში. 22 მაისს მე კვლავ ავესწევი ვაქემგ ზავრე, რათა ლუდენდორფისთვის ანგარიში ჩამება-რებინა. მან ყველა ჩემი თხოვნა მოიწონა, ლუდენდორფი დაეთანხმა, აგრეთვე, კავკასიაში დელეგაციისათვის ჩემს მიერ შედგენილ ინსტრუქციას. 26-ში, კვლავ ბერლინში დაბრუნებული, ვეწვიე ფინანსთა მინისტრ გრაფ როდერნს და რაიხსბანკის პრეზიდენტს ჰაფენშტაინს იმისათვის, რომ მოვლაპარაკებოდი საქართველოს რე-

სპუბლიკისათვის გამოსაყოფი სესხის თაობაზე. როცა ფინანსთა მინისტრმა, თუმცა თანხმობა არ განუცხადებია, თანაგრძობა და ინტერესი გამოამჟღავნა საქმისადმი, რაიხსბანკის პრეზიდენტთან სრული უარყოფის ყრუ კედელს წავაწყდი. მან მირჩია, გერმანული ინდუსტრიისათვის მიმემართა დახმარებისათვის.

29 მაისს მე დავინიშნე გერმანიის საიმპერატორო დელეგაციის მეთაურად კავკასიაში და მივიღე რაიხსკანცლერ გრაფ ჰერტლინგის მიერ ხელმოწერილი ჩემი სარეკომენდაციო წერილი საქართველოს, სომხეთის და აზერბაიჯანის რესპუბლიკების მთავრობებისადმი. OHL-ის შუამდგომლობის საფუძველზე მისმა აღმატებულებამ ბავარიის მეფემ კავკასიაში ჩემი დანიშვნის ვადით მე გენერალ-მაიორის სამხედრო წოდება მომანიჭა პატენტის¹² გარეშე, ბრიგადის მეთაურის თანამდებობრივი ანაზღაურებით. 29 მაისის საღამოს, ნიურნბერგის გავლით, მიუნხენში გავემგზავრე, სადაც, დედაჩემის ბინაში, ბარგის დიდი ნაწილი მელაგა. 2 და 3 ივნისს დედას ვეწვიე ელმიშვანგში, სადაც იგი თავის დისწულთან სოფია აუფზესთან სტუმრობდა და სამში საღამოს კვლავ უკან დავბრუნდი ბერლინში, რომ იქ ხალხსაც გამოვმშვიდობებოდი და ბოლო მოლაპარაკებანი და საზრუნავიც მომელია. 5 ივნისს ისევ მიუნხენში გავემგზავრე და 7-ში საღამოს ბალკანეთის მატარებელში ჩავჯექი ბედნიერი იმით, რომ ბოლო კვირების დაძაბულობებისა და გაუთავებელი სირბილისაგან დავისვენებდი და თან ხეირიანადაც გამოვიძინებდი.

ბალკანეთის მატარებელში თანდათანობით ჩემი მისიის პირველი რაზმიც შეგროვდა.

პირველი ადიუტანტის რანგში ჩემი თანმხლები იყო როტმისტრი ბარონი ფონ ლერსნერი — სასიამოვნო შესახედაობისა და აღნაგობის, მაგრამ, სამწუხაროდ, საშუალო ნიჭის, მართლაც ზანტი გვარდიის დრაგუნი. იგი გაცნობის გარეშე მომახვია თავს მისმა ძმამ — ლეგაციის მრჩეველმა, რომელიც მეკავშირის ფუნქციას ასრულებდა OHL-სა და საგარეო საქმეთა სამინისტროს შორის. შემდეგში მან პირადი ადიუტანტის და ჰოფმარშლის ფუნქციები იკისრა და შტაბის ქვეგანყოფილებასაც მეთაურობდა. მისი უპირატესობა ის იყო, რომ ვაშინგტონში გერმანიის საელჩოში ორწლიანი მივლინების შედეგად კარგად დაუფლებოდა ინგლისურ ენას. მას-

თან ურთიერთობებში ზოგიერთი გართულებაც მქონდა და საბოლოოდ, როცა ინგლისელებმა ჩემი ინტერნირება მოახდინეს, მარცხვინოდ მიმატოვა ბედის ანაბარა.

მეორე აღიუტანტი — მისი აღმატებულება ფონ კიოპელის მიერ გულთბილად რეკომენდირებული ბავარიელი, თადარიგის არტილერიის კაპიტანი დანცერი გახლდათ — ძალზე სიმპათიური და გამოსადეგი ოფიცერი, პროფესიით არქიტექტორი. იგი მრავალჯერ იყო საზღვარგარეთ ნამყოფი და კარგ მანერებსაც ფლობდა. მე მას სამხედრო საქმეების ხელმძღვანელობა დავაკისრე, ვიდრე შტაბის უფროსად დანიშნული მაიორი გრაფი ვოლფსკელი გამოცხადდებოდა.

კავკასიაში და მეზობელ ქვეყნებში სადაზვერვო ინფორმაციის დამუშავების მიზნით და პროპაგანდის ხელმძღვანელად მისიაზე მიმავრებული იყო ლეგაციის მრჩეველი, პროფესორი, დოქტორი ერის ცუგმაიერი — სოლიდური გარეგნობის გულითადი ავსტრიელი და მრავლისმნახველი გეოგრაფი. იგი წარსულში ავღანეთში გერმანული ექსპედიციის წევრი, რუსების ტყვეობაში ნამყოფი და სამშობლოში ახლახან დაბრუნებული იყო. მას თანამშრომლებად გვერდით ედგნენ ობერლეიტენანტი გრიზინგერი და დოქტორი დირი.¹³ ეს უკანასკნელი მიუნხენის ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ასისტენტად მუშაობდა, მრავალი წელი გაეტარებინა კავკასიაში, იცოდა ქართული ენა და მთიელ ხალხთა მრავალი დიალექტი.

ცუგმაიერის მსგავსი ბედი ხვდა წილად დელეგაციის ექიმს — დოქტორ ნიდერმაიერს, ჩემი მეგობრის — კაპიტან ფონ ნიდერმაიერის ძმას, ზორბა, რამდენადმე მოუხეშავმანერებიან ქვემო ბავარიელს, მაგრამ ბრწყინვალე ექიმს. მან გერმანელ ხალხს ძალზედ სასარგებლო პროპაგანდა გაუწია, როგორც თბილისში მის მიერ ორგანიზებული პოლიკლინიკის ხელმძღვანელმა და კიდევ ერთხელ დაადასტურა, რომ არ არსებობს — განსაკუთრებით აღმოსავლეთში — პროპაგანდის უფრო ქმედითი სახე, ვიდრე საექიმო დახმარება.

ფლოტისა და საზღვაო-სატრანსპორტო საქმეებში რეფერენტად მე სიამოვნებით წავიყვანდი ჩემს მეგობარ კაპიტან ბუსეს, მაგრამ იგი შეუცვლელი აღმოჩნდა. მის მაგივრად მახლდა რეზერვის კაპიტან-ლეიტენანტი ვაგნერი, წინათ აქტიური სამხედრო-საზღვაო

ოფიცერი. იგი ომის დაწყებამდე სავაჭრო ფლოტში დასწრად იყო ავღანეთში ახლდა კაპიტან ფონ ნიდერმაიერს, ამჟამად კი ახლდა ბერძენული იყო სპარსეთიდან.

დიპლომატიურ საკითხებში მრჩეველად საგარეო საქმეთა სამინისტრომ ლეგაციის მრჩეველი ფონ კარდორფი დამინიშნა — ნაკლებ სიმპათიური და რაღაც უცნაური აზრების მქონე პიროვნება. იგი ომის დაწყებისას თეირანში გერმანიის წარმომადგენლობაში მუშაობდა და განსაკუთრებული სახელი არ მოუხვეჭავს. ამიტომაც დიდად არ მინაღვლია, როცა გამოძგზავრებისას ის ავად გახდა და ვერ წამოვიდა.

კონსტანტინოპოლში მის ნაცვლად დელეგაციას შემოუერთდა ახლგაზრდა ლეგაციის მდივანი დოქტორი ფონ ბოტინგერი. იგი კონსტანტინოპოლში მუშაობდა საელჩოში და გენერალ ფონ ლოსოვს¹⁴ ახლდა თურქეთ-კავკასიის სამშვიდობო მოლაპარაკებებზე ტრაპეზუნტსა და ბათუმში. მაშასადამე, რამდენადმე ინფორმირებული იყო კავკასიის საქმეების თაობაზე. ბოტინგერი თავაზიანი და ძალიან ჭკვიანი, მოქნილი, ოღონდ ნაკლებშრომისუნარიანი, ოღნავ რბილი ხასიათის თანამშრომელი იყო, მაგრამ მე მასთან შესანიშნავად გამოვძებნე საერთო ენა. იგი მხოლოდ ოთხ წელიწადს დარჩა დიპლომატიურ სამსახურში.

კონსულ გრაფ შულენბურგის¹⁵ სახით, სხვათა შორის, მე ძალიან გამოცდილი და ადგილობრივ ურთიერთობებში კარგად გარკვეული დიპლომატიური მრჩეველი შევიძინე. გრაფი შულენბურგი ომამდე ოთხი წელი გერმანიის კონსული იყო თბილისში. ელეგანტური, თავაზიანი, ხალისიანი, საზოგადოებაში პოპულარული და გონებამახვილი, გარკვეულ მიდრეკილებას ამჟღავნებდა ალკოპოლისა და ქალთა სქესისადმი. ის არ იყო ფანატიკურად მომუშავე, მაგრამ რასაც გააკეთებდა, მუდამ ბრწყინვალე იყო. ომის დაწყებისას ეგრეთწოდებული „ქართული ლეგიონი“¹⁶ ჩამოაყალიბდა და ხელმძღვანელობდა მას ისე, რომ ამ პრეტენზიული მოხალისეებისაგან შედგენილი შენაერთით — უმეტესობა პოლიტიკური ლტოლვილები იყო — რაიმე ღირსსახსოვარი სამხედრო წარმატებისათვის არ მიუღწევია. 1917 წელს იგი დამასკოში ჩამოვიდა როგორც გერმანიის გენერალური კონსულის წარმომადგენელი და ჩვენი ნაცნობობაც იმ დროიდან მოდიოდა. მთლიანობაში ძალიან კარგად ვთანამშრომლობდით ერთმანეთთან.

ადმინისტრატორად მახლდა ჩემი ძველი ერთგული სამხედრო მეგობარი პალესტინის ფრონტიდან – საინტენდანტო მდივანი კუნტ შტერკე. მე მას ბერლინში შევხვდი, სადაც შევებულებას ატარებდა და დაჟინებით მოხოვა, თან წამეყვანა. მან კავკასიაშიც შესანიშნავად გამოიჩინა თავი, რის გამოც მისი დიდად მადლიერი ვარ. როცა ინტერნირებული ვიყავი ინგლისელებისაგან და ლერსნერმა განსაცდელში მიმატოვა, მან თავისი ნებით ისურვა ჩემთან დარჩენა და კარგი მეგობრობაც გამიწია.

განსაკუთრებით გამიმართლა ორივე მსახურის შემთხვევაში, რომლებიც თან წავიყვანე. ხელზე მოსამსახურედ ლანდვერელი¹⁷ დიუხელი მყავდა ბამბერგიდან, ყოჩალი, საიმედო და ბეჯითი კაცი. იგი საფრანგეთში მე, უფრო ადრე კი ჩემს ძმას ემსახურებოდა ფრონტზე და თავი გამოიჩინა, როგორც საჭირო და ერთგულმა პიროვნებამ.

მსახურთუფროსის თავისებურ როლში ბიძაჩემთან – ველზერთან¹⁸ დიდხანს კამერდინერად ნამუშევარი თეოდორ რანკი ავიყვანე. ამასობაში იგი ვიცეფულდფებელი გამხდარიყო და ნამდვილი აუწონავი განძი გამოდგა ჩემთვის. როცა მოგვიანებით საელჩოს რეზიდენციაში ვცხოვრობდი და ხშირად უამრავი სტუმარი მყავდა, საკმარისი იყო თეოდორისთვის მეთქვა, რომ ამა და ამ საათზე ამდენი და ამდენი სტუმარი გვეწვევა, სხვა დანარჩენზე, მენიუს ჩათვლით, თეოდორი ზრუნავდა და ყველაფერი მუდამ დიდებულად მიდიოდა. ეს ორივე ერთგული და უაღრესად ზრდილობიანი პიროვნება ბოლომდე ჩემთან დარჩა, ჩემთან ერთად ინტერნირებას დათანხმდნენ და მხოლოდ ჩემთან ერთად დაბრუნდნენ სამშობლოში. სამწუხაროდ, ბოლო წლებში მე ისინი მთლიანად დავკარგე მხედველობიდან.

საკუთრივ დელეგაციას ორი სხვა განსაკუთრებული მისიაც შემოუერთდა. თავის წარმომადგენლად ეკონომიკურ საქმეებში პრუსიის სამხედრო სამინისტრომ მაიორი ჰაი (Hey) წარმოგზავნა, რომლის განკარგულებაშიც ორი სხვა პიროვნებაც იმყოფებოდა. ჰაი გენერალური შტაბის ოფიცერი იყო და პენსიაზე გასვლის მერე ეკონომიკურ სფეროში საქმიანობდა. მან რუსული იცოდა, არაჩვეულებრივად განათლებული და მრავალმხრივი მხატვრული ინტერესების მქონე, ზრდილი ადამიანი გახლდათ, მაგრამ არაპრაქ-

ტიკული და უყაირათოდ მომუშავე. ბევრად უფრო საქმიანად იყო მისი ხელქვეითი დოქტორი კინდი — რაინული მძიმე მრჩეველი ფირმის ადვოკატი. მხოლოდ მას და მის მოხერხებულობას უნდა ვუმაღლოდეთ ეკონომიკურ ხელშეკრულებებზე¹⁹ ხელმოწერას, რომლებიც ერთნაირად სასარგებლონი იქნებოდნენ გერმანიისა და საქართველოსათვის, რომ მათი განხორციელება ომის სავალალო დასასრულით შეუძლებელი არ გამხდარიყო.

მაიორი ჰაი რომ იმავდროულად III B განყოფილების წარმომადგენელი იყო, უკვე აღვნიშნე.

კავკასიაში სარკინიგზო საქმის შესასწავლად სამხედრო-საველე რკინიგზათა უფროსმა საქმის კარგად მცოდნე კაპიტანი გემოლი გამოავაზენა. მის განკარგულებაში იყვნენ მრჩეველი მშენებლობის დარგში დოქტორი დორპმიულერი — გვიანდელი საიმპერიო ტრანსპორტის მინისტრი და ნიჭიერი ინჟინერ-მექანიკოსი. დორპმიულერი მოხერხებული, ზრდილობიანი და კეთილგანწყობილი პიროვნება გახლდათ, რომელიც ჩინეთში იქაური სარკინიგზო ქსელის გაფართოებაზე მუშაობდა და ახალჩამოსული იყო სამშობლოში.

და ბოლოს, მატარებლით მგ ზავრობდა ჩვენს განკარგულებაში გადმოცემული რადიოსადგურის მომსახურე პერსონალის ნაწილი, დანარჩენები ბალკანეთის მატარებლის მომდევნო რეისით უნდა გამოგვეყოლოდნენ. ჩემდამი „კავკასიური სასწავლო ქვედანაყოფის“ სახელწოდებით დაქვემდებარებული ჯარებიდან ბავარიის N 1 სარეზერვო ეგერთა ბატალიონი და N 10 შოიერიშე ბატალიონი 6 ივნისს სევასტოპოლში გემში უნდა ჩატვირთულიყვნენ და ფოთისკენ გამოეცურათ. სამხედრო შტაბი და სხვა ჩემს განყოფილებაში გადმოცემული ნაწილები — პოლკის შტაბი, მძიმე არტილერიის სასწავლო ქვედანაყოფი, საშუალო მოქმედების რადიუსის ნალმსატყორცების ასეული, საავიაციო ბატალიონი საპარკო მომსახურების ოცეულითურთ და ავტომობილებით, სადაზვერვო ბატალიონი, ავტოკოლონა მართვის ოცეულით, საველე ლაზარეთი, სალაშქრო პურის საცხობი კოლონის ოცეული, ამუნიციისა და მოწყობილობების მართვის ქვედანაყოფი ოთხ კვირაში უნდა ჩამოსულიყვნენ.

გადაჭვდილი მატარებელით მგ ზავრობამ ინციდენტების გარე-

შე ჩაიარა. კვება საკმაოდ კარგი იყო. 10 ივნისს, შუადღის 12-ის ნახევარზე, კარგად დასვენებულნი და გამოძინებულნი, სამი თვის დაგვიანებით ჩავედით კონსტანტინეპოლში, სადაც ძველი მეგობრებისა და ნაცნობების მოზრდილი გუნდი დაგვხვდა სადგურზე.

ტრანსპორტირების შესაძლებლობათა ნაკლებობის გამო კონსტანტინეპოლში 10-დღიანი იძულებითი გაჩერებისას მე კვლავ აღფრთოვანებული დავრჩი ამ ქალაქის სილამაზით. ჩვენ გერმანულ სამხედრო სასტუმრო „ბრისტოლში“ გაჩერდით და არცთუ ცუდად მოვეწყვეთ. დღეები სტუმრობებით იყო აღსავსე, არ გვაკლდა წვეულებები და სიამოვნებანი. უცხოელთა კოლონიები თურქეთის დედაქალაქში კვლავ აგრძელებდნენ ისე ცხოვრებას, რომ თითქოს ომი არ ყოფილიყოს. ფასები, ცხადია, არანორმალურად მაღალი იყო, მაგრამ ჯერ კიდევ ყველაფრის ყიდვა შეიძლებოდა, მხოლოდ მოსახლეობის ძირითადი მასა იტანჯებოდა სიდუხჭირეში. ქალბატონი ფონ ზეექტი მშვენიერ სასტუმრო „ყონალში“ ცხოვრობდა; პრუსიელი მაიორი, გერმანული სამხედრო ავტომობილი, გერმანელი უნტეროფიცერი მძღოლად მისი პირადი სამსახურისთვის იყო გამოყოფილი.

„ლოიჩე ბანკი“ ვერ ახერხებდა, დელეგაციისათვის აქამდე გამოემორიცხული ფული რუსული ან გერმანული ვალუტით გადაეხადა და საჭირო გახდა, ტელეგრაფით მეთხოვა ბერლინში, რომ უახლოესი კურიერის ხელით გამოეგზავნათ ფული.

ადგილს ვერ ვპოულობდი მოუთმენლობისაგან. ჩვენი საელჩოს მეშვეობით მიღებული ცნობებიდან და კაპიტნების ფონ ნიდას და ეგან კრიგერის მრავალგზის დამახინჯებული ტელეგრამებიდან, რომლებიც გრაფ შულენბურგთან ერთად მაშინ გერმანიის ინტერესებს იცავდნენ კავკასიაში, მე მივხვდი თუ რა ქაოსი სუფევდა იქ და ეს ბატონებიც, გასაგები მიზეზების გამო, ვერ ფლობდნენ რთულ მდგომარეობას.

მხოლოდ 20 ივნისს, ნაშუადღევს 4 საათზე შესძლო „გენერალმა“ – დიდმა და ლამაზმა გემმა, რომელსაც ფოთში უნდა ჩავეყვანეთ, კონსტანტინეპოლის დატოვება. ჩვენთან ერთად მოემგზავრებოდნენ ავსტრია-უნგრეთისა და ბულგარეთის დიპლომატიური მისიებიც.

ავსტრიის დელეგაციას მეთაურობდა ლეგაციის მრავალწლიანი ინტერესები ფონ ფრანკენშტაინი, მიუნხენის სამეფო თეატრის ინტენდანტის ძმა, თავაზიანი, კარგი მანერების კაცი, ნამდვილი დიპლომატი, ღრმად განათლებული და ნაკითხი, მრავალი შემოქმედებითი ინტერესით დაჯილდოვებული, დამყოლი, რამდენადმე გაუბედავი და პასუხისმგებლობის თავისთავზე აღების ნაკლებად მოსურნე. მე მასთან ძალიან კარგი ურთიერთობა მქონდა. ხანდახან ეჭვსაც გამოთქვამდა რაიმეზე, მაგრამ არასდროს ქმნიდა პრობლემას, წინააღმდეგობის გარეშე ეგუებოდა ხელმძღვანელი როლის ჩემთვის დათმობას. მისი იდეა იყო, რომ ჩვენთვის, გერმანელებისათვის საქართველოში პირველობა დაეთმო და ავსტრიის ინტერესების სიმძიმის ცენტრი სომხეთში გადაეტანა. როგორ და რას გადასცემდა იგი შინ თავის მთავრობას, ჩემთვის უცნობია, მაგრამ უეჭველად უნდა ვიფიქროთ, რომ ის მისი რაპორტები არ იყო, რასაც საიმპერიო და სამეფო ფელდმარშალ-ლეიტენანტი, მრავალი წლის განმავლობაში ავსტრიის სამხედრო რწმუნებული კონსტანტინეპოლში — ჰონიატოვსკი²⁰ ეყრდნობოდა კავკასიის საკითხის შეცდომებით და უზუსტობებით გადმოცემისას, სხვა მხრივ. საყურადღებო 1928 წელს გამოცემლობა „ამათეაში“ დაბეჭდილ თავის წიგნში „ოტომანთა იმპერიის დაცემა“.

ბულგარელებმა ძალიან სიმპათიური, ჭკვიანი და ზრდილი ოფიცერი, გენერალი სტანციევი გამოგზავნეს, რომელთანაც თანამშრომლობა ნამდვილი სიამოვნება იყო. იგი რუსულად ლაპარაკობდა და ძალზედ სწრაფად დაამყარა ურთიერთობა კავკასიაში მცხოვრებ რუსეთის არმიის უამრავ ყოფილ ოფიცერთან, ამ გზით ჩვენ ზოგი ძვირფასი ცნობაც კი მოვიპოვეთ. ბულგარეთმა, სამწუხაროდ, მალე დაკარგა კავკასიისადმი ინტერესი და გენერალი სტანციევი უკან გაიწვია.

პირადად მე ჩემი ძველი თურქი ნაცნობები დიდი გულისყურით შემხვდნენ კონსტანტინეპოლში, მაგრამ ამკარად ჩანდა, რომ თურქეთიდან 1918 წლის იანვარში ჩემი წასვლის მერე გერმანიათურქეთის ურთიერთობა უკიდურესად გაუარესებულიყო, მოკავშირეთა შორის ძლიერ დაძაბულობას და უსიამოვნო განწყობილებას მოეკიდებინა ფეხი, რადგანაც ჩვენ, გერმანელებს, და განსაკუთრებით ჩვენს თამამ, თავზეხელაღებულ ჩრდილოგერმანელ

ქმებს, სამწუხაროდ, არა გვაქვს უნარი, გავაღვიძოთ საზღვარგარეთ სიმპათიები, განვიმსჭვალოთ უცხო ხალხების ყოფა-ცხოვრებით და მათს თავისებურებებს, თვითმყოფადობასა და განსაკუთრებულობას შესაბამისი პატივი მივაგოთ. თურქეთში, 1917/18 წლების მიჯნაზე, რელიგიურ-დინასტიური პანისლამიზმის საპირისპიროდ, რეალურ პოლიტიკურ სტადიაში შევიდა სისხლისმძიერი და რასობრივი პრობლემა-თურანიზმი, რომელიც მანამდე მარტო აკადემიურ წრეებში მუშავდებოდა. ენვერ-ფაშა²¹ იყო განსაკუთრებით ის კაცი, ვინც თურანული იდეების განხორციელებისათვის იბრძოდა. მას სურდა ერთი რასისა და სისხლის თურქული ტომების პოლიტიკურადაც გაერთიანება და მანამდელი ოსმალურ ეროვნებათა სახელმწიფოს ნაცვლად დიდთურქული ეროვნული სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, ოცნებობდა ყირიმში, ქვემო ვოლგაზე, კავკასიაში, რუსეთის და ირანის აზერბაიჯანში მცხოვრები თათრების და, უწინარეს ყოვლისა, კასპიის ზღვასა და არალის ტბას შორის მობინადრე თურქულ-თათრული ხალხების გაერთიანებაზე თურქეთის იმპერიაში. ამ იდეური მოტივების გარდა, უეჭველია, ენვერი თავისი თურანისტული იდეების პროპაგანდისას მეტად რეალურ-პოლიტიკური, პრაქტიკული მოსაზრებებითაც ხელმძღვანელობდა, დიდი ხანი იყო უკვე, რაც ყველა ომი, რომელშიც თურქეთი მონაწილეობდა, ტერიტორიული დანაკარგებით მთავრდებოდა მისთვის და 1917-18 წლების მიჯნაზე უკვე ძალზე საეჭო ჩანდა, მსოფლიო ომის დასასრულს შეინარჩუნებდა თუ არა თურქეთი თავის არაბულ პროვინციებს. არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ამ დანაკარგების გამოც სურდათ თურქებს რუსეთის მარცხის შემდეგ კავკასიაში კომპენსაციის მიღება.

ენვერმა თურქეთის საომარ ფრონტებზე უამრავი მარცხით და თავისი გერმანოფილობით მძიმედ შერყეული პირადი პოზიციები იმით განიმტკიცა, რომ, როგორც ყველგან, თურქეთშიც მომრავლებულ, ომში გამდიდრებულ სპეკულიანტებს მდიდარ კავკასიაში მოსალოდნელი დიდი ნადავლის ხელში ჩაგდების პერსპექტივა დაუსახა.

გარდა ამისა, ენვერის მოსაზრებებში უეჭველად მნიშვნელოვანი იყო სურვილიც, თურქული მოდგმის ქვეყნებიდან შევსების მიღებით სისხლისაგან დაცლილი არმიის პირადი შემადგენლობა გა-

ნეახლებინა. და ბოლოს, გვერდს ვერ ავუვლით იმას, რომ წამყვანი თურქი პოლიტიკოსების გადაწყვეტილებებზე გავლენას ახდენდა საძულველი სომეხი ხალხის სრული და საბოლოო განადგურების სურვილიც, ყოველი შემთხვევისათვის, უეჭველია, გავლენიანი თურქი მოღვაწეებისათვის უკვე 1918 წლის დასაწყისში გადაწყვეტილი საქმე იყო, რუსული მემკვიდრეობიდან თავდაპირველად კავკასია მიეტაცებინათ.

ამ განზრახვით, ავადსახსენებელ ვეკიბ-ფაშას სარდლობით, ენვერმა ყოფილ თურქეთ-რუსეთის საზღვარზე თავი მოუყარა შეუსაბამოდ დიდ ძალებს იმ საბაბით, რომ თითქოს ბაღდადის ხელახლა ხელში ჩაგდება ჰქონდა ჩაფიქრებული. ეს ის ჩანაფიქრი იყო, რომელსაც თურქეთის მაშინდელი შესაძლებლობების სრული გაუთვალისწინებლობით სავსებით დაეთანხმა OHL-ი.

ლუდენდორფი თავიდან უინტერესოდ ეკიდებოდა თურქების თურანისტულ ექსპანსიონისტურ სურვილებს და მათ ამ გზაზე ჯერჯერობით დაბრკოლებებსაც არ უქმნიდა. 15 მარტს მან ტელეგრაფით აცნობა გენერალ ფონ ზეექტს²² კონსტანტინეპოლში: „თურქების ტერიტორიული შენაძენების სიმძიმის ცენტრი აღმოსავლეთში უნდა მოიძებნოს, იქ მოხერხებული თურქული დიპლომატიისათვის ტერიტორიების ხელში ჩაგდების შესაძლებლობასთან ერთად გავლენის ზონების შექმნის პერსპექტივაც არსებობს თვით ცენტრალურ აზიამდე“.

როცა ქართველებმა გერმანიას დახმარება სთხოვეს და როცა კაპიტანმა ფონ ნიდერმაიერმა ლუდენდორფის ინტერესი ინდოეთის წინააღმდეგ საეგებო მომავალი ოპერაციისათვის კავკასიის მნიშვნელობაზე გადაიტანა, მაშინ OHL-ის დამოკიდებულებაში კავკასიის საკითხისადმი მოულოდნელი გარდატეხა მოხდა, მან ენრეგიული პროტესტი განაცხადა თურქების პრეტენზიებზე კავკასიის მიმართ. ამასთან იგი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას ეყრდნობოდა, რომლის მიხედვითაც, ნავთობით მდიდარი ბაქო რუსებს უნდა გადასცემოდა.

გერმანიის მხარეს ეშინოდა, რომ რუსები ხელახლა ჩაებმებოდნენ ომში, თუ თურქები მათ სამხრეთ რუსეთისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობის მქონე ნავთობის რაიონის მფლობელობის საკითხს სადაოდ გაუხდიდნენ. ახლა აუცილებელი არაა ვამტკიცოთ, იყო

თუ არა ეს შიში გამართლებული, ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ ბოლშევიკებმა 21 მარტს აზერბაიჯანელებს სომხებთან ერთად წაჰკლვიჯეს ბაქო და თათრულ მოსახლეობაში საშინელი ხოცვა-ჟლეტა გამართეს.

გერმანიის OHL-ის დამოკიდებულებაში თურქების გეგმებისადმი, ბუნებრივია, იგრძნობოდა იმ საშიშროების ზეგავლენა, რომ ისინი ვერ შესძლებდნენ ბაქოს ნავთობის საბადოების მიზანშეწონილად ექსპლოატაციას და არ ისურვებდნენ, მოკავშირეებთან პატიოსნად გაეყოთ კავკასიის წიაღისეულის, ბამბის და ა. შ. მარაგა.

ჰინდენბურგი²³ და ლუდენდორფი თავიანთ ნოტებში, რომელთაც სერიოზულობა და სიმწვავე თანდათან ემატებოდათ, თურქებისაგან მოითხოვდნენ, ხელი აეღოთ ზრახვებზე კავკასიის მიმართ და თავიანთი ძალისხმევა მხოლოდ ბალდადისკენ წარემართათ. საბოლოოდ, მოკავშირეთა შორის ურთიერთობებში კრიზისული სიტუაცია შეიქმნა, რომელიც მთელი ომის განმავლობაში ყველაზე სერიოზული იყო. იმის წყალობით, რომ ჩვენ გარკვეულ დათმობებზე წავედით, შესაძლებელი გახდა ენვერის გადადგომის თავიდან აცილება და არცთუ ჩვენი ბრალის გარეშე წარმოქმნილი კონფლიქტის გარეგნულად მაინც მოწესრიგება. ბოლოს თურქებმა მაინც გაგვაცურეს, როცა ჩვენს ზურგს უკან საკუთარი სიტყვა გატეხეს და ბაქოს დაეუფლენ.

ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების მე-4 პარაგრაფში აღნიშნული იყო: „რუსეთის ჯარებმა დაუყოვნებლივ უნდა დატოვონ არდაგანის, ყარსისა და ბათუმის ოლქები, რუსეთი არ ჩაერევა ამ ოლქების საერთაშორისო სამართლებრივ ურთიერთობათა რეორგანიზაციაში, არამედ თვით ამ ოლქების მოსახლეობამ, მეზობელ სახელმწიფოებთან, სახელდობრ — თურქეთთან ერთად უნდა დაარეგულიროს ეს ურთიერთობანი“.

თურქეთი ამ დებულებას ისეთნაირად განმარტავდა, რომ თითქოს იგი უფლებამოსილია, მოახდინოს დასახელებული ოლქების ოკუპაცია, არც მეტი და არც ნაკლები, — 1877 წლის საზღვრებში. ამიერკავკასიის რესპუბლიკის მთავრობის მგზნებარე პროტესტი

უგულებელყვეს. მაისის დასაწყისში თურქეთის წარმომადგენლები საგარეო საქმეთა მინისტრის ჰალილ-ბეის მეთაურობით და მსოფლიო ერკავკასიის რესპუბლიკის წარმომადგენლები სამშვიდობო მოლაპარაკებებისათვის შეიკრიბნენ. მოლაპარაკებებში მონაწილე მცირერიცხოვანი გერმანული დელეგაციის გავლენა, რომელსაც კონსტანტინეპოლში გერმანიის სამხედრო რწმუნებული გენერალი ფონ ლოსოვი ხელმძღვანელობდა, თურქების უსაზიზღრესი ინტრიგების წყალობით თითქმის მთლიანად ნეიტრალიზებული იქნა. ასე რომ, ლოსოვმა, ბოლოსდაბოლოს, პროტესტის ნიშნად და გერმანიის მთავრობის ნებართვის გარეშე, კონფერენცია მიატოვა.

თურქების ზღვარსგადასული მოთხოვნების გამო მოლაპარაკებები თავდაპირველად უშედეგო გამოდგა, მაგრამ მათ გამოამჟღავნეს, რომ ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკა, არა მარტო ძლიერ რასობრივ წინააღმდეგობათა, არამედ, უპირატესად, მასში გაერთიანებული ხალხების განსხვავებული საგარეო პოლიტიკური ორიენტირების გამო, არასიცოცხლისუნარიანი იყო.

იმ დროს, როცა საქართველო გერმანიისაკენ ისწრაფოდა, მუსლიმანი აზერბაიჯანელები თურქებს უცვივდებოდნენ მკლავებში და სომხები კი თავიანთ ხსნას ანტანტისაგან ელოდნენ. ამიერკავკასიის რესპუბლიკა ისევ დაიშალა 1918 წლის 20 მაისს: საქართველომ, სომხეთმა და აზერბაიჯანმა თავი დამოუკიდებელ რესპუბლიკებად გამოაცხადეს.²⁴ ქართველების თხოვნა, რომ გერმანიას მათ ქვეყანაზე პროტექტორატი მიეღო, საბედნიეროდ, გერმანიის მთავრობამ უარყო, მაგრამ სამაგიეროდ, მათ გერმანიის დახმარებას და მხარდაჭერას დაჰპირდნენ.

კავკასიელი ხალხების დიდი ტრაგედიაა, რომ ერთმანეთის გატანა არ შეუძლიათ, თუმცა იმ მხარეში ცხოვრობენ, რომელიც ეკონომიკურად ერთიანია და შეიძლება დამოუკიდებლადაც ეარსება, ერთიანი ხელმძღვანელობის და მმართველობის ქვეშ რომ იყოს. ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად და შესაძლოა, აგრეთვე, ურთიერთგადამტერებული ქვეყნები — საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი არასოდეს იქნებიან სიცოცხლისუნარიანნი. ცალ-ცალკე ისინი ტერიტორიულად ძალზე პატარები და მცირერიცხოვანი არიან, რათა ხანგრძლივად დაიცვან თავი ძლიერი და კავკასიის სიმდიდრეებს დახარბებული მეზობლებისაგან. სასარგებლო წიაღისეულით

სიმდიდრის მიუხედავად, არცერთი ამ ქვეყანათაგან ავტარკიული არაა. საქართველო ბაქოს ნავთობზეა დამოკიდებული, ეკონომიკური მიზნებიდან გამომდინარე, აზერბაიჯანს ესაჭიროება საქართველოს მიერ ჩაკეტილი გასასვლელი შავ ზღვაზე და სომხეთს კი საერთოდ არა აქვს თავისუფალი გასასვლელი არც შავ და არც კასპიის ზღვაზე. ამ ქვეყნებს შორის არ არსებობს ბუნებრივი საზღვრები; განსახლების რაიონები ხშირად ერთმანეთშია შეჭრილი. ასე, მაგალითად, 1918 წელს საქართველოს დედაქალაქის — თბილისის გამგეობა თითქმის მხოლოდ სომხებისაგან შედგებოდა; თბილისში სახლების უმრავლესობასაც სომხები ფლობდნენ. ამასთან საგულისხმოა ისიც, რომ ამ ორ ხალხს შორის უფსკრულივით ღრმა, მრავალსაუკუნოვანი, რასობრივი, რელიგიური და ეკონომიკური კონკურენციით განპირობებული სიძულვილია, რაც მათ შორის ყოველგვარ შეერთებას და თანამშრომლობას, ჩანს, შეუძლებელს ხდის. თვით ყველაზე გონიერი ქართველები ყოველგვარ გადაკრულ მინიშნებას თავიანთ მეზობლებთან საერთო ენის გამონახვასა და შეერთების საჭიროებაზე ენერგიული პროტესტით უარყოფდნენ და დღესაც უარყოფენ.

საქართველოში შეჭრის მუქარის ულტიმატუმით თურქებმა აიძულეს ქართველები, რომ მათი საზავო პირობები მიეღოთ და 4 ივნისს თურქეთსა და საქართველოს შორის დაიდო ბათუმის ვერეთწოდებული სამშვიდობო და მეგობრობის ხელშეკრულება. გერმანიას არასოდეს უღიარებია ეს ხელშეკრულება, რადგან იგი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დებულებებს ეწინააღმდეგებოდა.

ხელშეკრულების მიხედვით, თურქებს ახალციხისა და ახალქალაქის რაიონები უნდა დაეცალათ. ეს თავისთავად უმნიშვნელო ტერიტორიები იმიტომაც იყო დიდმნიშვნელოვანი, საქართველოსათვის, რომ თურქებს, თუ დაეუფლებოდნენ იქაურ უღელტეხილებს, ასე ხანმოკლე დროში შეეძლოთ ერთადერთი ტრანსკავკასიური რკინიგზის ხელში ჩაგდებაც.

თურქებს ბათუმის ხელშეკრულება კავკასიის რკინიგზებით თავისუფალი სარგებლობის გარანტიას აძლევდა: აქედან ისინი რკინიგზების და ყველა საკვანძო პუნქტის, თბილისის ჩათვლით, სამხედრო წესით დაკავების უფლებასაც მოითხოვდნენ, რაც, ბუნებ-

რივია, თურქეთის მიერ ამიერკავკასიის სამხედრო ტოლფასი იქნებოდა.

და ბოლოს, ბათუმის ხელშეკრულებით საქართველომ თავისი არმიის დემობილიზების და ამ პროცესის თაობაზე თურქეთის მუდმივად საქმის კურსში ჩაყენების ვალდებულებაც იკისრა.

თურქებმა სომხებისაგან მათი ქვეყნის ტერიტორიის დაახლოებით ორი მესამედი ნაწილის, თანაც ყველაზე ნაყოფიერის, გადაცემა მოითხოვეს. სომხებმა ეს უარყვეს, რის შემდეგაც თურქული საარმიო კორპუსი სომხეთში შეიჭრა, სომხეთის ჯარები გაანადგურა და დაიკავა ის ტერიტორიები, რასაც თურქეთის მთავრობა ესწრაფვოდა.

მშვენიერ და წყნარ ზღვაზე მგზავრობის მერე ჩვენი გემი დიდებულ ამინდში, 1918 წლის 23 ივნისის დილას ფოთის ნავსადგურს უახლოვდებოდა. უკვე შორიდან გვესალმებოდა 5629 მ-ის სიმაღლის იალბუზის მარადთოვლიანი მწვერვალი.²⁵

225 კმ-მდე სიგანის და მრავალ პარალელურ ქედებად დანაწევრებული დიდი კავკასიონი დასავლეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთიდან 1280 კმ-ის მანძილზეა გადაჭიმული აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. იალბუზის შემდეგ ყველაზე დიდი მწვერვალი 5043 მეტრის სიმაღლის ყაზბეგია, მხოლოდ ორი სამგზავროდ გამოსადეგი სატრანზიტო გზა ჰქვევთ დიდ კავკასიონს: კარგი, თანამედროვე ორჯონიდან (ვლადიკავკაზი)²⁶ თბილისისაკენ მიმავალი საქართველოს სამხედრო გზა და ვიწრო, თანამედროვე მიმოსვლის მოთხოვნებისადმი სავსებით შეუსაბამო ოსეთის სამხედრო გზა, რომელც ორჯონის ქუთაისთან, საქართველოს ყოფილ დედაქალაქთან აკავშირებს.

რიონისა და მტკვრის ხეობების სამხრეთით, ამათგან, დიდი კავკასიონისაგან გამოყოფილი და ვიწრო სურამის ქედით — დასახელებულ მდინარეთა წყალგამყოფით მასთან დაკავშირებული, აღმართულია უხვად დანაწევრებული მცირე კავკასიონი, უამრავი ჩამქრალი ვულკანიტა და ცხელი წყაროებით. მისი უმაღლესი მწვერვალებია 5146 მ. სიმაღლის დიდი არარატი, რომელზედაც, გამოცემის მიხედვით, ნოეს კიდობანი გაჩერდა და 4095 მ. სიმაღლის ალაგოზი.

შავი ზღვის სანაპირო რივიერასათვის დამახასიათებელი ჰავ-

ით გამოირჩევა; ბათუმში, სხვათაშორის, ჩაიც ხარობს, მდინარეთა ხეობები და დაბლობები ძალიან ნაყოფიერია, სადაც უმეტესწილად სიმინდი, ხილი და ვენახებია გაშენებული, ხეობები, — განსაკუთრებით, დასახლებულ პუნქტებთან ახლოს — საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე ტყის მტაცებლური ექსპლოატაციის გამოღარიბია სამასალე მერქნით.

ბევრად უფრო მეტია ძვირფასი მერქნის მარაგი, სამწუხაროდ, მეტისმეტად მიუდგომელ მთებში, სხვადასხვა სახის მინერალები-სა და ცხელი წყაროების საბადოები ძალიან ბევრია. მტკვრის დაბლობის აღმოსავლეთ ნაწილში ბამბის მოშენებას მისდევენ.

თავისი ფართობით, რომელიც 248 ათას 114 კვ. კმ-ს შეადგენს, ამიერკავკასია დაახლოებით იტალიის სამეფოს სიდიდისაა (კუნძულების გარეშე). მისი მოსახლეობის რაოდენობა 1918 წელს 7 მილიონს (იტალიის 42 მილიონის საპირისპიროდ) აღწევდა, აქედან ქართველები, სავარაუდოდ, 3 მილიონს, სომხები 1,5 და თათრები 2,5 მილიონს შეადგენდნენ. გარდა ამისა, ამიერკავკასიაში ომის დაწყებისას ცხოვრობდნენ: 150 ათასი რუსი, 200-დან 300 ათასამდე ბერძენი, 200 ათასი სპარსელი და 50 ათასი გერმანელი. უფრო ზუსტი სტატისტიკური მონაცემები არ არსებობდა; ანდა იქნებ ჩვენ არ მიგვიწვდებოდა ხელი. გზათა ქსელი ამიერკავკასიაში ძალიან ცუდად იყო განვითარებული. რუსები უმთავრესად ეყრდნობოდნენ კარგად გამართულ ორლიანდაგიან და გამტარუნარიან ბათუმ-თბილის-ბაქოს რკინიგზას. სამტრედიიდან ამ მაგისტრალის ერთი განშტოება ფოთისკენ მიემართება; ქუთაისის გავლით სარკინიგზო კავშირი არსებობს ჭიათურის მარგანეცის საბადოებთან;²⁷ თბილისიდან მიემართება ერთლიანდაგიანი, სამხედრო თვალსაზრისით ნაკლებ გამტარუნარიანი სარკინიგზო ხაზი ალექსანდროპოლის გავლით ყარსისა და ერევნისაკენ, ჯუღფასა და თავრიზისაკენ.

1900-დან 1906 წლამდე აშენდა 854 კმ. სიგრძის და დაახლოებით 30 სმ-იანი დიამეტრის ბაქო-ბათუმის მილსადენი. 17 გადასატუმბი სადგური აწარმოებს ბაქოში მოპოვებული ნავთობპროდუქტების გადაქაჩვას ბათუმში. ბაქო და ბათუმი საჰაერო ხაზით ისეა ერთმანეთს დაშორებული, როგორც ვენა და ჰამბურგი.

გრაფი ფონ შულენბურგი თბილისში
(ჰანს ფონ ჰერვარტის წიგნიდან
*Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte
Zeitgeschichte. Frankfurt a/M,
1985*). მის მკერდზე ჩანს თამარ მეფის
ორდენი, რომლითაც იგი დააჯილდოვეს
საქართველოს დამოუკიდებლობის
გამოცხადებაში განსაკუთრებული
დამსახურებისათვის. სურათი უხარისხოა,
მაგრამ მაინც ვებუჯღავთ.

ქართველებსა და სომეხებს დიდი და ძლევამოსილი ისტორიული წარსული გააჩნიათ, რის გამოც ისინი არაჩვეულებრივ სიამაყეს განიცდიან. ქართველები კავკასიურ რასას მიეკუთვნებიან და მრავალმხრივ გამორჩეულნი არიან დიდი ფიზიკური სილამაზით. მათი ქალები ძალზე სასურველნი იყვნენ მუსლიმანურ პარამხანებში. მე თუმცა ჩემი ნახევარწლიანი ყოფნისას კავკასიაში ძალიან ცოტა ლამაზი ქალი ვნახე, მაგრამ, სამაგიეროდ, ბევრია კარგი შეხედულების მამაკაცი, რომელთა უპირატეს გარეგნობას კიდევ უფრო წარმოაჩენს არაჩვეულებრივად მოხდენილი, კოხტა, ნაციონალური ტანსაცმელი. ქართველების ისტორია ალექსანდრე დიდის დრომდე აღწევს,²⁸ საუკუნეთა განმავლობაში მათ ბევრი მძიმე ბრძოლა გადაიტანეს თავიანთ მე-

ზობლებთან: სპარსელებთან, სომხებთან, თურქებთან და მრავალი ტანჯვა ხვდათ წილად კავკასიის ყელზე გავლით ევროპასა და აზიას შორის მომთაბარე ხალხებისაგან. მათ ასუსტებდათ შინაგანი განხეთქილებანი და ბრძოლა სამემკვიდრეო უფლებებისათვის. 300

წლის ახლოს საქართველოში სომეხი მისიონერი ქალის ნინოს²⁹ მეშვეობით გავრცელდა ქრისტიანობა.

ქართველების უმეტესობა ბერძნულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას ეკუთვნის, მათი საეკლესიო მამამთავარია კათოლიკოსი თბილისში. ქართველების ნაწილი ისლამს აღიარებს. საქართველოს სამეფოს თავისი უმაღლესი გაფურჩქვნის ხანა, როგორც პოლიტიკური, ასევე კულტურული თვალსაზრისით, მე-11 და მე-12 საუკუნეებში ჰქონდა. თამარ დედოფალს (1180-1198)³⁰ დღესაც ეთაყვანებიან, როგორც ეროვნულ გმირს. მის დროს განსაკუთრებულად აყვავდა პოეზია. მე-18 საუკუნის ბოლოს საქართველო, რუსებისაგან „გრუზიად“ წოდებული, ისე სერიოზულ მუქარას განიცდიდა სპარსელებისაგან, რომ მეფე გიორგი XI-მ რუსეთის ცარს 1799 წელს თავისი ქვეყნის მფარველობა (პროტექტორატი) შესთავაზა.³¹ მე-19 საუკუნის პირველ წლებში რუსული პროტექტორატი ანექსიად გადაიქცა. საქართველომ და სხვა კავკასიურმა ქვეყნებმა დაკარგეს თავიანთი დამოუკიდებლობა და ისინი მიუერთეს რუსეთის კავკასიის სამეფისნაცვლოს (შტატჰალტერი). 1859 წლამდე გრძელდებოდა წინააღმდეგობა, ვიდრე რუსები მოახერხებდნენ იმამ შამილის დამარცხებით კავკასიელთა უკანასკნელი წინააღმდეგობის გატეხვას.

მრავალრიცხოვან ქართველ თავადაზნაურთა წრიდან გამოსული ყველა დიდგვაროვანი საქართველოში თავის თავს თავადს უწოდებს და რამდენადმე კარჩაკეტილად ცნობრობენ – რაინდულ და თვალტანად, სიმღერისა და ქეიფის მოყვარულ ოფიცრებს რუსეთის სამეფო კარზე და რუსულ არმიაში ხელგაშლილად ხვდებოდნენ, მაგრამ კავკასიაში განლაგებულ შენაერთებში სამსახურის უფლებას არ აძლევდნენ. ყველა ჩინოვნიკი, მასწავლებელი და ა. შ. კავკასიაში წმინდა სისხლის რუსები იყვნენ; კავკასიელებს მხოლოდ საკუთარი სამშობლოს ფარგლებს გარეთ იყენებდნენ სახელმწიფო სამსახურში. ოფიციალური და მალე საერთო სალაპარაკო ენაც რუსული გახდა. ვაჭრობას და მრეწველობას, ასევე კავკასიის მდიდარი ბუნებრივი სიმდიდრეების ექსპლოატაციას რუსები არა მარტო არ ახალისებდნენ, არამედ, რუსული ნაციონალური ეკონომიკის ინტერესებიდან გამომდინარე, შეძლებისდაგვარად ძირს უთხრიდნენ კიდევ.

მოსახლეობა იტანჯებოდა რუსული ადმინისტრაციის უღელქვეშ. საქართველოს მსგავსი ამბები ხდებოდა კავკასიის სხვა ქვეყნებშიც; თანდათანობით დაგროვდა ისეთი ძლიერი ზიზღი და დიდი სიძულვილი რუსების მიმართ და ისეთი ნატვრა რუსული უღლისაგან განთავისუფლებისა, რომ რუსეთის იმპერიის კრახისთანავე, კავკასიელები ჩამოშორდნენ რუსებს და თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადეს. ჩვენ წილად გვერგო, რევოლუციის საშინელი შედეგები საკუთარი თვალით გვენახა და განგვეცადა, ვნახეთ, თუ თავისუფლებისმოყვარე, მაგრამ პოლიტიკურად მოუმწიფებელი ხალხი როგორი თავდადებით იბრძოდა რევოლუციით გამოწვეული ქაოსიდან თავდახსნისა და მდგომარეობის რამდენადმე მოწესრიგებისათვის.

ეს ბრძოლა უფრო მალე და უფრო მტკიცე წარმატებით დაასრულებდა საქმეს, რომ კავკასიელები, როგორც ყველა ახლო და შუა აღმოსავლეთის მცხოვრები ხალხები, ძალზედ მცირე შრომისუნარიანობით და მუშაობის ხალისით არ გამოირჩეოდნენ და უფრო ნაკლებ პასიური ნატურები არ იყვნენ. ბევრჯერ მქონია საბაბი ქართველი ხელმძღვანელი პირების გაფრთხილებისთვის, რომ ისინი უფრო აქტიური ყოფილიყვნენ და მარტო გარეშე დახმარების იმედად არ დარჩენილიყვნენ. ამგვარ მოწოდებებს, სამწუხაროდ, წარმატება არ ეწერა.

24 ივნისის ადრიან დილით, კოკისპირული წვიმისას დავტოვეთ პატარა სანავსადგურო ქალაქი ფოთი და საღამოს 7-ის ნახევრისათვის თბილისში ჩავედით. ყველა დიდ სარკინიგზო სადგურზე ჩვენ რკინიგზის დაცვის მცირერიცხოვანი გერმანული ყარაული გვესალმებოდა, ისინი ეკუთვნოდნენ სარკინიგზო დაცვის ბატალიონს, რომელიც რუსული ტყვეობიდან თავდახსნილი გერმანელი და ავსტრიელი ჯარისკაცებისაგან შულენბურგმა და ეგან კრიგერმა შექმნეს. სადგურებზე ქართული დროშის გვერდით გერმანული საიმპერიო სამხედრო დროშაც ფრიალებდა.

თბილისში ჩემი თანამდებობის ოფიციალურად დაკავება მეტიმეტად უღიმღამო გამოდგა. მართალია, კონსულმა გრაფმა შულენბურგმა და კაპიტანმა ეგან კრიგერმა მიგვიღეს, მაგრამ საქარ-

თველოს მთავრობამ საჭიროდ არ ჩათვალა თბილისში ჩასვლისას სადგურზე დაგვეხედროდა და მოგვესალმებოდა. შესაძლებელია, შელენბურგს მხედველობიდან გამორჩა, რომ მთავრობისათვის ჩვენი ჩასვლის დროის შესახებ ინფორმაცია მიეწოდებინა. ბინების მომზადების მხრივაც არ გამოვიდა საქმე კარგად. ჩემთვის ერთ მდიდარ სომეხთან ეშოვნათ ბინა. იმ დამოკიდებულების გათვალისწინებით, რაც ქართველებს სომეხებთან ჰქონდათ, ჩემი მდგომარეობა საქართველოში წინასწარ მძიმედ იქნებოდა შერყეული, თუკი სომხურ სახლში ღამის გასათევს ვიქირავებდი: მე უარი ვთქვი ამაზე და „პალას-ჰოტელში“ დავბინავდი — თანამედროვე შენობაში, რომელშიც წყალსადენი არ მუშაობდა და ამიტომ ჯოჯოხეთური სიმყარაღე იდგა. მე ისეთი შთაბეჭდილება შემექმნა — მოგვიანებით კიდევ დამიდასტურეს მისი სისწორე — რომ შელენბურგი და ეგან კრიგერი სრულებითაც არ იყვნენ აღფრთოვანებულნი ჩემი ჩამოსვლისა და საკუთარი სრული დამოუკიდებლობის დასასრულის გამო. უნდა ითქვას, რომ ისინი ამ ფაქტს ძალე შეურიგდნენ და არც ჩემთვის შეუქმნიათ რაიმე გართულება.

25-ში, ნასადილევს, მეფისნაცვლის ყოფილ სასახლეში პრემიერ-მინისტრს ჩვენი რწმუნების სიგელები გადავეცით და მეორე დღესვე დაწვრილებითი საუბარი შედგა ქართველ მინისტრებთან, რომლის დროსაც მათ გულახდილად და მთლიანობაში ასევე პატიოსნად გვიპასუხეს უამრავ კითხვაზე. ამ საუბრების და სხვა ჩვენს ხელთ არსებული ინფორმაციის საფუძველზე კავკასიის და განსაკუთრებით საქართველოს იმჟამინდელი საერთო ვითარების თაობაზე შევძელით ჩამოგვეყალიბებინა წარმოდგენა, რომელიც ნაკლებად სასიხარულო იყო.

საქართველოს მთავრობის სათავეში ბ-ნი ნოე ჟორდანია³² იდგა. იგი ეროვნული კრების მიერ იყო არჩეული და თვითონვე შეარჩია თავისი მინისტრი — კოლეგები. ამათგან უმნიშვნელოვანესნი იყვნენ: შინაგან საქმეთა მინისტრი ნოე რამიშვილი, სამხედრო მინისტრი გიორგაძე, პროფესიით ადვოკატი, საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჭკორი, ფინანსთა მინისტრ ჟურულის გამოკლებით, რომელიც ეროვნულ-დემოკრატიულ პარტიას ეკუთვნოდა და თავის ამოცანებს სათანადოდ ვერ ასრულებდა. ყველა მინისტრი ზომიერ სოციალ-დემოკრატებს — მენშევიკებს წარმოადგენდნენ —

პროფესიით, უმეტესწილად, ლიტერატორები და ჟურნალისტები, თავიანთი ცხოვრების უმეტესი ნაწილი ციმბირში, ანდა რუსულ საპრობილეებში ჰქონდათ გატარებული. ისინი შესანიშნავად განათლებული, კარგად აღზრდილი და საკმაოდ კარგი საურთიერთო ადამიანები და, ეჭვსგარეშეა, კეთილი ნებით ფრთაშესხმული ჭეშმარიტი პატრიოტები იყვნენ.

ნაკლებსიმპათიური და ასევე ნაკლებსაიმედო კაცი იყო საგარეო საქმეთა მინისტრი და ერთი ვინმე საზიზღარი, გაურანდავი ტიპი კი — რკინიგზების მინისტრი. ყველა მათგანს აკლდა სახელმწიფო საქმეების გაძლოლის უნარ-ჩვევები და კვალიფიციურ სახელმწიფო მოხელეთა მხრიდან ყოველგვარი მხარდაჭერა. გამოცდილი რუსი მოხელეები დაუყოვნებლივ განდევნეს და ისინი მოუშვადებული მმართველებით შეცვალეს, რომლებიც, მცირე გამონაკლისის გარდა, თავიანთ სამსახურებრივ მოვალეობას ვერ ასრულებდნენ. როგორც ყოველი რევოლუციისას ხდება ხოლმე, მათი შერჩევისას გადამწყვეტი იყო არა იმდენად ვარგისიანობა და უნარი, არამედ უფრო მეტად მათი პოლიტიკური პოზიცია.

სახელმწიფო მართვის საქმეების არასრულფასოვანი ცოდნით გამოწვეული დიდი გაურკვევლობა მათ უნდოსა და ეჭვიანს ხდიდა, ხშირ შემთხვევაში — იმისგანაც თავს იკავებდნენ, რომ რჩევისათვის ჩვენთვის მოემართათ, დიპლომატიურ ჩვეულებათა უცოდინარობის გამო, ზოგიერთი სახის ისეთ უტაქტობას ჩადიოდნენ, რომლებიც ნამდვილად მაღალ მოთხოვნებს უყენებდა ჩვენს შემწყყნარებლობასა და მოთმინებას.

სავსებით გასაგები იყო, რა თქმა უნდა, რომ ისინი, როგორც თავდაჯერებული მარქსისტები, კაიზერული გერმანიის გენერალს და არისტოკრატს თავიდან ძლიერი უნდობლობით შეკიდებოდნენ. უწინარეს ყოვლისა, მათ ეშინოდათ, რომ ჩვენ მათ შინაგან საქმეებში ჩარევას შევეცდებოდით. ამ უნდობლობას ეროვნულ-დემოკრატიების მოუხეშავი საქციელიც აძლიერებდა. მათი პარტია, ძირითადად, უფლებააყრილი თავადაზნაურობისაგან, ექსპროპრირებულ მიწისმფლობელთაგან, დათხოვნილ ოფიცერთაგან და მოკლედ, ყველანაირი კონსერვატიული და რეაქციული ელემენტებისაგან შედგებოდა. ამ საზოგადოებრივი იერარქიითაც აგრეთვე ჩვენთან ახლოს მდგომმა ბატონებმა ხელგაშლილად მიგვიღეს, მაშინ-

ნვე სცადეს ჩვენით ესარგებლათ და არც მალავდნენ, რასაც ჩვენ-
გან ელოდნენ — ჩვენ მათ სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის
დამხობასა და თავიანთი ძველი უფლებების აღდგენაში უნდა დავხ-
მარებოდით.

დიდი თავშეკავება და ტაქტი დაგვჭირდა, ვიდრე მოვახერხებ-
დით სოციალ-დემოკრატების დარწმუნებას, რომ ჩვენგან მათ სა-
შინაო საქმეებში ჩარევის შიში არ უნდა ჰქონოდათ. დროთა განმა-
ვლობაში შევძელი საესეებით კარგი და ნდობით აღსავსე ურთიერ-
ობა დამემყარებინა ჟორდანიასთან.

ვითარება საქართველოს შიგნით და მის მეზობელ ქვეყნებში,
კავკასიაში ჩვენი ჩამოსვლის მომენტში კვლავაც სრულიად გაურ-
კვეველი რჩებოდა. საზოგადოებრივი მშვიდობა და უსაფრთხოება
ჯერაც არ იყო აღდგენილი და ყველგან მეტ-ნაკლები ანარქია სუ-
ფევდა.

საქართველოს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა კონსტიტუცია, 120 —
კაციანი ეროვნული კრების³³ სპეციალური კომისია მუშაობდა სა-
კონსტიტუციო კანონის შემუშავებაზე. ეროვნული კრების თავჯ-
დომარე იყო რუსეთში თებერვლის რევოლუციის ერთ-ერთი ცნო-
ბილი ლიდერი მენშევიკი წერეთელი.

თბილისის ქუჩებში ყოველდამ ისროდნენ. სოფლებსა და მთებ-
ში უამრავი ბანდა დაძრწოდა, რომელთა გამოც უსაფრთხოდ ვერ
იმგზავრებდი, ეცემოდნენ სოფლებს და უმოწყალოდ ძარცვავდნენ
მოსახლეობას, აყაჩაღებდნენ და ცეცხლს აძლევენ თავადაზანა-
ურთა კარ-მიდამოს. მთავრობა ეყრდნობოდა „წითელ გვარდიას“,³⁴
რომელიც რევოლუციური ჯარის ყველაზე უარესი სახეობა იყო.
მას ერთი უპასუხისმგებლო ახალგაზრდა ავანტურისტი (სტუდენ-
ტი) მეთაურობდა, თავის რიგებში უბოროტეს ელემენტებს აერ-
თიანებდა, ყოვლად უსირცხვილო, პრეტენზიულ მოთხოვნებს აყე-
ნებდა ანაზღაურებისა და სურსათ-სანოვაცის თაობაზე, მხოლოდ
პრემიერ-მინისტრს სცნობდა უფროსად, ატერორებდა ქვეყანას და
მთავრობას ყველაზე საშინელი ფორმით. თავის დროზე ქვეყანაში
ბოლშევიკური ელემენტების განადგურების საქმეში „წითელ გვ-
არდიას“ გარკვეული დამსახურება მიუძღოდა, მაგრამ დროთა გან-
მავლობაში ქვეყნის გვემად და ვაებად გადაიქცა.

ე. წ. ქართული არმია 10 ათას კაცს შეადგენდა და 100-ზე

მეტი ქვემეხი ჰქონდა შეიარაღებაში. მისი საბრძოლო თვისებები არაჩვეულებრივად მცირე გახლდათ.

რევოლუციური ზეგავლენის წყალობით, არმიაში დისციპლინა მთლიანად მოშლილი იყო: ჯარისკაცები უგულისყუროდ ეკიდებოდნენ თავიანთ სამხედრო ჩაცმულობასა და გარეგნულ იერ-სახეს, არ ესალმებოდნენ თავიანთ ოფიცრებს და ამ უკანასკნელთ ამკარად ეშინოდათ თავიანთი ხალხის. „წითელი გვარდიის“ განკარგულებით, ჯარისკაცებს ყოველდღიურად 6 საათს უნდა ემსახურათ. მისივე ბრძანებით, ყველა რესტორანსა და სასადილოს გვარდიის სასარგებლოდ 20 %-იანი გადასახადი ჰქონდა შეწერილი.

ქვეყანას შიმშილის აჩრდილი დასტრიალებდა თავს. მსხვილ მიწათმფლობელთა ექსპროპრიაციისა და მათი მიწების გლეხებზე განაწილების შედეგად, რომელთაც თესლეულობა, მუშა-ხელი და წარმოების იარაღები არ ჰქონდათ, მკვეთრად შემცირდა საკუთარი მარცვლეულის მოსავალი და ნორმალური პირობებისათვის დამახასიათებელი იმპორტი იმიერკავკასიიდან სრულიად შეწყდა, ვერ მოხერხდა ბოლო წლების ყურძნისა და თამბაქოს უხვი მოსავლის გასაღება. აგრარული საკითხი სწორედ იმ ამოცანათაგანია, რომლებიც საქართველოს მთავრობას პირველ რიგში უნდა აეტაცებინა და გადაეწყვიტა, ფასები ფანტასტიკურად გაიზარდა, სასაქონლო შიმშილი იმას წააგავდა, გერმანიაში რომ იყო 1943 წელს. საერთოდ ყველაფრის ნაკლებობა იგრძნობოდა — ნემსითა და ლურსმნით დაწყებული, ჭიქებით, ელექტრონათურებით, წინდებით, თეთრეულით და ტანსაცმლით დამთავრებული. მძიმე უკმარისობა გაჩნდა იმის გამო, რომ ბოლშევიკებმა ქართველებს ბაქოდან ნავთობპროდუქტების შემოზიდვა აღუკვეთეს. რკინიგზები, ფაბრიკები, წისქვილები, წყალსაქარი ტუმბოები, ელექტროსადგურები, ნაოსნობა, — ყველაფერი საქართველოში და, საერთოდ, კავკასიაში, როგორც, სხვათაშორის, მთელ სამხრეთ რუსეთში — მაზუთით გათბობას ეფუძნებოდა. მაზუთი პირველადი ნავთობის დესტილაციის შედეგად დარჩენილი დანალექებია, რაც შენობების გასათბობად გამოიყენებოდა. ჩვენი ჩასვლისას საწარმოების ნაწილი უკვე გაჩერებული იყო, ნაწილი კი — გაჩერების პირას მისული, ავტომობილების მოძრაობა თითქმის მთლიანად შეწყვეტილი. მაგალითად, თბილისში რომ წყალსადენი არ ფუნქციონირებდა, ესეც მაზუთის უკმარისობის გამო.

მთელი ქვეყანა და, განსაკუთრებით — თბილისი, გადაჭედდნენ იყო უცხოტომელი ელემენტებით — სომხეთიდან უამრავ ლტოლვილთან ერთად, უმთავრესად, ასევე ურიცხვი რუსი ოფიცრითა და მოხელით, რომლებიც შეშფოთების საბაბს ნამდვილად იძლეოდნენ. როცა დაახლოებით 300—ათასკაციანი რუსეთის კავკასიური არმია დაიშალა, რევოლუციურად განწყობილმა ჯარისკაცებმა თავიანთ ოფიცრებს იმ მატარებლებით სარგებლობის ნება არ მისცეს, რომლებითაც თავად ბრუნდებოდნენ სამშობლოში. საკუთარ საარსებო საშუალებებს მოკლებულ რუს ოფიცრობასა და მათ ოჯახებში გაუსაძლისი სიდუხჭირე სუფევდა, ისინი ცდილობდნენ, ყველა შესაძლებელი გზით მოეპოვებინათ საარსებო საშუალებები.

გოლოვინის პროსპექტზე — თბილისის მთავარ ქუჩაზე მდებარე პატარა ფარდულის ვიტრინაში იჯდა რუსი გენერალი — კავკასიის არმიის გენერალური შტაბის ყოფილი უფროსი და მეწაღედ მუშაობდა. ბევრი რუსი ოფიცერი თბილისში ტაქსებს ატარებდა. როგორც კი ამით ისინი რამდენიმე მანეთს გამოიმუშავებდნენ, მაშინვე თავადაზრაურთა კლუბში გარბოდნენ, ყიდულობდნენ ბოთლ შამპანურს და აზარტულ თამაშში კლავდნენ დროს. რესტორნებშიც ოფიცინანტთა საკმაოდ დიდ რაოდენობას რუსი ოფიცრები შეადგენდნენ, კაფეებსა და საკონდიტროებში, რუს ოფიცერთა ცოლები და ქალიშვილები დაუღალავად ემსახურებოდნენ კლიენტებს. რუსი გენერლები, ცოლებითა და ქალიშვილებით, გასართობ დაწესებულებებში იყვნენ თავმოყრილი.

ერთხელ ჩემი სახლის წინ ძალაგამოლეული მოხუცი რუსი გენერალი უგრძობლად ჩაიკეცა. როცა იგი კვლავ გონს მოეგო, გამოტყდა, რომ სამი დღეა არაფერი უჭამია. ქართველები, გასაგებია, უარს ამბობდნენ რუსი ოფიცრებისა და ჩინოვნიკებისათვის — მათი მტრებისათვის, პენსიების დანიშვნაზე. რა ძლიერადაც უნდა შეგბრალეოდა კაცს ეს დატაკი ხალხი, გარკვეულწილად თავისი დიდგვაროვნული წარმომობის გამოც, გაოცებდა, როგორაც იტანდნენ თავიანთ მძიმე ხვედრს.

ისინი მაინც, თავისი პოლიტიკური განწყობილებით და პოლიტიკური ინტრიგებისაკენ ძლიერი მიდრეკილების მიზეზით, უფრო დიდ საფრთხეს წარმოადგენდნენ საქართველოსათვის და ჩვენთვის, — გერმანელებისათვის, ვიდრე საამისოდ მოხერხებულად მო-

მუშავე უამრავი ინგლისელი აგენტის ზეგავლენის ქვეშ მათი მოქცევა იქნებოდა.

სომეხი ლტოლვილები იმ თვალსაზრისით წარმოადგენდნენ სერიოზულ საფრთხეს ქვეყნისთვის, რამდენადაც მათ შორის ყველა შესაძლებელი ებიდეშია და დაავადება მძვინვარებდა.

საქართველოს ფინანსური მდგომარეობის საქმე მთლად ხელიდან იყო წასული. არავითარი ბაჟი არ შემოდინოდა, გადასახადების ამოღებას მთავრობა ჯერ კიდევ ვერ ბედავდა, ჯერაც იმის ხარჯზე ცხოვრობდნენ, რაც რუსეთისაგან მემკვიდრეობით ერგოთ. და იმედოვნებდნენ, რომ გერმანია დიდ სესხს გამოყოფდა მათთვის. საკითხი იმის თაობაზე, უნდა დაეწესებინათ თუ არა საბაჟო საზღვრები კავკასიის სხვა სახელმწიფოებთან, ანდა შეექნათ თუ არა საბაჟო თანამეგობრობა, ჯერაც არ იყო განხილული.

თბილისში ჩვენი ჩასვლისას საშინაოზე უფრო მეტად არასახარბიელო და შემაშფოთებელი საქართველოს საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობა ჩანდა.

ჩვენს ჩასვლამდე რამდენიმე დღით ადრე თათართა ბანდებმა თურქი ოფიცრების ხელმძღვანელობით საქართველოს სამხრეთი საზღვარი გადმოლახეს, სუსტი ქართული სასაზღვრო ქვედანაყოფები უკუაგდეს და თითქმის ერთი დღის სავალზე მოუახლოვდნენ თბილისს, აშკარაა, თურქებს ამ გარღვევით სურდათ თავიანთი ერთ-ერთი დივიზიის შენიღბულად გადასროლა საქართველო-სომხეთის საზღვრის გასწვრივ — აზერბაიჯანის მიმართულებით. ბორჩალოს მხრიდანაც არსებობდა თურქული შემოტევის საფრთხე. თურქებს, ბათუმის ხელშეკრულების დებულებათა საპირისპიროდ, ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაცლილი ახალციხის და ახალქალაქის ოლქები.

ჯერ კიდევ არ იყო საზღვრები დადგენილი კავკასიის სხვადასხვა ქვეყნებს შორის. ეს კონსტანტინეპოლის კონფერენციაზე უნდა მომხდარიყო, რომლის მოწვევაც მუდმივად ჭიანჭურდებოდა და საბოლოოდ საერთოდ არ შემდგარა. სომხები, აზერბაიჯანელები და მთის ხალხები ქართველებს მათ მიერ მოთხოვნილი ტერიტორიების ცალკეულ ნაწილებს ედავებოდნენ, სომხები ითხოვდნენ ბორჩალოს რაიონს და ახალქალაქის ოლქის ნაწილს, თათრები პრე-

ტენზიას აცხადებდნენ თბილისის ოლქის სამხრეთ ნაწილზე და მთელი
ელეები — ზაქათალის ოლქზე.

საქართველოს სამხედრო გზაზეც იყო სადაო ტერიტორიები, საზღვრების გამიჯვნის საკითხი განსაკუთრებულად გართულდა იმიტაც, რომ სხვადასხვა ხალხების განსახლების არე ძლიერ იჭრებოდა ერთმანეთში. სოხუმთან ახლოს, შავი ზღვის სანაპიროზე, საქართველოს ჯარები ჩვენი ჩასვლის მომენტში იბრძოდნენ თეთრგვარდიელ კაზაკებთან, თეთრგვარდიელი გენერლები არ ცნობდნენ კავკასიის ქვეყნების ჩამოშორებას რუსეთის იმპერიისაგან. ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული ვითარების თაობაზე თბილისში კარგად არ იყვნენ ინფორმირებულნი და მხოლოდ ის იცოდნენ, რომ იქაც კვლავ ომი იყო.

ქართველი სოციალ-დემოკრატები გარედან მიმართული ყველა საშიშროებისაგან თავდაცვას იმით ფიქრობდნენ, რომ ნეიტრალიტეტი გამოეცხადებინათ და ეს მეზობლებისათვის ოფიციალურად ეცნობებინათ. მოვლენებმა მათ, რასაკვირველია, ძალიან მალე აუხილა თვალი თეორიასა და პრაქტიკას შორის განსხვავებაზე და საკუთარ ტყავზე იწვნიეს, რომ კეთილს არ ძალუძს მშვიდობაში იცხოვროს, როცა ეს ბოროტ მეზობლებს არ მოსწონთ. ჩვენთვის, საერთოდ, საინტერესო იყო გვენახა, თუ როგორ გახდნენ იძულებულნი, რეალობის და დაკისრებული პასუხისმგებლობის სიმძიმის ზეგავლენით, ხელისუფლებით აღჭურვილი მარქსისტი თეორეტიკოსები ერთმანეთის მიყოლებით გაეწირათ თავიანთი ღოზუნგები და იდეალები. ხელისუფლების აღებისთანავე მათ გააუქმეს სიკვდილით დასჯა, ხოლო რამდენიმე კვირის შემდეგ იძულებული შეიქნენ, ისევ შემოეღოთ; აკორდული სამუშაო, როგორც ასოციალური, თავდაპირველად აკრძალეს, მაგრამ მცირე ხანში მისი შემოღებაც საჭირო გახდა და ა. შ.

პარტიის პროგრამისადმი ანგარიშის გაწევა ხშირად აიძულებდა მინისტრებს, ჯანსაღი აზრის საწინააღმდეგოდ ეთქვათ უარი საჭირო და გამართლებულ ღონისძიებებზე. თანაპარტიელებთან და „წითელ გვარდიასთან“ ბრძოლამ მათ ბევრი მძიმე წუთი განაცდევინა, ვიდრე ოპოზიციასთან დაპირისპირებამ.

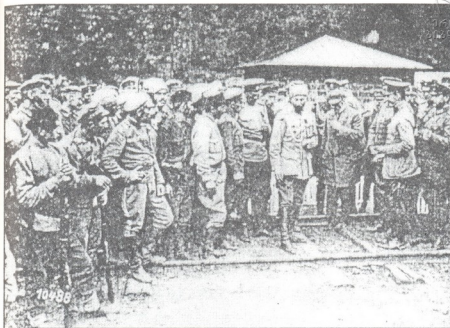
ქართული მოსახლეობა ჩვენ, გერმანელებს, თავიდან გულგრილად, დროდადრო კი უარყოფითადაც გვეკიდებოდა, ქართველი

ოფიცრები ხეირიანად ერთხელაც არ მოგვსაღმებთან, როგორც ჩანს, ალბათ, მთავრობას მხედველობიდან გამორჩა საზოგადოებისათვის განემარტა, რომ მან მოგვიწვია და მხოლოდ დასახმარებლად მოვედით.

მოსახლეობის ჩვენდამი დამოკიდებულებაში მაინც შედარებით მალე დადგა გარდატეხის მომენტი, ბავარიის სამეფო სარეზერვო N I ეგერთა ბატალიონი, მისი შესანიშნავი მეთაურის შოირინგის ხელმძღვანელობით და მე-10 მოიერიშეთა ბატალიონი-ის³⁵ მეთაურობით 8 ივნისს ფოთში გადმოსხდნენ და 10 ივნისს, როგორც პირველი გერმანული საჯარისო ნაწილები, თბილისში შემოვიდნენ. უკვე მეორე დღესვე გოლოვინის პროსპექტზე პრემიერ-მინისტრმა ჟორდანიამ გერმანიის და თბილისში განლაგებული საქართველოს ჯარების პარადი მიიღო. გერმანული შენაერთების კარგმა გარეგნულმა იერ-სახემ, უნაკლო საზეიმო მარშით ჩავლამღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა არა მარტო მთავრობის წევრებზე, არამედ მოსახლეობაზეც და დადებითი ზეგავლენა იქონია მათ კეთილგანწყობაზე ჩვენდამი. ჯერ კიდევ 11-დან 12 ივნისის დამით გერმანული ჯარები თბილისიდან ისევ გზას გაუდგნენ, რათა სუსტ ქართულ ძალებთან ერთად სამხრეთ საქართველოში შემოჭრილი თათართა ბანდები უკუეგდოთ. სამხრეთ საქართველოში ჩატარებული ოპერაციებისა და ბრძოლების მაიორ შოირინგისეული დაწვრილებითი დახასიათება მოცემულია ბავარიის სამეფო მე-15 ეგერთა პოლკის ისტორიაში. შოირინგის და მისი ოფიცრების დიდი ტაქტისა და მოხერხებულობის წყალობით შესაძლებელი გახდა თათართა ბანდების, რომელთაც თურქი ოფიცრები ხელმძღვანელობდნენ და თურქეთის რეგულარული ნაწილები უჭერდნენ მხარს, საზღვარს იქეთ უკუგდება ისე, რომ ჩვენს მოკავშირესთან აშკარა ბრძოლამდე საქმე არ მისულა. წავიდა რა OHL-ის მხრიდან ზეგავლენის გამო დათმობაზე, ენვერმა უარი თქვა თბილისის წინააღმდეგ აშკარად დაგეგმილ შეტევაზე და თავისი ჯარები საქართველოს საზღვრებიდან უკანვე გაიყვანა.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი ჯარების ექსპედიციისას სამხრეთ საქართველოში განსაკუთრებულად მძიმე ბრძოლებს არ ეხებოდა საქმე, შეტაკებანი ეგერთა ბატალიონს მაინც 4 მოკლულისა

გერმანელი და ქართველი ოფიცრები ერთად (ი. პოფმანის წიგნიდან: **Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. Freiburg, 1991.** იგივე ფოტო გამოქვეყნებულია გურამ შარაძის წიგნში „უცხოეთის ცის ქვეშ“, ტ. I, სურ. N57, წარწერით: „გენერალი გიორგი კვინიტაძე მეომრებს შორის“.

ქართული კავალერია თბილისთან ახლოს 1918 წ.

და 12 მძიმედ დაჭრილის ფასად დაუჯდა.³⁶ ჩვენი მეგობრობა ქართველებთან გერმანული სისხლით განმტკიცდა.

მას შემდეგ, რაც გერმანულმა ჯარებმა მათ მიერ დაკავებული ტერიტორიები თათართა ბანდებისაგან გაწმინდეს და არასაიმედო დასახლებანიც შეძლებისდაგვარად განაიარაღეს, ეგერებმა ერთი ასეული სამხრეთ საქართველოში დატოვეს და 24-25 ივნისს თბილისში დაბრუნდნენ. მოიერიშეთა ბატალიონი მაშინ გერმანულ კოლონია კატარინენფელდში³⁷ გაემგზავრა და მოგვიანებით კი – ქუთაისში გადავიყვანე. მე თბილისში ჩამოსვლის მეორე დღესვე მოვახერხე მოიერიშეთა ბატალიონს ყაზარმაში ვწვეოდი და გავსაუბრებოდი მაიორ შოირინგს. მას დავავალე, თბილისის გერმანული კომენდატურის საქმიანობისათვის ეხელმძღვანელა, რომელიც გოლოვინის პროსპექტზე ლამაზი ძველი კლუბის შენობაში განთავსდა.

ობერ-ლეიტენანტ პფაფენბერგერის დაქვემდებარებაში მყოფი სარკინიგზო დაცვის ბატალიონი დავშალე, გამოთავისუფლებული ჯარისკაცები და ოფიცრები კი ეგერთა და მოიერიშეთა ბატალიონებში განაწილდნენ. ეგერებისაგან შედგა „კავკასიის ეგერთა პოლკი“ (მოგვიანებით ბავარიის სამეფო მე-15 ეგერთა პოლკი ეწოდა), რომელსაც მაიორი შოირინგი მეთაურობდა. პოლკი შედგებოდა შტაბისაგან და ორი ბატალიონისაგან (თითოეულში სამი ასეული) და მეტყვიამფრქვევეთა ასეულისაგან. პირველ ბატალიონს შეუერთდნენ ნაღმსატყორცნების ოცეული და საველე ბატარეის ოცეული, რომლებიც საქართველოს მთავრობამ ჩვენს განკარგულებაში გადმოგვცა, რუსეთის არმიის ყოფილი 13 ოფიცერი (ყველა ბალტიისპირელი გერმანელი), მათი ადრინდელი რანგის მიუხედავად, პოლკში ვადიანი სამსახურის ლეიტენანტებად დაინიშნენ. მათი უმეტესობა კარგად ასრულებდა თარჯიმნის ფუნქციებს.

მოიერიშეთა ბატალიონთან ჩამოყალიბდა აგრეთვე მეორე მსროლელი ასეული, ხოლო ფრონტისათვის გამოუსადეგარი ყოფილი სამხედრო ტყვეებისაგან თბილისის საგარნიზონო სასახურის ასეული შეიქმნა. ივლისის ბოლოს ეგერთა პოლკის ფორმირება დასრულდა. მისი ერთი ასეული სამხრეთ საქართველოში საზღვრის დაცვისთვის განწესდა: მოიერიშეთა ბატალიონის ერთი ოცეული ფოთში იყო დისლოცირებული და იქაური ცუდი კლიმატური პირობების გამო ყოველ 14 დღეში უნდა შეცვლილიყო.

დელეგაცია გერმანიის საკონსულოს ახლოს დაბინავდა მშენებელი ნიერ წარმომადგენლობით შენობაში, რომელიც თავისი ავეჯეულობით და მოწყობილობით საზღვარგარეთ მყოფ მდიდარ სომეხს ეკუთვნოდა. პირველ სართულზე დელეგაციის სამუშაო ოფისები განლაგდა, მეორე სართულზე კი — შესანიშნავი მისაღები დარბაზები, ჩემი სამუშაო და საძინებელი ოთახები, ასევე თითო-თითო ოთახი ლერსნერისა და ბოტინგერისათვის მოვაწყვეთ. გარკვეული ხანი გავიდა, სანამ შენობა, რომელიც ადრე ქართულ სახელმწიფო დაწესებულებას კანცელარიის მაგივრობას უწევდა, კვლავ ამოქმედდებოდა.

იმ ოფიცრების და მოხელეების დასაბინავებლად, რომლებიც საჯარისო ნაწილებში არ ცხოვრობდნენ, „პალას-ჰოტელი“ დავიჭირავეთ. იქვე მოეწყო ოფიცერთა კაზინოც. თარჯიმნებად დელეგაციას ჰყავდნენ ბალტიისპირელი გერმანელები: ბარონი დრახენფალსი, ბარონი ფრანკი, ბარონი ფონ ჰამში და მოგვიანებით აგრეთვე ბ-ნი ფონ ნორმანი. ჩვენ, ძირითადად, საკუთარი გამოცდილებით დავრწმუნდით, რომ ისინი კარგი ადამიანები იყვნენ, თუმცა მათი შესრულებული სამუშაო ხანდახან სასურველს ოდნავ ჩამორჩებოდა ხარისხით.

ივნისის ბოლოს სოხუმიდან ცნობა მოვიდა, რომ იქ დაახლოებით 800-კაციანი თურქული რაზმი გადმოსხეს და იგი სოხუმის ჩრდილოეთით ბოლშევიკური ბანდების წინააღმდეგ მებრძოლ ქართულ ჯარს ზურგში მოექცა, მე ჟორდანიას სასწრაფო თხოვნით და იქაური მოსახლეობის დასამშვიდებლად მცირერიცხოვანი ქვედანაყოფი (ასეულის ნაწილი და მეტყვიამფრქვევეთა ერთი ოცეული) გავაგზავნე სოხუმისაკენ.

თურქების მხრიდან ხელშეკრულების ხელახალი დარღვევის გამო ჩემი ავსტრიელი და ბულგარელი კოლეგები და მე იძულებული გავხდით, დავყოლოდით საქართველოს მთავრობის დაჟინებულ ხვეწნა-მუდარას და ერთხელ კიდევ გვეცადა *modus vivendi*³⁸ გვეპოვა თურქებთან. იმედი გვქონდა, რომ ბათუმში ვეპიბ-ფაშასთან³⁹ მოლაპარაკებით თურქებსა და ქართველებს შორის შეთანხმებას მივალწევდით. ჩვენს სატელეგრაფო შეკითხვაზე, სასურველია თუ არა ჩვენი სტუმრობა, თურქებისაგან პასუხი არ მიგვიღია. მიუხედავად ამისა, სამი მისიის მეტაური, რამდენიმე მხლებლი-

თურთ, 29 ივნისის დილას ფოთში ჩავსხედით გემ „გენერალზე“ და დიდებული ამინდის ხელშეწყობით, ხანმოკლე მგზავრობის შემდეგ, შუადღის პირველი საათისათვის ბათუმის რეიდზე დავექით. ძალიან დიდხანს მოგვიწია ცდამ, ვიდრე ნავსადგურში შესვლის უფლებას მოგვცემდნენ და მხოლოდ ნაშუადღევის 4-სა და 5 საათს შორის შევძელით ნაპირზე გადასვლა.

ავადსახსენებელი ვეჰიბი, პატარა, დაახლოებით 42 წლის სქელი კაცი, მართლაც ცბიერი, მოლაპარაკებებში გაქნილი აზიელი, თავისი გარეგნობითაც მხეცურად მოძალადე, უადრესად არასიმპათიური, მაგრამ უდავოდ ძლიერი პიროვნება, მართალია, ძალიან მეგობრულად შეგვხვდა, თუმცა საქმისადმი სავსებით უარყოფითი დამოკიდებულება გამოამჟღავნა.

მან გადაჭრით თქვა უარი სამხრეთ საქართველოში თურქების მიერ ტყვედ აყვანილი გერმანელი ჯარისკაცების განთავისუფლებაზე. შევიტყვეთ, რომ სოხუმში დესანტის გადასხმა მას კონსტანტინეპოლისათვის უცნობებლად გაუკეთებია, რადგან აფხაზებს მისთვის დახმარება უთხოვიათ. სინამდვილეში, აფხაზეთის მთელი მოსახლეობა ქართველების მხარეს იდგა, მხოლოდ ზოგიერთმა მსხვილმა მიწათმფლობელმა, რომელთაც თბილისის სოციალისტური მთავრობის მიერ მათი სამფლობელოების კონფისკაციის ეშინოდათ, მიმართეს ვეჰიბს დახმარებისათვის. ჩემს კითხვაზე, სწორ მისამართზე მოვხვდით თუ არა მასთან, ვეჰიბმა გვაცნობა, რომ იგი 5 საათზე მთავარსარდლობას თავის ძმას — ესად-ფაშას გადასცემდა. ენვერს იგი უკვე გადაეყენებინა თანამდებობიდან. სამწუხაროდ, ჩვენს მოლაპარაკებებს იმ საღამოს და მეორე დღეს სადილობამდის ესად-ფაშასთან უფრო ხელსაყრელი შედეგი არ მოუცია.

გარეგნული შეხედულებით ესადი პირდაპირ მისი ძმის საპირისპირო კაცი გახლდათ — სასიამოვნო, კეთილშობილური სახის პიროვნება, რომელიც კარგად ლაპარაკობდა გერმანულს და გულდია, პატიოსანი კაცის შთაბეჭდილებას ტოვებდა, მაგრამ იგი ისევე ცბიერი და თავნება იყო, როგორც მისი ძმა, თუმცა არა მასავით მოხერხებული და ცინიკური. საუბარში იმ საბაბს იშველიებდა, რომ ოფიციალური მოლაპარაკებებისათვის რწმუნებანი არ გააჩნია. მან მაშინვე განაცხადა უარი გერმანულ ტყვეთა განთავისუფლებაზე და ამტკიცებდა, სომეხ ლტოლვილებს თავიანთ სამშობლოში ვერ შე-

ვუშვებთ, რადგან მათ იქ საშინელებანი აქვთ ჩადენილიო; თქვენ
რომ მას არ შეუძლია გაათავისუფლოს თურქების მიერ უკანონოდ
დაკავებული ტერიტორიები, რადგან საამისო უფლებამოსილებანი
არ მაქვსო. სოხუმთან დაკავშირებული დესანტის გამო მას საჭი-
როდ მიაჩნდა ამ ცნობის, როგორც არასწორის, საერთოდ უარყოფა
და ა. შ.

თუმცა ჩვენ საბოლოოდ მართლაც ენერგიულად და პირდაპირ
გამოვთქვით ჩვენი მოსაზრება, მაგრამ ბათუმი უშედეგოდ დავტოვე-
თ. სამაგიეროდ, ფოთისკენ გამგზავრებულებმა, გზაში ესადის რა-
დიოგრამა მივიღეთ, რომ იგი — ალბათ ენვერის ბრძანების საფუძვე-
ლზე, — მზადაა გაათავისუფლოს ტყვე გერმანელები და როცა
ფოთში ჩავედით, დავგზავნა ცნობა, რომ სოხუმთან გადასხმულ თურ-
ქების ჯარს საქართველოს ტერიტორია უკვე დაეტოვებინა. მაშა-
სადამე, ჩვენი მისია მთლად უნაყოფო არ ყოფილა.

თურქების გენერალურმა ინტენდანტმა ისმაილ ჰაკი-ფაშამ, უჭ-
კვიანესმა და, ამავე დროს, გაიძვერა ყალთაბანდმა დეპეშით მოწი-
წებით მთხოვა შუამდგომლობა ქართველებთან, რათა მათ ნება და-
ერთოთ აზერბაიჯანში შექმნილი ბამბა საქართველოს რკინიგზით
გადაეტანათ. სანაცვლოდ იგი საქართველოს მასუთით მოამარაგებ-
და. I ივლისს თბილისში დაბრუნებული სასწრაფოდ შევხვდი ჟორ-
დანიას, რომ მისთვის ჩვენი მოლაპარაკებების შედეგები მომეხსე-
ნებინა. მე მას ვურჩიე, სახელდობრ ბამბით დატვირთული ტრანსპ-
ორტი ბათუმისაკენ გაეტარებინა და საქართველოს რკინიგზა თურ-
ქეთის სამხედრო ტვირთებისათვის მანამდე ჩაეკეტა, სანამ თურ-
ქები ახალქალაქისა და ახალციხის ოლქებს არ დაცლიდნენ.

საქართველოს მთავრობამ კარგად გაითავისა ეს წინადადება.
როცა ლუდენდორფმა ივლისის შუა რიცხვებში მოითხოვა თურქე-
თის სამხედრო ტვირთების გატარება მათ მიერ უკანონოდ დაკავე-
ბული ტერიტორიების დაუცლელად, მე მას მოვასხსენე, რომ საჭი-
რო იქნებოდა ჩემი მაშინვე უკან გაწვევა, თუ ის თავისი ბრძანების
შესრულებას დაჟინებით მოითხოვდა. მიუხედავად იმისა, რომ თურ-
ქებს საქართველოს რკინიგზის ჩაკეტვამ თავიანთი სამხედრო ტვ-
ირთების გადაზიდვაში დიდი სიძნელეები შეუქმნა, გაჯიუტებულ-
მა ენვერმა მხოლოდ მაშინ გადაწყვიტა დასახელებული ტერიტო-
რიების დაცლა, როცა, ბაქოს ხელში ჩაგდებისათვის ნური ფაშას⁴⁰

წარუმატებელი მცდელობის შემდეგ, აგვისტოს პირველ კვირებში, თურქებისათვის რკინიგზით სარგებლობა გადაუდებელ საჭიროებად იქცა. ამის შესახებ მოგვიანებით ქვემოთ მექნება საუბარი.

გერმანიის ჯარების რიცხობრივი სიმცირის მიუხედავად,⁴¹ ქვეყნის განთავისუფლების საქმე შედარებით სწრაფად მიდიოდა წინ. ღამეული სროლები თბილისში ძალე სავსებით შეწყდა და სოფლადაც თვალსა და ხელშუა გაუმჯობესდა საზოგადოებრივი უსაფრთხოების საქმე. რამდენიმე გერმანული ფოლადის მუზარადის გამოჩენაც საკმარისი ვახდა, რომ მოთარეშე ბანდები იქედან გამქრალიყვნენ. ადგილობრივი მემამულეები მოსვენებას არ გვაძლევდნენ თხოვნით, რომ მათთვის რამდენიმე გერმანული ჯარისკაცის მიმაგრებით მოსავლის უსაფრთხოდ დაბინავების საშუალება მიგვეცა. რამდენადაც ჩვენი მცირერიცხოვანი ძალები ამის საშუალებას გვაძლევდა, ასეთ თხოვნებსაც ვაკმაყოფილებდით.

საქართველოს მთავრობის მხრდან ამკარად დაუფარავ, მტკიცე წინააღმდეგობას წავაწყდი, როცა მოვინდომე, ვარგისი რეგულარული არმიის ჩამოყალიბებისათვის ბიძგი მიმეცა. ამ დროს განსაკუთრებით საგრძნობი იყო მარქსისტული უტოპიებისა და მინისტრების პარტიულობის ზეგავლენა მათსავე საქმიანობაზე და შიში „წითელი გვარდიის“ წინაშე. ბოლოს იძულებული ვავხდი ზეწოლის საშუალებაც გამომეყენებინა.

მე პრემიერ-მინისტრს ჯერ ზეპირად და შემდეგ ნოტის საშუალებით განვუმარტე, რომ საქართველოს მთავრობას მანამ არ შეუძლია მისთვის ასე ძლიერ საჭირო სესხის თაობაზე შეთანხმების მიღწევის იმედი ჰქონდეს გერმანიასთან, ვიდრე საკმარისად ძლიერი არმიის ჩამოყალიბებით საკუთარი სახელმწიფოს არსებობის აუცილებელი გარანტია არ შეუქმნია. ბერლინში ვთხოვე, რომ მოლაპარაკებანი სესხის შესახებ იმდენხანს გაეჭიანურებინათ, სანამდე საქართველოს მთავრობა საკუთარი არმიის ჩამოყალიბების საკითხში დათმობაზე არ წავიდოდა. ამ ზეწოლამ სასურველი გავლენა მოახდინა. კმაყოფილი დავრჩი, რომ საქართველოს ეროვნულმა კრებამ ჩემს მიერ გერმანული ნიმუშის მიხედვით მომზადებული სამხედრო კანონ-პროექტი 14 აგვისტოს ერთხმად მიიღო

მცირედი შესწორებებით. ამას გარდა, კვლავ შემოიღეს რევოლუციის დროს გაუქმებული სამხედრო იურისდიქცია. საქართველოში თავიდან უნდა შექმნილიყო ინფანტერიის 2 დივიზია, სასაზღვრო დაცვის დივიზია რუსული ნიმუშის მიხედვით, საკავალერიო დივიზია 3 პოლკით და საჭირო დამხმარე ნაწილებით და ცალკეული საარტილერიო ბრიგადა – საერთო რიცხვონობით მშვიდობიანობის პერიოდისათვის 30-40 ათასი კაცის რაოდენობით.

გენერალ გედევანოვის⁴² სახით სამხედრო მინისტრმა საქმის კარგად მცოდნე და სიმპათიური მოადგილე შეარჩია, ვისთანაც ჩვენ სასიამოვნო და ნდობით აღსავსე ვითარებაში თანამშრომლობა შეგვეძლო. მე მის განკარგულებაში გადავეცი მაიორი გრაფი ვოლფსკელი და რამდენიმე სხვა ოფიცერი. ჩამოსაყალიბებელი საჯარისო ნაწილების პირადი შემადგენლობის საშტატო განაწესი მე შევიმუშავე, ისევე, როგორც სამხედრო სამინისტროს რეორგანიზაციის გეგმა. ქართველების მიერ ჩემთვის ექსპერტიზისთვის წარმოდგენილი ამ სამინისტროს ორგანიზაციის გეგმა პატარა არმიისათვის ითვალისწინებდა – ნამდვილად აღმოსავლური ხელგაშლილობით – ძალიან დიდსა და ძვირადღირებულ აპარატს. მუშაობა არმიის რეორგანიზების საზით ნელა მიიწევედა წინ, ვინაიდან ქართველ ოფიცერთა ნაწილი გენერალური შტაბის უფროსის გენერალ თავად ანდრონიკოვის მეთაურობით ფიქრობდა, რომ ჩვენზე – გერმანელებზე უკეთესად ესმოდა ეს საქმე და საბოტაჟს გვიწყობდა. არმიის რეორგანიზაციის საქმე წლის ბოლომდე მაინც იმდენად წარმატებით განვითარდა, რომ ქართველებმა საკუთარი ძალებით შეძლეს სომხების უკუგდება, როცა მათ გერმანიის ჯარების თბილისიდან წამოსვლის მეორე დღეს მოლაღატურად და ომის გამოუცხადებლად გადმოლახეს საქართველოს საზღვარი და თბილისს ერთი სამარშო დღის სავალზე მიუახლოვდნენ.

16 ივნისის საღამოს⁴³ ჩემი ამალით ელიზავეტოპოლში (განჯა – აზერბაიჯანის იმდროინდელი დედაქალაქი) გავემგზავრე აზერბაიჯანის მთავრობისათვის რწმუნების სიგელების გადასაცემად. ამასთან მინდოდა, თურქეთის მთავრობის წარმომადგენელს აზერბაიჯანში ნური-ფაშასაც ვწვეოდი. განჯა დიდ სოფელს წარ-

მოადგენს რამდენიმე ნაკლებად ქალაქური იერის შენობით, რომელსაც ლამის ტროპიკული მცენარეულობით დაფარული მანქანები აკრავს გარს. მაშინ დამშრალი მდინარის კალაპოტი გამოჰყოფდა ერთმანეთისაგან ქალაქის თათრულ და სომხურ ნაწილებს, თურქების მოსვლამდე ქალაქის ორივე ნაწილს შორის სისხლიანი მტრობა მძვინვარებდა. აზერბაიჯანის მთავრობასთან ვიზიტი ურთიერთთავაზიანობის დადასტურებით შემოიფარგლა მხოლოდ და არაფერი პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია. მთავრობას, ჩანს, ძალიან ცოტა გავლენა აქვს მოვლენებზე და ფაქტიური დიქტატორი ნური-ფაშაა. მე განსაკუთრებული დაბეჯითებით მარწმუნებდნენ, რომ აზერბაიჯანი ბაქოს. გარეშე არასიცოცხლისუნარიანია — შეხედულება, რომელსაც, ბუნებრივია, ნურიც იზიარებდა, მაგრამ მან დამიდასტურა, რომ არა აქვს განზრახული შეუტიოს ბაქოს, აზერბაიჯანის კონსოლიდაციის საქმეში არსებით სიძნელეს ზმაში ვხედავდი, რომ ქვეყანას მცირერიცხოვანი და ისიც ნახევრად განათლებული ზედაფენა ჰყავდა, რის გამოც ერთობ აკლდათ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის უნარის მქონე პოლიტიკოსები.

ღივიზიის გენერალი და გენშტაბის ადიუტანტი ნური-ფაშა — ენვერის ძმა — 28-დან 30 წლამდე ასაკისაა, ენვერივით ლამაზი არაა, მაგრამ საკმაოდ კარგი იერისა და არცთუ უსიმპათიოა. იგი, თუმცა ძალზე თავაზიანი იყო, მაგრამ მისი ნდობა მაინც არ შეიძლებოდა. ძალზე გულუბრყვილოდ მიყვებოდა, დიდ წვერს იმიტომ ვატარებ, რომ უფრო ასაკოვანი გამოვჩნდე და თანამოაზრეებს შორისაც მეტი ავტორიტეტი მქონდესო.

ჩვენი განჯაში სტუმრობის მერე, მაშინვე ვეწვიეთ კავკასიაში გერმანულ კოლნიათაგან უდიდესს, ულამაზესს და უმდიდრესს — ჰელენენდორფს. როგორც პალესტინაში, ასევე კავკასიაშიც მე თავისებური მშობლიურის განცდის გრძნობა დამეუფლა. ეს გასაგებია, როცა უცხო მხარეში, უცხო ხალხს შორის სამშობლოდან თითქმის სამი ათასი კილომეტრით მოშორებული, უცბად მშვენიერ, დიდ და აკურატულ სოფელს შეხვდები, თანაც შვაბიური სტილით ნაგებს — ფართო, ჩრდილოვანი ქუჩებით, ხშირად ამაღელვებელი, უბრალო ეკლესიით, ყვავილებით შემკული ბაღებით და უამრავი ქერა ბავშვით, რომლებიც ნაღდ შვაბიურ დიალექტზე გვესაუბრობდნენ.

1817 წლის სექტემბერში თბილისში ჩამოვიდნენ პირველი გერმანელი კოლონისტები, და თბილისთანვე ახლოს მარიენფელდში დასახლდნენ. ესენი იყვნენ ყველანი შვაბები — 178 სული, რომლებმაც თავიანთი სამშობლო მიატოვეს ნაწილობრივ მაშინ მთელ სამხრეთ გერმანიაში მძვინვარე შიმშილობის, ნაწილობრივ კი რელიგიური მიზეზების გამო — როგორც სექტანტებმა. იმავე წლის ბოლოს კიდევ დანარჩენი 500 შვაბიური ოჯახიც ჩამოვიდა, რომლებმაც დაარსეს კოლონიები ელიზაბეტტალი, ალექსანდერსდორფი, ახალი თბილისი, კატარინენფელდი, ანენფელდი და ჰელენენდორფი. სულ ჩამოსახლდა 531 შვაბიური ოჯახი, დაახლოებით 2700 სული. მაშინდელი რუსეთის მთავრობა ფართო დახმარებას უწევდა და ხელს უწყობდა გერმანელთა კოლონიებს, სურდათ, ცოტა ხნის წინ დამორჩილებულ, რუსეთის ძალმომრეობითი ბატონობისადმი შინაგანად მოწინააღმდეგე ქვეყანაში მთავრობისადმი ლოიალურად განწყობილი ელემენტი დაეფუძნებინათ. კოლონიებს მიეცათ უფლება, ჰქონოდათ საკუთარი თვითმმართველობა, გემანული ეკლესიები, გერმანელი მოძღვრებითურთ და გერმანული სკოლები გერმანელი მასწავლებლებითურთ. უწინარეს ყოვლისა, არაგერმანელებს აეკრძალათ გერმანულ კოლონიებში დასახლება, რაც გერმანელთა ერვონული თვითმყოფადობის შენარჩუნებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის ღონისძიება გახლდათ, რადგან ამით შერეული ქორწინებანი თუ მთლად არ გამოირიცხა, ყოველ შემთხვევაში, ძალზე გართულდა მაინც. შვაბების რკინისებური სიბეჯითის, ამტანობის და ადაპტაციის უნარის დამსახურება იყო, რომ კოლონიებმა, განსაკუთრებით იქ, სადაც მათ შეეძლოთ მევენახეობისთვის მოეკიდათ ხელი, დიდ აყვავებას და ნაწილობრივ ძალზე მნიშვნელოვან კეთილდღეობასაც მიაღწიეს. ჩვენი სტუმრობისას ჰელენენდორფში რამდენიმე მილიონერი იყო. ბუნებრივია, კოლონიების განვითარების პროცესი სერიოზული კრიზისებისა და ზოგჯერ წარუმატებლობების გარეშე არ მიმდინარეობდა. კოლონისტებს ხშირად უხდებოდათ იარაღის ხელში აღება, რომ ოჯახის წევრები და საკუთარი ავლა-დიდება ყაჩაღური ბანდებისაგან დაეცვათ.

გერმანელი კოლონისტები და განსაკუთრებით მათი სავაჭრო სახლები, თავიანთი საქმიანი თვისებებისა და საიმედოობის გამო,

დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ. ომის წინა ბოლო ათწლეულში კავკასიაში გაძლიერებულად მიმდინარე რუსიფიკატორული მისწრაფებების ზეგავლენას გერმანული კოლონიებიც განიცდიდნენ. 1887 წელს გერმანული სკოლები რუსულ საზედამხედველო უწყებას დაუქვემდებარეს. კოლონიები საგადასახადო და ბევრის განსაკუთრებულ კატეგორიაში მოაქციეს: სასოფლო-სამეურნეო კულტურები – განსაკუთრებით ვენახები – ორ-სამჯერ უფრო მეტად იბევრებოდა, ვიდრე არაგერმანელთა მფლობელობაში არსებული. 1912 წელს მეფისნაცვალმა შუამდგომლობა აღძრა, რომ გერმანული კოლონიები საერთო კანონისათვის დაექვემდებარებინათ და მათთვის დასახლებისას მინიჭებული პრივილეგიები ჩამოერთმიათ. ამის მიუხედავად, გერმანელი კოლონისტები მაინც ინარჩუნებდნენ რა კულტურულ თვითმყოფადობას, რუსეთის მეფის კარგი და ლოიალური ქვეშევრდომები გახდნენ, ბევრი მათგანის შვილები რუსეთის არმიაში მსახურობდნენ, მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის წინ საყოველთაო გერმანიზაციისა და ნერვიული ჯაშუშომანიის სუსხი მათაც მთელი ძალით იწვინეს. კოლონიებს გაუგონარი მასშტაბის რეკვიზიციები დაატყდა თავს, ბევრი ღირსეული და ავტორიტეტული კოლონისტი, უმნიშვნელო საბაბით, უდანაშაულოდ ჩააგდეს ციხეში ან ციმბირის გზას გაუყენეს.

ცარისტული იმპერიის დაშლის შემდეგ გერმანულ კოლონიებში თავი იჩინა მოთხოვნილებამ, რომ კულტურული და ეკონომიკური თვალსაზრისით თავიანთ გერმანულ სამშობლოზე აეღოთ ორიენტაცია. საკუთარი შვილებისათვის გერმანულ უმაღლეს სასწავლებლებში სწავლა რომ გაეადვილებინათ, გერმანელმა კოლონისტებმა ჩვენი თანადგომით და არცთუ უმნიშვნელო ფინანსური მხარდაჭერით გერმანული რეალური გიმნაზია დააარსეს. ჩვენ საჯარისო ნაწილებიდან აუცილებელი პედაგოგები გამოვყავით. სკოლა დიდი პოპულარობით სარგებლობდა არა მარტო გერმანულ კოლონისტთა შვილებში, არამედ ქართველები და რუსებიც სიამოვნებით აგზავნიდნენ თავიანთ ბავშვებს იქ.

გერმანიასა და კავკასიას შორის სავაჭრო ურთიერთობების გამოცოცხლების და გაადვილების მიზნით, თითქმის მარტო გერმანული კოლონიების კაპიტალით, „გერმანულ-კავკასიური ბანკი“

დაარსდა, ერთადერთმა თბილისში გამოძვალმა გერმანულმა გაზეთმა — „დი კაუკაზიშე პოსტმა“⁴⁴ გერმანელ ოფიცერთა და რისკაცთა შორის რამდენიმე თანამშრომელიც შეიძინა. უწინარეს ყოვლისა ჯარის ნაწილებიდან ასოთამწყობების მივლინებით მას კვლავ რეგულარულად გამოსვლის პირობები შეეუქმენით.

პოლიკლინიკებისა და მედპუნქტების გახსნით გერმანელი ექიმები საზოგადოების სამსახურში ჩადგნენ და მალე მოსახლეობის ყველა ფენის დიდი მოწონება დაიმსახურეს. გერმანული ჯარების გასვლის შემდეგ გერმანული სამხედრო ლაზარეთის მთავარმა ექიმმა, შტაბის ექიმმა დოქტორმა მერცვაილერმა ეს დაწესებულება სამოქალაქო საავადმყოფოდ გადააკეთა, რომელიც თავისი არსებობის მანძილზე განსაკუთრებული წარმატებით სარგებლობდა. ბოლშევიკების მიერ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ჩვენს მიერ დიდი შრომითა და სიყვარულით შექმნილმა კულტურულმა დაწესებულებებმა არსებობა შეწყვიტეს და გერმანული კოლონიებიც მეტნაკლებად განადგურდნენ.

ჰელენენდორფში ჩვენი სტუმრობა მართლაც მშვენიერ და შთამბეჭდავ ზეიმად გადაიქცა. საკმაოდ მოზრდილი დასახლება დროშებითა და გირლიანდებით საზეიმოდ იყო მორთული. სოფლის ფართო მოედანზე, სადაც საზეიმო ფორმაში გამოწყობილი მილიცია იდგა, ბურგომისტრმა მისასალმებელი სიტყვით მოგვმართა, ბოლოს ეკლესიაში მიგვიწვიეს და საგალობლის შესრულების შემდეგ მღვდელი მოგვესალმა. მილიონერი მევენახე გლეხის ფორერის ოჯახში მართლაც ნამდვილად შვაბიური ყავის სმის შემდეგ სოფელი დავათვალიერეთ და ერთ-ერთი დიდი ღვინის სარდაფი ვნახეთ. საღამოს, კლუბში, სადაც ორივე სქესის მოზრდილი წარმომადგენლები შეიკრიბნენ, საზეიმო შეხვედრა გაიმართა, მრავალი გულთბილი გამოსვლით, მუსიკითა და სიმღერებით გაჯერებულ საღამოზე თვალშისაცემი იყო ლამაზი ქალიშვილებისა და ქალბატონების სიმრავლე.

უკვე ორი წელი იქნებოდა, რაც კავკასიელი მევენახეები თავიანთ მოსავალს ვერ ყიდიდნენ, რადგან მისი რუსეთში გატანის და გასაღების საშუალება არ არსებობდა, ამასობაში ახალი მოსავალიც კარს იყო მომდგარი და ყველა კასრი პირთამდე ავსებული. ჩვენ დიდი რაოდენობის კარგ და მარგებელ, ტანინით მდიდარ კავ-

კასიურ ღვინოებს სასაცილოდ დაბალ ფასებში შევიძენდით. სამშობლოში წამოსაღებად, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამაოდ დავმუშავეყენით, რომ ცარიელი კასრები გამოეგზავნათ.

ასევე ძალიან გვადარდებდა საქართველოში საწყობებში დაროვილი უკანასკნელი ორი წლის თამბაქოს მდიდარი მოსავალი. მე საქართველოს მთავრობას თხოვნით მივმართე, რომ მთელი ამ მოსავლით სარგებლობის უფლება ჩვენთვის მოეცა. უსასრულოდ დიდხანს გაგრძელდა ლოდინი, ვიდრე გერმანული საშემსყიდველო საზოგადოება ბოლოს და ბოლოს წვრილ ებრაელ შემსყიდველს წარმოგზავნიდა. მან ფასები ძალიან გადამეტებულად მიიჩნია და ხელცარიელი გაბრუნდა უკან. მეთამბაქოე გლეხებს ფული აუცილებლად ესაჭიროებოდათ და მე არ შემეძლო, გაყიდვაზე აკრძალვა დიდხანს შემენარჩუნებინა. იგი მაშინვე შეისყიდეს თურქმა ვაჭრებმა და მოგვიანებით კი გერმანულმა საშემსყიდველო საზოგადოებამ მათგან ბევრად უფრო მაღალ ფასებში შეიძინა თამბაქო, ვიდრე ქართველებისათვის უნდა გადაეხადათ.

საქართველოში ჩამოსვლისთანავე შესაძლებლობა მოგვეცა სპილენძის დიდი საბადო შეგვეძინა, მაგრამ ბერლინიდან გვაიძულებს, ყიდვაზე უარი გვეთქვა, რადგან ამისთვის უფლებამოსილნი არა ხართო!

როცა კავკასიას ვტოვებდით, ფოთში მარგანეცის მთები იყო დახვეებული. ჩვენმა ქვეყანამ ვერ მოაბა თავი, რომ მადნის ტრანსპორტირებისათვის აუცილებელი გემები გამოეგზავნა და იგი ანტანტას ჩაუვარდა ხელში.

როგორც აღვნიშნეთ, კავკასიაში ყოველდღიური ცხოვრებისათვის აუცილებელი ფართო მოხმარების საგნების უკიდურესი დეფიციტი იყო. ჩემს არაერთგზის და დაჟინებულ მოთხოვნას, რომ გერმანიაში ჯერ კიდევ არსებული ფართო მოხმარების საგნებით გემი დაეტვირთათ და გამოეგზავნათ, შედეგი არ მოჰყოლია. ჩვენმა ზედმეტად ორგანიზებულმა ბიუროკრატიულმა სისტემამ არ გაამართლა ამ შემთხვევაში. ეს რომ ებრაული ფირმისათვის დაევალებინათ სათანადო მოგების გარანტიით, უეჭველია, ამოცანა გადაჭრილი იქნებოდა. ამგვარად, გარდაუვალი იყო, რომ მტრული აგენტების ზეგავლენის ქვეშ მყოფ კავკასიელებში არც თუ მთლად არასწორმა აზრმა მოიკიდა ფეხი და სულ უფრო მეტად ვრცელდებოდა.

ბოდა, რომ ჩვენ, გერმანელები, მათ ქვეყანას სისხლსა ვწოთ მათთვის ამის გამო არაფრის მიცემა არ გვინდა. რადგან ჩვენ მხოლოდ ვყიდულობდით და არაფერს ვყიდდით, ამიტომ მანეთის შოვნისასაც ყოველთვის დიდ სიძნელეებს ვაწყდებოდით.

აქედან მე ის დავასკვნენი, რომ შორეულ ქვეყნებში მსგავსი ოპერაციების ჩატარების პროცესში, ეკონომიკურ პირობებს და ტრანსპორტირების შესაძლებლობებს უფრო დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, ვიდრე ეს ჩვენს შემთხვევაში მოხდა.

ჩვენს წინაშე დასმული ამოცანების გადაჭრაში მეტად ხელისშემშლელი აღმოჩნდა სამშობლოსთან უკიდურესად არახელსაყრელი საინფორმაციო კავშირი; ტელეგრაფები ბერლინიდან და ბერლინში ხშირად კვირაობით იყო გზაში. თავიდანვე ჩვენს ხელთ არსებული რადიოგადამცემი კავშირის დამყარების საშუალებას გვაძლევდა მარტოდენ კონსტანტინეპოლთან და არა გერმანიასთან.

ჩემი თხოვნის შემდეგ მძლავრი რადიოსადგური გამოგვიგზავნეს, იგი თბილისის ახლოს დავამონტაჟეთ და პირველი ცნობა, რომელიც გერმანიიდან მივიღეთ, იყო ებერტის⁴⁵ განცხადება პრეზიდენტის პოსტის დაკავებასთან დაკავშირებით.

თბილისში მყოფი სომხეთის ერვონული საბჭოს⁴⁶ წარმომადგენლის თხოვნით, მე და ჩემი კოლეგა ბარონი ფრანკენშტაინი, რამდენიმე მხლებელთან ერთად, 29 ივლისს ჩვენი რწმუნების სიგელების სომხეთის მთავრობისათვის გადასაცემად ერევანში — სომხეთის პატარა რესპუბლიკის დედაქალაქში გავემგზავრეთ. თბილისიდან ჩვენ შუალამისას გავედით, რადგანაც ამ ქვეყნებში რკინიგზა არ ჩქარობს, უკვე დღე იყო, როცა მცირე კავკასიონი გადავკვეთეთ. ჩვენი საოცრად ფერწერულ გარემოში ვმგზავრობდით. საათობით მიემგზავრები კაცი წარმოუდგენლად ღრმად ჩატრილ და ალაგ-ალაგ უფსკრულისებრ შევიწროებულ მდინარის ხეობაში. ვერტიკალურად ჩამოშვებულ ციცაბო კლდეებს ლამაზი, ასაკოვანი ფოთლოვანი ტყეებით დაფარული სერები ენაცვლებიან. მიუხედავად იმისა, რომ თურქმა ფაშამ მგზავრობის ნებართვა წინდაწინ მოგვცა, თურქების მიერ დაკავებული ტერიტორიის საზღვარზე გავაჩერეს და ერთი საათი გვალოდინეს, სანამ გზის გაგრძელების

ნებას მოგვეცემდნენ. საღამოს 9 საათისათვის ერევანში ჩავვედით, სადაც დიდი სამხედრო მიღება მოეწყო, რკინიგზის სადგურზე, რომელიც არა მარტო ცუდად შემოსილი სომხური ჯარის იერ-სახის გამო, არამედ, პირველ ყოვლისა, ყოველგვარი განათების უქონლობის გამო, რაღაც სრულიად განსაკუთრებულ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენდა, მაგრამ ნამდვილად კეთილი სურვილით ნაკარნახევი იყო. მე ჩემს ადიუტანტთან ერთად იქაური კონიაკის მწარმოებლის კარგად მოწყობილ, კომფორტაბელურ კერძო სახლში მომათავსეს.

ღამის 12 საათზე ერევნის ბურგომისტრმა ჩვენს პატივსაცემად ბაღის რესტორანში სუფრა გაშალა, მდიდრული ვახშმით და შესანიშნავი სომხური ღვინოებით გაგვიმასპინძლდა, მეორე დღეს სადილობამდე შეხვედრები გვექონდა ხელისუფლების წარმომადგენლებთან და ცოტათი ქალაქსაც გავეცანით. იგი ნამდვილად აზიურ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე და მიწისძვრის საფრთხის გამო თითქმის მთლიანად ერთსართულიანი სახლებითაა განაშენიანებული.

მთელი მოგზაურობის ყველაზე საინტერესო მოვლენა სომხების პაპთან-კათოლიკოსთან⁴⁷ ვიზიტი გახლდათ. მისი რეზიდენცია ეჩმიაძინშია — ერევნის დასავლეთით, დაახლოებით 15 კმ-ით მოშორებულ უძველეს მონასტერში. ლტოლვილთა უთვალავ სადგომს ჩაუჯარეთ ავტომობილით გვერდით, რომლებშიც თურქებს გამოქცეული, უკიდურეს სიღატაკეში მყოფი სომხები თავს აფარებდნენ და უეჭველი შიმშილით სიკვდილისაკენ მიექანებოდნენ. ჩვენთვის უაღრესად სამარცხვინო იყო, რომ საომარი ვითარება გვაიძულებდა, ისეთ მხეცებთან გვეთანამშრომლა, როგორებიც თურქები იყვნენ და მათ წინააღმდეგ მოქმედება არ შეგვეძლო, როგორც ეს კაცთმოყვარეობის მოთხოვნებს შეესაბამებოდა.

მონასტერი ძალზე ძველია, მაგრამ ერთობ ნაკლები სიღამაზის, საოცარია მხოლოდ ხედები, რომლებიც აქედან იშლება ერთის მხრივ — დიდი და მცირე არარატიისა და მეორეს მხრივ — თოვლით დაფარული ალაგოზისა. ჩვენ გადავჭყერით მონასტრის ფართო ეზო, სადაც ათასობით ლტოლვილი დაბანაკებულიყო, ისინი ჩვენს წინაშე მუხლს იყრიდნენ და გვესალმებოდნენ შეძახილით: „მოგვეცით პური“. შემდეგ, გარკვეული ცერემონიალის დაცვით,

ჩვენ 20-მდე მაღალი რანგის სასულიერო პირით გარემოცულ თოლიკოსთან შეგვიყვანეს. ეს იყო ლამაზი, დაახლოებით 70 წლის პატივმოსილი მოხუცი გრძელი, კარგად მოვლილი, თოვლივით ქათქათა წვერითა და თმით, საკუთარი მდგომარეობის ღირსებით და მაღალი პასუხისმგებლობით გამსჭვალული — მოკლედ, როგორც ეკლესიის საჭეთმპყრობელი წარმოგვიდგენია. რუსოფილურად განწყობილი სომეხი კათოლიკოსი ჩვენში — გერმანელებში საკუთარი ხალხის სამკედრო-სასიცოცხლო მტრის მეგობარსა და მოკავშირეს ხედავდა, რის გამოც პასუხისმგებლობას გვაკისრებდა მის მეურვეობას მინდობილთა მწარე ხვედრისათვის. ორი მოხუცი ეპისკოპოსი თარჯიმნობდა, რომლებიც ტახტზე მჯდომმა კათოლიკოსმა თითქმის ერთსაათიანი აუდიენციისას ფეხზე დააყენა. ეს მიღება ძალიან ამაღელვებელი შემთხვევა იყო ჩვენს ცხოვრებაში. მაშინ, როცა პატარა დარბაზში გარედან შემოჭრილი მონასტრის ეზოში მყოფ ლტოლვილთა ბობოქარი ხმაური, ზღვის მოქცევის დარად, დროდადრო ხან ძლიერდებოდა და ხან მინელდებოდა ხოლმე, მოხუცი მღვდელმთავარი თავისი ხალხის გაჭირვებული მდგომარეობის შემადრწუნებელი აღწერისას ისეთი აღელვებით ლაპარაკობდა, რომ მთელი სხეული უთრთოდა, ხანდახან იგი ისე აგრესიული ხდებოდა, რომ მეც იძულებული ვიყავი, ძალიან სერიოზული და გადამწყვეტი ტონით მელაპარაკა. არ მოვრიდებოვარ, მიმეთითებინა სომხების ღალატზე თურქებისადმი, იმ საშინელებებზე, რომლებიც სომხებმა ჩაიდინეს მუსულმანთა წინაღმდეგ და თურქების ნამოქმედარზე არა ნაკლებ საზარელნი იყვნენ. ბოლოს იმაზე შევთანხმდით, რომ კათოლიკოსს დახმარებისათვის თხოვნით უნდა მიემართა მისი უდიდებულესობა გერმანიის კაიზერისათვის.⁴⁸ მე განვაცხადე, რომ მზად ვიყავი, ეს დოკუმენტი მის უდიდებულესობისათვის გადამეგზავნა. შემდეგ კათოლიკოსმა ჩვენი მხლებლების მასთან წარდგენა ინება და ყველანი სადილზე მიგვიწვია, რომლის დროსაც იგი მეტად თავაზიანად და ყურადღებით გვმასპინძლობდა.

მონასტრის მდიდარ და უაღრესად საინტერესო ბიბლიოთეკაში სტუმრობის შემდეგ ჩვენ ერევანში დავბრუნდით და იქ სხვადასხვა სახის მოლაპარაკებანი გავმართეთ სომხეთის მთავრობის წევრებთან. საღამოთი საყოველთაოდ მიღებული ბანკეტი გაიმართა — მრავალსიტყვაობითა და შესანიშნავი ღვინოებით. შუაღამისას,

ჩემს მხლებლებთან ერთად, მე ერევნიდან გამოვემგზავრე, ფრანკენშტაინი კი იქ დარჩა, რომ მეორე დღეს სომხეთის პარლამენტს გახსნას დასწრებოდა.

სომხეთის მდგომარეობა, ფაქტობრივად, მართლაც ძალიან საეჭვოდ გამოიყურებოდა. მას შემდეგ, რაც ჩვენ თურქებს სომეხი ხალხის დარჩენილი ნაწილის ამოწყვეტაში ხელი შევუშალეთ, მათ ახლა მთელი ხალხის განადგურება უკვე შიმშილის მეშვეობით სურდათ. სომხებს იმ მცირე დარჩენილ ტერიტორიაზე, ჯერ თავისი 700 ათასი მცხოვრების გამოკვებაც რომ არ შეეძლო, ახლა კიდევ ნახევარი მილიონი ლტოლვივი დაემატა, რომლებმაც მთელი ავღღიდება დაკარგეს, შეტევაზე გადმოსული თურქების შიშით საცხოვრებელი კერიდან აიყარნენ და ახლა შიმშილის, სიცივის, ავადმყოფობებისა და ეპიდემიებისაგან იზოცებოდნენ. ჩვენი ყველა მცდელობა, გვეიძულებინა თურქები, რომ ლტოლვილი სომხებისათვის სამშობლოში დაბრუნების ნება მიეცათ, ამოა გამოდგა. ისინი უსაფუძვლო არგუმენტს იშველიებდნენ, ლტოლვილთა დაბრუნება თურქეთის არმიას საფრთხეს უქმნისო. ასეთი პოზიცია არა მარტო უღმობელი და არაადამიანური, არამედ არაგონივრულიც იყო, ვინაიდან თურქები მათ მიერ დაკავებულ ტერიტორიებზე ვერ ახერხებდნენ მდიდარი მოსავლის აღებას.

ჩვენ სომხებს ვეხმარებოდით მარცვლეულით, მედიკამენტებით, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას ჩვენი შეზღუდული საშუალებები გვაძლევდა, მაგრამ ყველაფერი, რისი გაკეთებაც ჩვენ მოვახერხეთ, წვეთი იყო მხოლოდ ზღვაში.

დოქტორ იოჰანეს ლეჰსიუსის⁴⁹ ნაშრომში „გერმანია და სომხეთი 1914-1918“, რომელიც 1919 წელს გამოსცა ჰოტსდამის „ტემპელფერლაგმა“, 402 და შემდეგ 410, 420, 423, 428, 431, 432 და 435-ე გვერდებზე გადაბეჭდილია ჩემი მოხსენებები, რომლებიც მე მაშინ რაიხსკანცლერს და საგარეო საქმეთა სამინისტროს გავუგზავნე.

პრემიერ-მინისტრი ჟორდანია შეშფოთებას ვერ ფარავდა იმის გამო, რომ რუსებისაგან წაქეზებული მღელვარებანი შეიძლებოდა დაწყებულიყო და ჩვენს — გერმანელების წინააღმდეგ თავდასხმები განხორციელებულიყო. მე მას შევთავაზე, არასაიმედო ელემენტები, რაც შეიძლება მეტი, ფოთში დაცლილი გემებით სევასტოპო-

ოლისაკენ გაეგზავნა. მოვასხერხეთ კიდევ რამდენიმე ტრანსპორტის გაშვება, მაგრამ ლუდენდორფის ბრძანებამ მოგვისწრო, რამე ტრანსპორტირება შეგვეწყვიტა, დაახლოებით 2000 რუსს, რომელიც ამ ბრძანების მოსვლის მომენტში უკვე გემზე იჯდა, სევასტოპოლში მიღებაზე უარი უთხრეს და ისევ უკან დააბრუნეს კავკასიაში. ნაცვლად იმისა, რომ ამ საცოდავებს სამშობლოში დაბრუნებაში დაეხმარებოდით, ჩვენ ისინი უფრო უარეს დღეში ჩავაგდეთ. კარგი იქნებოდა, ამ ხალხის მოსმენის სურვილი ჰქონოდათ მათ მშობლიურ სახელისუფლებო ინსტანციებს, ვიდრე ისეთ ბრძანებას გასცემდნენ, რომლის მოსალოდნელი შედეგების შეფასება სრულიად არ შეეძლოთ!

ჩვენსა და ადგილობრივ მცხოვრებლებს შორის თანდათანობით აეწყო საზოგადოებრივი ურთიერთობები. თბილისში ჩამოსვლიდან რამდენიმე დღეში საქართველოს მთავრობამ თავადაზნაურთა კლუბის პარკისმაგვარ ბაღში ჩვენს პატივსაცემად ნაღიმი გამართა, რომელზეც რამდენიმე ასეული კაცი იყო მოწვეული, მათ შორის — ადგილზე მყოფი ყველა გერმანელი, ავსტრიელი და ბულგარელი სტუმარი. საღამოს ცხრა საათისათვის ვიყავით მოპატიჟებულნი. თავიდან, ბრწყინვალე დელიკატესებით და სპირტიანი სასმელებით გაწყობილ მაგიდებთან ფეხზე მდგარნი მივირთმევედით ყველანი ერთად „ზაკუსკას“, შემდეგ ადგილები დავიკავეთ ღია ცის ქვეშ გაწყობილ უზარმაზარ, ყვავილებით უხვად შემკულ მაგიდებთან. თვითონ მე პრემიერ-მინისტრის გვერდით ვიჯექი, საჭმელი ნამდვილად შესანიშნავი იყო, მაგრამ ისე ნელ-ნელა მოჰქონდათ, რომ საათნახევარ-ორ საათს სუფრასთან ჯდომა გვიწევდა. თანდათან მშვენივრად აგრილდა, რაც თაკარა, სიცხიანი ღლის მერე ნამდვილი ნეტარება იყო. უმშვენიერესი მუსიკის ჰანგები, ეროვნული სიმღერები ბრწყინვალე გუნდების შესრულებით და ეროვნული ცეკვები ამოკლებდნენ შუალედებს ცალკეულ კერძებს შორის. მოცეკვავეთა შორის — სრულდებოდა წყვილის, ან მამაკაცის სოლო საჩვენებელი ნომრები — იმყოფებოდნენ სამხედრო ფორმიანი ბრიგადის მეთაური და სმოკინგში გამოწყობილი პარლამენტის ვიცე-პრეზიდენტი. ცეკვები ძალიან გრაციოზული და მოხდენილი, ხანდახან

კი წმინდა აკრობატული იყო. საკავალერიო პოლკის ჯარისკაცებ-
მა შეასრულეს ცეკვა ხანჯლებით.

ჟორდანიამ მისასალმებელი სიტყვა წარმოთქვა ფრანგულ ენა-
ზე. მე ქარაფშუტულად მომივიდა, წინასწარ არ მოვმზადებულვარ
და საპასუხო სიტყვის წარმოთქმა, ასევე ფრანგულად, იმპროვი-
ზებულად მომიხდა.

სიტყვა ძალიან კარგი გამოვიდა და არაჩვეულებრივად მქუხა-
რე აპლოდისმენტები გამოიწვია. ასე იზრდება ადამიანი თავის მა-
ღალ მიზნებთან ერთად. ამას გარდა უამრავი სხვა სიტყვებიც იყო:
კარგად და ბევრი ღვინო შეისვა. მე შესაძლებლობა მქონდა, ბევრ
სხვა ამდაგვარ გულუხვ საზეიმო სუფრასაც დავსწრებოდი. ოპო-
ზიციური გაზეთები ამტკიცებდნენ, რომ ჩვენს პატივსაცემად გა-
მართული საზეიმო მიღება 40 ათასი მანეთი დაჯდაო, რაც მაშინ-
დელი არანორმალურად დიდი ფასების და რუბლის გაუფასურე-
ბის პირობებში სავსებით შესაძლებელია. ასეთი შემთხვევის დროს
პატივცემულ მინისტრებს სრულიად ავიწყდებოდათ, რომ ისინი სო-
ციალ-დემოკრატები იყვნენ.

რუსეთის არმიის ყოფილი გენერლის გაბაევის⁵⁰ —ძალზე ავ-
ტორიტეტული, ღირსეული და განსაკუთრებულად თავაზიანი ძვე-
ლი ყაიდის ქართველის — მიპატიჟებამ ჩვენ შესაძლებლობა მოგვ-
ცა, ქართველების სტუმართმოყვარეობას ოჯახში გავცნობოდით.
ეს წვეულებაც მხოლოდ საღამოს 10 საათზე დაიწყო. ისინი,
ჩვეულებრივ, ალიონამდე გრძელდება ხოლმე და დიდ მოთხოვნებს
უყენებდა მონაწილეთა სმისუნარიანობას. ზოგიერთ ჩემს მხლე-
ბელთაგან განსხვავებით, მე ამ პირობებს სავსებით ვაკმაყოფილებ-
დი. დიდი მსგავსება ვნახე ქართველების და ჩვენებური სტუდენ-
ტური ღვინის სმის ნორმებს შორის. ბევრი სასმისის დაცლა, საჯ-
არიმოების შესმა და სხვა ამდაგვარი, თამადის მეთაურობით, ქარ-
თველებში ჩვეულებრივი ამბავია. ამ დროს ხმარებაში იყო ძველე-
ბური ქართული, სპეციფიკური სახის, კოვზისმაგვარი, კეთილშო-
ბილი ლითონისაგან დამზადებული სასმისები.

განსაკუთრებით პურმარილიანი იყო შამპანურების და კონია-
კების მეწარმის, მდიდარი სომეხის, ანანოვისა⁵¹ და მისი ახალგაზ-
რდა ლამაზი ცოლის, რუსი გენერლის ქალიშვილის სახლი. ანა-
ნოვს თბილისიდან ავტომობილით ერთი საათის სავალზე, კოჯორ-

ში, მალლობზე, მიმზიდველ სტილში აგებული ხის დიდი სააგარაკო სახლი ჰქონდა, სადაც ჩვენ მეტ-ნაკლებად მშვენიერი ქალბატონებისა და გოგონების გარემოცვაში, შამპანურებითა და ცეკვებით უამრავი სიამოვნება განვიცადეთ. ტაფობში გაშენებული თბილისის სულისშემხუთველი სიცხის მერე უდიდესი შვება იყო მცირე კავკასიონის მთისწინეთის მაცოცხლებელი გრილი ჰაერის ჩასუნთქვა. ციკაბო ბორცვისაკენ მიიკლაკნებოდა არაუშავს გზა, რომლის ორივე მხარეს მობიბინე პურის ყანები და ყვავილებით უხვად მოკაზმული მდელოები გადაშლილიყვნენ.

როცა ჩემს გამგზავრებამდე ანანოვის ოჯახს გამოსამშვიდობებელი ვიზიტით ვეწვიე, სალონში ვერ მიმიღეს, რადგან იქ უკვე ჩემი და ჩვენი მემკვიდრეობა ინგლისელ ოფიცრებს დაეჭირათ! დამახასიათებელია კავკასიის მაშინდელი ვითარებისათვის. შემდეგი პატარა შემთხვევა: როცა ერთხელ ანანოვთან ერთად გოლოვინის პროსპექტზე მივიღოდი, ჩვენ ერთი პიროვნება შემოგვხვდა, რომელიც თავისი კარგი შესახედაობით და ზღაპრული ელეგანტურობით თვალში მომხვდა. ბ-ნი ანანოვიც ხაზგასმული თავაზიანობით მიესალმა მას. ჩემს კითხვაზე, თუ ვინაა ეს ბატონი, ბ-მა ანანოვმა მიპასუხა: „ეს არის თავადი „X“. იგი ჩვენი ერთ-ერთი ყველაზე საშიში ყაჩაღია, ორი წლის წინ მან მთებში დამიჭირა, თავის სასახლეში წამიყვანა და ძალიან დიდი გამოსასყიდი თანხა გამომძალა. მე ტყვეობის განმავლობაში, როგორც სტუმარს, დიდი პატივით მექცეოდნენ, მაგრამ უეჭველად დავიღუპებოდი, გამოსასყიდი რომ არ გადამეხადა“. ჩემს კითხვაზე, განთავისუფლების მერე რატომ არ განუცხადა ამ კაცზე ხელისუფლებას, ანანოვმა მომიგო: „მე არც კი დავფიქრებოდი, ამას გავაკეთებდი, მაგრამ ხელისუფლებაში რომ განმეცხადებინა, დღეს ჩემი ოჯახის არცერთი წევრი ცოცხალი არ იქნებოდა“. ბოლშევიკების მიერ საქართველოს დაპყრობისას ანანოვს ოჯახთან ერთად ქვეყნის დატოვება მოუხდა, აქედან მოყოლებული, ისინი ნამდვილად ღარიბულ პირობებში ცხოვრობენ პარიზში.

რამდენადაც კავკასიელები და, განსაკუთრებით — რაინდული სულისკვეთების ქართველები თავაზიანი და სტუმართმოყვარენი არიან, იმდენად არაჩვეულებრივად მომქანცველია სამუშაოდ განწყობილი კაცისათვის მათი ქეიფები და ხალისიანი საღამოები. ყო-

ველი სუფრა გათენებამდის გრძელდება და ძალიან ბევრი ღვინო უნდა სვა კაცმა, შესაბამისად, სამუშაო დღეც გვიან იწყება. საათამდე უმაღლესი თანამდებობის პირებს ვერ ნახავდი სამსახურში და ნასადილევს, უმეტეს შემთხვევაში 3 საათისათვის, ყველაფერი მთავრდებოდა.

თბილისს მართლაც შესანიშნავი თეატრი ჰქონდა. მთავრობამ მე იქ ლოჟა გამომიყო, სადაც ხანდახან ოპერას ვისმენდი, ანდა ბალეტს ვუყურებდი. მე აქ შევხვდი მიუნხენიდან ჩემთვის კარგად ნაცნობ მხატვარ ზალცმანს, რომელიც თეატრის სამხატვრო კონსულტანტი იყო.

მეფის დროს გენერალი ტამანშევი მუშაობდა ინტენდანტად. მისმა ინტელიგენტურმა, ძალიან მოხერხებულმა და არისტოკრატიულმა მეუღლემ — ასაკშეპარულმა ლამაზმანმა კლუბი გახსნა, სადაც კარგი საზოგადოება იყრიდა თავს და რომლის მუშაობაც მას ცოტაოდენ მოგებას უტოვებდა, ჩვენ იქ დრდადრო ყავას მივირთმევდით და მის ნახელავ ნამცხვარსაც შევექცეოდით. ტამანშევის სახლში საუზმე მთლიანად ევროპულ ყაიდაზე მიდიოდა ხოლმე და მაღალი წრის სტუმრებითაც გამოირჩეოდა.

როცა მე, ჩვენი თბილისში ყოფნის დასასრულს, სადამოთი თეატრში წასვლა მოვიწოდებ, ლოჟის მორიგე ქალმა შიშით გულგახეთქილმა მიმითითა გარდერობში დაკიდებულ პალტოებსა და ქუდეებზე, რომლებიც ინგლისელ ოფიცრებს ეკუთვნოდათ. ისე, რომ ჩემთვის არც უცნობებია, მთავრობამ ჩემი ლოჟა ამასობაში თბილისში ჩამოსულ ინგლისელ ოფიცრებს გადასცა. ეს იმ შემთხვევათა რიგს განეკუთვნებოდა, როცა ჩვენ მთავრობაში მოსული უბრალო ხალხის ტლანქი მანერების და მიუხევედრელობის გამო უსიამოვნო სიტუაციაშიც აღმოჩენილვართ ხოლმე. თავისი დასაბუთებული მიზეზი ჰქონდა იმას, რომ ადრე დიპლომატია მაღალი საზოგადოებრივი წრეებიდან იღებდა შევსებას. ჩემი მწვავე საჩივრის გამო მინისტრმა ბოდიში მოიხადა და ყველაფერი თავის ერთ-ერთ მდივანს გადააბრალა.

ჩემს სახლშიც იმართებოდა ხალისიანი საღამოები. კვირის განმავლობაში ბევრჯერ მყოლია სტუმრები სადილობისას, ანდა ვახშმად. გვარიანად მოწყობილი ბინა და წარმომადგენლობის ხარვეზისათვის განკუთვნილი საჭირო ფული, მიუხედავად მაღალი ფა-

სებისა, საშუალებას მაძლევდა ხელგაშლილი ვყოფილიყავი სტუმრების მიღებისას. შულენბურგი, ლერსნერი და ბოტინგერი საღილადა ჩემი მუდმივი სტუმრები იყვნენ. ცნობილი გერმანელი და თურქი მოღვაწეების ხშირი ვიზიტები გამუდმებულ საბაბს იძლეოდნენ სტუმრების მოწვევისათვის, რასაკვირველია, ჩემთან სტუმრობდნენ ხელმძღვანელი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეები და მაღალი რანგის გერმანელი ოფიცრები, სამწუხაროდ, იძულებული გავხდი, თავიდან ჩემს მიერ მოწვეული რუსი მზარეული გამეგდო, რომელიც ბრწყინვალე საჭმელებს აკეთებდა, მაგრამ უსირცხვილოდ ქურდობდა, სამაგიეროდ მისი შემცვლელიც არ გახლდათ ნამდვილად ურიგო პიროვნება. მგონია, მთელი ჩემი სიცოცხლის მანძილზე არ მიცხოვრია ისე კარგად, როგორც თბილისში ხანმოკლე ყოფნისას. კავკასიაში ყოფნისას, მიუხედავად ზაფხულის პაპანაქება სიცხისა, ჯანმრთელობის მხრივაც, ძირითადად, კარგად ვგრძნობდი თავს — განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, რაც ბევრი წვალების მერე ცხენი ვიშოვე და დილაობით ვჯირითობდი. სამწუხაროდ, ყველა ჩემი თანმხლები ვერ იტანდა თბილისის ჰავას და ბევრ ალკოპოლს, ამიტომ ჯარში ავადმყოფთა რიცხვი საკმაოდ მაღალი იყო. მინდა ვირწმუნო, ამაში კლიმატურ პირობებს უფრო ნაკლები ბრალი მიუძღოდა, ვიდრე ცხოვრების არაგონივრულ წესს.

განსაკუთრებულად საძნელო და საჩოთირო საკითხი იმიერკავკასიელთა და მთიელთა სურვილებისადმი ჩვენი დამოკიდებულება იყო. მათ თავდაპირველად მხარდაჭერის თხოვნით თურქებს მიმართეს, რომლებმაც ფართომასშტაბიანი დახმარება აღუთქვეს. სავსებით შეესაბამებოდა ენვერის თურანისტულ იდეებს ის, რომ იგი უმეტესად მუსულმანურ მთის ხალხებს არა მარტო ინსტრუქტორებს, იარაღსა და ტყვია-წამალს შეპირდა, არამედ თურქული დივიზიის გაგზავნაც აღუთქვა სამომავლოდ.

რუსეთთან ახალ ომში რომ არ ჩავეთრიეთ, თურქები უნდა შეგვეჩერებინა, მაგრამ ინსტრუქტორების გაგზავნისათვის ხელის შემლა არ შეგვეძლო და არც გვსურდა. ეს სრულიად საკმარისი გამოდგა, რომ წლის ბოლომდე მართლაც შესამჩნევად გაციებულყო მთიელთა სიმპათიები თურქი მეგობრების მიმართ, როგორც ეს, ძალიან უბრალოდ, აზერბაიჯანშიც მოხდა.

თბილისში ყოფნის მანძილზე მუდმივად გვეხვივნენ გარს ჩრდი-

ლოკავკასიელ და მთიელ ხალხთა წარმომადგენლები და დეპუტატები, რომლებიც უკვე ჩვენგან მოითხოვდნენ დახმარებას, თურქებს არ ვაძლევდით ამის ნებას. „ჩვენ დამოუკიდებლობა გვსურს, ჩვენთვის სრულიად არა აქვს მნიშვნელობა, თქვენ თუ თურქები ან ორივე ერთად მოგვეხმარებით. ჩვენ გვსურს თავისუფლება და არ გვინდა, დამოკიდებული ვიყოთ არც თქვენგან, არც თურქებისაგან და არც რუსებისაგან. თუ თქვენ არ დაგვეხმარებით, მაშინ ჩვენ ყველა დროისათვის სამუდამოდ დაკარგულები ვართ“. შემადრწუნებელი იყო ადამიანების უბედურებისა და სასოწარკვეთილების ხილვა, როცა მათთვის უნდა ამეხსნა, რომ საერთო მდგომარეობა და მატერიალური სახსრები იმ დროს მათი სურვილების აღსრულების საშუალებას არ გვაძლევდა.

დაზავებამდე ცოტა ხნით ადრე მიღწეული შეთანხმების მიხედვით, გერმანიის დელეგაციის მეთაურმა ივალდებულა მთიელთა რესპუბლიკაში გასაგზავნად წესრიგისა და სიმშვიდის შენარჩუნებისათვის გერმანული ჯარები გამოეყო და საკუთარ მთავრობასთან ეშუამდგომლა, რომ მთიელთა რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა გერმანიისა და მისი მოკავშირეებისაგან, ასევე რუსეთისაგანაც, აღიარებული ყოფილიყო და პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობების დარეგულირების მიზნით სახელმწიფო ხელშეკრულებები დადებულიყო. მოვლენების შემდგომმა განვითარებამ ხელი შეუშალა მომზადებული ხელშეკრულების პროექტის ხელმოწერას.

ბაქოდან მაზუთის მოწოდების შეწყვეტამ ქართველები აიძულა, რკინიგზის მუშაობა ქვანახშირით გათბობაზე გადაეყვანათ. კაპიტან გემოლის და მისი თანამშრომლების სიმარჯვისა და სიბეჯითის მიუხედავად, ვერ მოვახერხეთ სარკინიგზო სისტემაზე სასურველი გავლენის მოპოვება. ამ საქმეში ჩვენ წინააღმდეგობებს წავაწყდით, რომლებიც ნაწილობრივ რკინიგზათა მინისტრის პიროვნებით, ნაწილობრივ — რკინიგზელთა განსაკუთრებით, ერთიანი და მკაცრად დისციპლინირებული სოციალისტური ორგანიზაციების წინაშე მთავრობის შიშით იყო გამოწვეული. იმის მერე, რაც დიდი წვალეებით შევძელით ლოკომოტივების მაზუთისაგან ქვანახშირზე გადაკეთება, გამოირკვა, რომ უფრო მოხერხებულ მაზუთით გათბობაზე მომუშავე განებივრებული ცეცხლფარეშები ნა-

ხშირით გათბობის ფიზიკურ დატვირთვას ვერ უძლებდნენ. ამასთან, არცთუ საქართველოს მთავრობის ბრალის გარეშე, ხელახლა დაწყებული გაფიცვები ქვანახშირის მალარობებში რკინიგზის მომარაგებას მეტად საჭირო ნახშირით საეჭვოს ხდიდა. მალე რკინიგზა ჩვენს მტკივნეულ ადგილად გადაიქცა და თანაც – ხანგრძლივი დროით.

მე აღრიანი დილიდან გვიან საღამომდე მთხოვნელთა მიღებით ვიყავი დაკავებული, ვისმენდი მათს პროტესტებს, საჩივრებს და ხვეწნა-მუდარას.

თათრები უჩიოდნენ ქართველ სამხედროებს (მათ თათრული სოფლების განიარაღება ჰქონდათ დავალებული), რომ ისინი თავიანთ მდგომარეობას ქურდობისა და ძარცვა-გლეჯისთვის იყენებდნენ.

ეროვნულ-დეკოკრატიული პარტიის წარმომადგენლები ცდილობდნენ ჩემს წაქეზებას სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის წინააღმდეგ და თავიანთი გეგმების სასარგებლოდ გადაბირებას. მაღალჩინოსანი ქართველი ოფიცრები მთხოვდნენ, დავხმარებოდი მათ „წითელი გვარდის“ წინააღმდეგ, რომელსაც მთავრობა ყველაფრით ეხმარება, მაშინ, როცა არმიისათვის არაფერი არსებობსო.

ქართველი დიდგვაროვანი პიროვნება, რომელსაც საქართველოს მთავრობამ უკრაინაში პურის ფქვილის შესყიდვა დაავალა, სარეკომენდაციო წერილს მთხოვდა იქაურ გერმანულ უწყებებთან. გერმანელთა ეროვნულ საბჭოს ჩემი მხარდაჭერა იმაში სჭირდებოდა, რომ არ დაეშალათ მილიცია გერმანულ კოლონიებში. საქართველოს კათოლიკეთა დეპუტაცია მთხოვდა მათ თანამორწმუნეთა დაცვას თურქთა ჩაგვრისაგან. თბილისში აკრედიტებულმა აზერბაიჯანის დესპანმა ბ-ნმა ჯაფაროვმა – ძალზე მოხერხებულმა და საქმიანმა კაცმა – მთხოვა, შუამავლობა გამეწია აზერბაიჯანისა და საქართველოს მთავრობებს შორის სასაზღვრო უთანხმოებათა გამო. ამ საქმის მოგვარებას თითქმის აღარაფერი უკლდა, რომ მე ისევ ორივე მთავრობას შორის შუამავლობამ მომიწია, რადგან ისინი რუსეთის ქონების შემკვიდრეობის საკითხზე ურთიერთს ექიშებოდნენ.

სომხების ეროვნული საბჭოს დელეგატები თურქების მიერ ახლადჩადენილ საშინელებათა შესახებ მომახსენებდნენ და თან დახ-

მარებას მეხვეწებოდნენ. ისინი დიდი წუხილითა და შემოქმედებით ლაპარაკობდნენ სომეხ ლტოლვილთა შორის მოდებულ სხვადასხვა გადამდებ სნეულებებზე.

ვინმე თურქმა ოფიცერმა საქართველში დიდი რაოდენობით ლობიო შეიძინა. ახლა ის მოდის ჩემთან და მე საქართველოს მთავრობისგან საექსპორტო ლიცენზია უნდა გავუხერხო, ამ დროს კი თურქებმა მათ მიერ დაკავებული ტერიტორიებიდან ყოველგვარი ექსპორტი აკრძალეს საქართველოს მიმართულებით.

ეროვნულ-დემოკრატიულ პოზიციებზე მდგომი ქართველი ოფიცრების ერთ-ერთ წარმომადგენელს დიდხანს ვუხსნიდი, რომ მას და მის მეგობრებს პატრიოტული ვალი აკისრებთ, გვერდით ამოუდგნენ მთავრობას ახალი არმიის ჩამოყალიბების საქმეში და გზა დაუხშონ გამოუსადეგარ ელემენტებს ოფიცერთა თანამდებობებზე. ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენლებთან საუბრისას ისევ და ისევ მათი ღრმა იმედგაცრუება იჩენდა ხოლმე თავს იმის გამო, რომ მე საქართველოს საშინაო პოლიტიკურ ამბებში უფრო რადიკალურად არ ვერეოდი და მხარს არ ვუჭერდი მათ ბრძოლას სოციალ-დემოკრატების წინააღმდეგ. ისე, საშინაო პოლიტიკაში ეროვნულ-დემოკრატები, სხვათა შორის, მწვავე ოპოზიციის ედგნენ მთავრობას და მაინც ძალიან მოსაწონი იყო, რომ ყველა ეროვნულ და საგარეო პოლიტიკურ საკითხში ყოველგვარი ოპოზიცია დუმილს არჩევდა.

თბილისში მცხოვრები გერმანიის იმპერიის მოქალაქეები მთხოვდნენ, რომ გერმანული კლუბის დაფუძნებაში დავხმარებოდი მათ. კაზაკთა ოფიცერი ჩრდილოეთ კავკასიაში შექმნილ ვითარებაზე მესაუბრებოდა და ამტკიცებდა, ბოლშევიკების საქმე წასულია და კაზაკები გერმანიისადმი მეგობრულად არიან განწყობილი. გერმანელ ინჟინერს სჯერა, რომ საქართველოში, ნატანების ახლოს, სამრეწველო მნიშვნელობის მქონე ნავთობის საბადოს მიაგნო და სახელმწიფო მხარდაჭერას ითხოვს. ნური-ფაშას შტაბის ოფიცერი მგზნებარე პროტესტს გადმომცემს, რადგან ქართველებს — ისე, რომ არ ვიცოდი — ულტიმატუმის ფორმით მოუთხოვიათ აზერბაიჯანის ჯარის უკან დაწევა სადაო სასაზღვრო პუნქტიდან და აზერბაიჯანელებს განიარაღებთაც დამუქრებიან.

ჟორდანიას „კაუკაზიშე პოსტის“ განწყობილების გამო შე-

მომჩივის და მის ანტისოციალისტურ პოზიციაში ქართველი სოციალ-დემოკრატების გერმანელებისადმი გაღიზიანებული დაშურებული კიდებულების მთავარ მიზეზს ხედავს. ჩემს მიერ ხელახლა დასმული საკითხის — „წითელი გვარდიის“ დაშლის თაობაზე კი მას გაგონება არაფრის უნდოდა.

რუსი გენერალი, ვისზედაც ჩვენ ვიცოდით, რომ საქართველოს მთავრობის და გერმანელების წინააღმდეგ მიმართული რუსეთის ინტრიგების „spiritus rector“-ი⁵² იყო, მოვიდა ჩემთან და მთხოვა, მიმეღო ზომები ქართველთა მიერ დატყვევებული მისი მეგობრების განთავისუფლებისათვის. გულის ამაჩუყებელი სიტყვებით აღწერა ის სილატაკე, რომელშიც კავკასიაში უკან შემობრუნებული რუსი ოფიცრები და მათი ოჯახები ცხოვრობდნენ.

ეროვნულ-დემოკრატიული ოპოზიციის მეთაურთან ბ-ნ სპირიდონ კედიასთან ხანგრძლივი მოლაპარაკების შემდეგ დამალონებელი შთაბეჭდილება დამრჩა, რომ ამ პარტიის წევრებს ყოველგვარი ორგანიზატორული ნიჭი, ყოველგვარი ენერჯია და შემოქმედებითი ხალისი ეკარგებოდათ და ფუჭსიტყვაობაში იხარჯებოდნენ. ჩვენ შევთანხმდით, რომ საქართველოს საშინაო-პოლიტიკური ვითარების გაუმჯობესების მიღწევა ევოლუციის და არა რევოლუციის გზით იყო შესაძლებელი, მაგრამ ნაცვლად იმისა, რომ მკაცრი პარტიული ორგანიზაციის, მიზანმიმართული პროპაგანდის, მათი მისწრაფებების მხარდამჭერი პარტიული პრესის დაფუძნებისათვის სახსრების გამოძებნის საშუალებით პრაქტიკულად ემუშავნათ, ეროვნულ-დემოკრატების მოღვაწეობა უნაყოფო მეოცნებეობით, კრიტიკითა და დეკლარაციებით ამოიწურებოდა, მმართველი პარტიის ტერორით შეშინებულები, ისინი მთელ იმედებს უცხო ძალის დახმარებაზე ამყარებდნენ, უხვნელ-უთესველად სურდათ მოსავლის მოწევა. რამდენადაც მგზნებარე იყო ქართველების მისწრაფება დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისაკენ, იმდენად ნაკლებმომწიფებულნი იყვნენ ისინი აქედან გამომდინარე ამოცანების გადასაჭრელად. მიუხედავად მათი მარქსისტული თუ რეაქციული განწყობილებისა, ჯერ კიდევ არ ჰყავდათ კვალიფიცირებული ხელმძღვანელი კადრები.

ქართველი თავადაზნაურობის მოზრდილი დეპუტაცია გორის რაიონიდან — გიოც ფონ ბერლიხინგენის⁵³ ყადის ტიპები — შუ-

ამდგომლობას მთხოვდა მთავრობასთან. ამ ხალხს არ შეეძლოთ იანთ მაძულეებში დაბრუნება, რადგან ეშინოდათ, რომ გლეხები მოკლავდნენ. ყველა საარსებო სახსარს და შემოსავალს მოკლებულნი, ისინი ოჯახებთან ერთად რეალურად შიმშილობდნენ. მათ უნდა დავხმარებოდი, რომ სულ მცირე საიჯარო პროცენტი მაინც მიეღოთ გლეხებისაგან, რომელთაც ეს ვალი რევოლუციის წინა პერიოდთან ჰქონდათ. მე ამ საქმეზე ვესაუბრე შინაგან საქმეთა მინისტრს რამიშვილს და სერიოზული შენიშვნებიც მივეცი, მაგრამ ნაკლებ გავებასა და თავაზიანობას წავაწყდი.

ჩრდილო კავკასიის რესპუბლიკის ვიცე-პრეზიდენტი ბ-ნი კუჩეკი მეწვია კიევსა და როსტოვში თავისი ვიზიტების დასრულების შემდეგ. იგი მიმტკიცებდა, რომ იქაური გერმანული უწყებებისაგან თითქოს გარანტია ჰქონდა, რომლის თანახმადაც გერმანია მის რესპუბლიკას ფულით, იარაღითა და ტყვია-წამლით ფართომასშტაბიან დახმარებას აღმოუჩენდა. მე კი — მოვლენათა უშუალო მონაწილეს — არც საგარეო საქმეთა სამინისტრომ და არც OHL-მა ამის თაობაზე რაიმე ინფორმაცია არ მომაწოდა, თუმცა, რასაკვირველია, სრულებით არაა უეჭველი, რომ ბ-ნმა კუჩეკმა სიმართლე თქვა.

საქართველოს ფინანსთა მინისტრი ბ-ნი ყურული — გარეგნულად სიმპათიური კაცი, მაგრამ სავსებით უმნიშვნელო ფიგურა — მეწვია და დამიხასიათა საქართველოს უკიდურესად მძიმე ფინანსური მდგომარეობა. ბოლოს მთხოვა, დავხმარებოდი, რომ გერმანიიდან საქართველოში ფინანსურ საკითხებში მრჩეველი გამოეგზავნათ. ამ საქმის მოგვარებას მე მას დიდი ხალისით დავპირდი, ვინაიდან ფინანსურ საქმეებში, განსაკუთრებით კი გერმანულ-კავკასიური ბანკის დაარსების საქმესთან დაკავშირებით, კომპეტენტური მრჩეველის ნაკლებობას მეც მტკივნეულად განვიცდიდი.

თბილისში ყველაზე ავტორიტეტული გერმანელი ბ-ნი არტურ ლაისტი⁵⁴ „კაუკაზიშე პოსტის“ აუცილებელი რეორგანიზაციის საქმეში საჭირო დახმარებას მთხოვდა და ა. შ. მე ამ პატარა წვრილმანი ამბების თაობაზე იმიტომ ვლაპარაკობ, რომ ადვილად წარმოიდგინოთ, თუ რაოდენ მრავალფეროვანი და საინტერესო იყო ჩვენს წინაშე მდგომი ამოცანები. ჩვენდამი — გერმანელებისადმი გა-

ცხადებული დიდი ნდობა, რომ ადამიანები ყოველი მხრიდან თავი ანთი საზრუნავით, გასაჭირითა და სურვილებით მოგვმართავდნენ, რამდენადაც სასიამოვნოა, იმდენად დიდ მოთხოვნებს გვიყენებდა და არაერთგზის უხერხულ მდგომარეობაში აღმოვჩენილვართ, ვინაიდან სწორედ კეთილი ნებით არ შეგვეძლო იმ დახმარების გაწევა, რასაც მოელოდნენ და იმედოვნებდნენ ჩვენგან. ჩემი სამუშაო დღე ადრიან დილით ექვს საათზე იწყებოდა და ხშირად გვიან ღამით მთავრდებოდა.

ავგისტოს პირველ დღეებში გემმა „კორკოვადომ“ ბავარიელი ობერლეიტენანტის აშენაუერის მეთაურობით პოლკის შტაბი, ეგერთა 2 ბატალიონი და 2 ბატარეა (ცხენების გარეშე) ჩამოიყვანა. დამატებით კიდევ ერთი ბატარეა და ტანკსაწინააღმდეგო დივიზიონი უახლოესი ტრანსპორტით უნდა ჩამოსულიყვნენ. 28-ე ავიადივიზიონი წინა ტრანსპორტით ჩამოვიდა და თბილისის ახლოს ქართული საფრენოსნო სკოლის აეროდრომზე განლაგდა.

4 ავგისტოს თბილისში საქართველოს მთავრობასთან სახელმწიფო ვიზიტით ჩამოვიდა თურქეთის არმიათა ჯგუფის უმაღლესი მთავარსარდალი ჰალილ-ფაშა, რომელსაც თითქოს მომავალ გაზაფხულზე ბაღდადი უნდა გამოეგლიჯა მტრისთვის ხელიდან. მე მას ჩამოსვლისთანავე რკინიგზის სადგურზე შევხვდი: ჰალილი დაახლოებით 35 წლის, იშვიათად კარგი შესახედაობის და თავაზიანი თურქი, ენვერ-ფაშას ბიძაა. ჭკვიანი და მოხერხებული — ხალისიანი ბუნებისა და გერმანელთა მიმართ, არა აშკარად, მტრულად განწყობილი. ვინაიდან „ახალგაზრდა თურქ“ ოფიცერთა უმეტესობის მსგავსად ისიც ძალიან სწრაფად დაწინაურდა — საფუძვლიანი პროფესიული ოსტატობა და ცოდნა აკლდა. ჩანდა, მას საკმარისი კეთილი ნება გააჩნდა ჩვენთან და ქართველებთან ურთიერთგაგების მიღწევისათვის. მისი შტაბის უფროსი, ძალიან უნარიანი და საქმის მცოდნე, ბავარიის გენშტაბის პოდპოლკოვნიკი პარაქვინი, აშკარად მისი ნდობით სარგებლობდა და კეთილისმყოფელზეგავლენას ახდენდა მასზე.

საქართველოს მთავრობამაც და მეც თავმომწონე ფაშას ძალიან ვასიამოვნეთ. თავის მხლებლებთან ერთად იგი ორჯერ იყო ჩემთან

სუფრაზე და საქართველოს მთავრობამაც გამართა მის პატივსაცემად თავისი ერთ-ერთი დიდი მიღება.

ამ ბანკეტზე მოვიდა ცნობა, რომ ნური-ფაშამ ენვერისადმი დაპირებების და ჩემსა და ობერლეიტენანტ ფონ ფელდმანისადმი მიცემული სიტყვის მიუხედავად, რომ იგი ბაქოს არ შეუტევდა, ეს მაინც გააკეთა და საგრძნობი მარცხიც იწვნია. მან ბაქოს არასაკმარისი ძალებით შეუტია და თან ეს საქმე უნიჭო გენერალს დაავალა, თავად კი, მთელ თავის შტაბთან ერთად, მშვიდად იდგა განჯაში, ახლა კი ჰალილს სთხოვდა სასწრაფოდ დახმარებას. მეორე დღეს საგანგებო მატარებლით გავემგზავრე განჯაში ჰალილთან ერთად, რომ მდგომარეობის გამოსწორებისათვის საჭირო ღონისძიებები ადგილზე განგვეხილა. მუშაობის ნაცვლად ჩვენ იძულებული გავხდით ჰალილის პატივსაცემად გამართულ დიდ ბანკეტებში მიგველო მონაწილეობა. მე რომ განჯაში ჰალილთან ერთად კარგად შეხმატკბილებული ჩამოვედი, ამან დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ყველაზე, ვინც ფიქრობდა, რომ ჩვენი და თურქების უთანხმოებიდან სარგებელს ნახავდა. მე ამ შეხვედრების დროს, სადაც სიტყვით გამოსვლა აუცილებელი იყო, რთულ მდგომარეობაში აღმოვჩნდი, რადგან სამშობლოდან ინსტრუქციების უქონლობის გამო ბოლომდე არ შემეძლო კარტების გახსნა და მუდმივი ლავირება მჭირდებოდა. აზერბაიჯანის მთავრობის წევრები, სხვათა შორის, ძალიან გამოირჩეოდნენ გავებით და აშკარად ცდილობდნენ, ჩვენთან კარგი ურთიერთობები დაემყარებინათ. ჩანდა, ნური-ფაშას თანეობა უკვე მათ ნერვებზე მოქმედებდა. თბილისიდან გამგზავრებამდე სასწრაფო ტელეგრამა გავუგზავნე საგარეო საქმეთა სამინისტროს თხოვნით, რომ შეცვლილი მდგომარეობის და ვითარების გამო, როცა ინგლისის ჯარების ყოფნა ბაქოში ახლა უეჭველად დადასტურებულია⁵⁵ და ამის გამო რუსული მხარის პროტესტი მოსალოდნელი არაა — ნება დაერთოთ გერმანიის ჯარებისათვის მონაწილეობა მიეღოთ ბაქოზე ამიერიდან აუცილებელ შეტევაში.

ჰალილი განჯაში დარწმუნდა, რომ მისი ძმისწული ნური, რომელმაც, მართალია, თავი გამოიჩინა, როგორც პროპაგანდისტმა და ორგანიზატორმა, მხედრული თვალსაზრისით უნიჭო კაცი იყო და არ შეეძლო, სამხედრო მდგომარეობა ემართა. მან შუამდგომლობა აღძრა მთავრობის წინაშე, რომ მისი მეთაურობისათვის დაექვემ-

დებარებიანთ ე. წ. „ისლამის არმია“, ანუ აზერბაიჯანში განლაგებული თურქეთის ჯარები. თავის უფროსებთან ურთიერთობაში ლილს განსაკუთრებით გაურთულა იმან, რომ თავდაჯერებულ ესად-ფაშას ბათუმში, ჩემი და ჰალილის პროტესტების მიუხედავად, აქამდე არ ჩაუთვლია საჭიროდ ნატანებში საქართველოს სატელეგრაფო ქსელთან კავშირის აღდგენა. ჰალილს, საერთოდ, ყველა თავის ღონისძიებაში სიძნელე იმანაც შეუქმნა, რომ ესად-ფაშას მე-3 თურქული არმია მას არ დაუქვემდებარეს. თურქ გენერლებში განსაკუთრებით თვალსაჩინო მიდრეკილება, იფიქრონ მხოლოდ პირად ინტერესებზე და უშუალოდ მათზე დაქვემდებარებული ჯარების მოთხოვნილებებზე, აქაც ისევე უარყოფითად იგრძნობოდა, როგორც ამ ჯარების პოლიტიკური პოზიციის ზეგავლენა გენერლების მიღწევებსა და მორჩილებაზე. სომხებისადმი ფანატიკური სიძულვილი და მათი სრული ამოწყვეტის სურვილი თურქული გენერალიტეტის შიგნით მრავალი უთანხმოებისა და ინტრიგის საბაბს იძლეოდა. იმ დროს, როცა თურქების ყველა ინსტანციას მთელი თავისი ძალა ბაქოსთან მდგომარეობის გამოსასწორებლად უნდა გამოეყენებინა, ესად-ფაშამ სწორედ ეს მომენტი ჩათვალა ხელსაყრელად, რომ თურქულ სამხედრო ფორმაში გამოწყობილი 600-მდე ჯარისკაცი, რამდენიმე ტყვიამფრქვევით, საქართველოს სანაპიროზე, სოხუმის ახლოს გადმოესხა პატარა რაზმებად. საქართველოს მთავრობის თანხმობით მე იქ გავგზავნე მოიერიშეთა ბატალიონის მეთაური რამდენიმე ასეულით და დავავალე, ხელთ ეგდოთ თურქი ჯარისკაცები, რამდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, იარაღის გამოუყენებლად, განეიარაღებინათ და როგორც შეპყრობილი დეზერტირები, უკანვე გაეგზავნათ ესადისათვის. ეს წმენდის აქცია სწრაფად და ინცინდენტის გარეშე ჩატარდა.

ჩემი მდგომარეობის გასაადვილებლად ამასობაში თბილისში ჩამოსულ და ჩემთვის პალესტინიდან ნაცნობ ფრიად პატივსაცემ პოლკოვნიკ ბარონ ფონ დერ გოლცს – ცნობილი ფელდმარშლის შვილს,⁵⁶ მაგრამ ჯერ კიდევ არა მამამისივით გავლენიანს – დავავალე საქართველოში განლაგებული გერმანიის ჯარების მეთაურობა და მცირერიცხოვანი შტაბიც დავუქვემდებარე – სახელწოდებით „სამხედრო სარდლობა“.

მაშინ, როცა კავკასიის ეგერთა პოლკი ბევრის მნახველი შოი-

რინგის ხელმძღვანელობით პრეტენზიებისათვის არავითარ საფრთხეშიც არ იძლეოდა, თავისი გადაჭარბებული უხეშობით და თავზეხელაღებული საქციელით პრუსიის მოერიშეთა ბატალიონი სწორედ რომ თავს მატკივებდა. ამ ხალხს არ შეეძლო და არც სურდა გაეგო, რომ ჩვენდამი მეგობრულად განწყობილ საქართველოში სხვა მეთოდების გამოყენება იყო საჭირო, ვიდრე მტრულ ქვეყანაში. ჩემი ინსტრუქციებისა და ბრძანებების მიუხედავად, ოფიცრებმა სასიკვდილო განაჩენები გამოიტანეს და აღასრულეს, კონტრიბუციები დააწესეს და საცხოვრებლები გადაწვეს, ცალკეული სოფლებიდან საქონელი გამორეკეს და სხვა ამგვარი. ასეთ საქმეებს მოსახლეობის და საქართველოს მთავრობის მხრიდან მუდამ საჩივრები მოსდევდა.

აგვისტოს ბოლოს ენვერმა, ბოლოსდაბოლოს, როგორც იქნა, გადაწყვიტა თურქეთის ჯარების გაყვანა უკანონოდ დაკავებული ახალციხისა და ახალქალაქის ოლქებიდან. 25 აგვისტოს საქართველოს გავლით მე-10 თურქული დივიზიის ტრანსპორტირება უნდა დაწყებულიყო, მაგრამ — ჩანს, უამინდობის გამო — რკინიგზაზე შეფერხებამ რამდენიმე დღით დააყოვნა ეშელონების მოძრაობის დაწყება.

სრულიად გაუგებარი და შეუსრულებადი იყო იმ დღეებში OHL-დან მოსული ბრძანება, რომ ბაქოსაკენ მხოლოდ ამუნიციითა და მასალებით დატვირთული ეშელონები გამეტარებინა და არა სამხედრო ნაწილებისა; ეს უკანასკნელნი ალექსანდროპოლისაკენ უნდა გამეგზავნა. არც საგარეო საქმეთა სამინისტროდან და არც OHL-დან არ მიმიღია პასუხი ჩემს შეკითხვაზე — გვექონდა თუ არა გერმანიის ჯარების ბაქოზე შტურმში ჩართვის უფლება. კიდევ კარგი, სამაგიეროდ, OHL-დან მივიღე შეტყობინება, რომ საქართველოში ბავარიის საკავალერიო ბრიგადა გამოიგზავნებოდა და რამდენიმე დღის შემდეგ დეპეშით კვლავ მოვიდა ცნობა ინფანტერიის შერეული ბრიგადის ასევე ჩემს განკარგულებაში გამოცემის შესახებ. 9 სექტემბერს უნდა შემეტყუო მხოლოდ ამ გამოცანის პასუხი და აფორიაქებული ფაციფუცის ნამდვილი მიზეზი.

ჰალილ-ფაშამ მე და ფრანკენშტაინს დაჟინებით გვთხოვა, მას ერევანში ვხლებოდით, სადაც იგი ოფიციალური ვიზიტით სომხეთის მთავრობასთან სტუმრობას გეგმავდა, რადგანაც სომხეთის მთა-

ვრობაც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ჩვენს დასწრებას, რაღაც უსი-
ამო წინათგრძნობისგან გულდამძიმებულებმა მგზავრობის თაღ-
რიგი დავიჭირეთ. სირცხვილის გრძნობამ იმის გამო, რომ ჩვენი
ყველა მცდელობა, სომხებს დავხმარებოდით და ქრისტიანი ხალხი
დალუპვისაგან გვეხსნა, ამაო გამოდგა, ძალიან გაგვიძნელა ამ გა-
დაწყვეტილების მიღება.

29 აგვისტოს საღამოს თბილისი დავტოვეთ. ჰალილმა ტე-
ლეგრაფით გადასცა, რომ ალექსანდროპოლისაკენ, სადაც მისი მა-
შინდელი მთავარი ბანაკი იმყოფებოდა — ჩვენი უსაფრთხო მგზავ-
რობისთვის წინასწარ თადარიგი დაეჭირათ. მიუხედავად ამისა, საზ-
ღარზე თურქეთის საგუშაგომ მთელ ოთხსაათნახევარს გაგვაჩერა.
ამ უსიამოვნო ინციდენტმა ძალიან ცუდ გუნებაზე დაგვაყენა, რაც
ჩვენ ალექსანდროპოლში — უშნო აზიურ ქალაქსა და ციხესიმაგ-
რეში — არ დაგვიძალავს. ამ ამბავმა სულ მცირე ის ხეირი გვარგუ-
ნა, რომ ჩვენი გულის მოგების სურვილით აღვსილი ჰალილი დი-
დი თავგამოდებით ცდილობდა, თავაზიანი და დამთმობი ყოფილი-
ყო. სიტყვა, რომელიც მან ერევანში ჩვეულებრივ დიდ ბანკეტზე
წარმოსთქვა, სომხებისადმი მეგობრობის დადასტურებით და უხვი
შეპირებებით გამოირჩეოდა. არ შემეძლო, საკუთარი თავისთვის
მელალატა და ჩემს გამოსვლაში სომხებისათვის ეს ამბავი გულ-
წრფელად არ მიმელოცა, რადგან როცა ჰალილ-ფაშა — ერთ-ერთი
დიდი თურქი მხედართმთავარი და ენვერ-ფაშას უახლოესი ნათე-
სავთავანი — საზეიმო ვითარებაში იძლეოდა ასეთ დაპირებებს მო-
კავშირე ცენტრალურ სახელმწიფოთა წარმომადგენლების თანდას-
წრებით, შეიძლებოდა, კაცს იმედი გქონოდა, რომ სიტყვას რეა-
ლური საქმეც მოჰყვებოდა. ვირწმუნე, — იგი დაპირებას შეასრუ-
ლებდა და ყველაფერს გააკეთებდა, რაც შესაძლებელი იქნებოდა,
რომ თურქეთის არმიისათვის სომხების მხრიდან მოსალოდნელი
საფრთხის შესახებ მცდარი წარმოდგენები გაეხადებინა კონ-
სტანტინეპოლში და სომხებისადმი მტრულად განწყობილი თურქი
გენერლების შეგნებულად დამახინჯებული რაპორტები უარყო.
მის მცდელობას ამ მიმართულებით არავითარი პრაქტიკული წარ-
მატება არ მოჰყოლია. თურქეთის მთავრობამ თუმცა ვაცა განკარ-
გულება, რომ ლტოლვილი სომხები სამშობლოში დაებრუნებინათ,
მაგრამ ამ ბრძანების შესრულებაზე პასუხისმგებელი ესად-ფაშა

ლტოლვილთა დაბრუნებაზე ნებართვის გაცემისთვის, განცხადებასა და დოკუმენტს მოითხოვდა, რომ თურქეთის მთავრობის მიერ ჩვენი ზეწოლით მიღებული დათმობები პრაქტიკულ ღირებულებას მოკლებული აღმოჩნდნენ. ფრანკენშტაინმა და მე, როცა ამის გამო უსადს განცხადებით მივმართეთ, ტყუილით მოგვიშორა თავიდან — ენვერმა სარდლობის პირობების შეცვლის განკარგულება გამოსცა და ამიტომ ეს საკითხი მეტად აღარ მეხებაო.

უკან დაბრუნებისას, თურქული მომსახურე პერსონალის უყურადღებობის გამო, ჩვენი მატარებელი კარაკლისის მიდამოებში ლიანდაგიდან გადავარდა. 36 საათი დასჭირდა, ვიდრე ორივე გადაბრუნებულ ლოკომოტივს ამოვართვედით და გზის გაგრძელებას შევძლებდით. საბედნიეროდ, სომხებმა ერევნიდან გამომგზავრების წინ ისე კარგად მოგვამარაგეს სურსათ-სანოვაგით, რომ არაფერი გაგვჭირვებია.

ამასობაში თბილისში თურქეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლად ჩამოვიდა სირიიდან ჩემთვის კარგად ნაცნობი გენერალი აბდულ ქერიმ-ფაშა — თავაზიანობით გამორჩეული, მაგრამ ძალიან უმნიშვნელო პიროვნება, რომელიც ყოველი მოლაპარაკების დროს იმას იშველიებდა, რომ თავისი მთავრობისაგან ინსტრუქციები არ მიუღია.

ამას გარდა, თბილისში ჩამოსული იყო ჩემთვის პალესტინიდან ნაცნობი და ღრმად პატივცემული მოწყალების და ბრივიტა პრინცესა ფონ როისი სხვა დებთან ერთად, რომ გერმანულ ჯარისკაცთა სახლი მოეწყოთ. პალესტინის მსგავსად, იგი აქაც შესანიშნავად ასრულებდა თავის მოვალეობას და მისი დაწესებულება დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. იგი შეამბოხე ჯარისკაცებზე უდავოდ კეთილისმყოფელ ზეგავლენას ახდენდა და მე მასთან — ჭეშმარიტად კეთილშობილ და თავაზიან ქალბატონთან შეხვედრა ყოველთვის სიხარულსა და ბედნიერებას მგვრიდა. ომის დამთავრებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ იგი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, ფილტვების ტუბერკულოზით გარდაიცვალა და ვფიქრობ, ამ ავადმყოფობის მიკრობი სწორედ თბილისში ყოფნისას გადაედო.

გადამეტებული სამსახურებრივი გულმოდგინებისა და არასწორად გაგებული მომჭირნეობის გამო თავის დიდ საქმიანობაში იგი უარს ამბობდა დაქირავებული თანამშრომლების დახმარებაზე

და ყველა გაფრთხილების მიუხედავად, ისეთ სამუშაოებს ასრულებდა, რისთვისაც მისი ძალები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში საკმარისი არ იყო.

შვიდ სექტემბერს ჰალილი განჯაში გაემგზავრა თავის შტაბთან ერთად, რათა იქ ბაქოზე ხელახალი შეტევისათვის საჭირო მოსამზადებელი ღონისძიებანი გაეტარებინა. ორი დღის შემდეგ ბერლინიდან დეპეშა მივიღე, რომელიც, მართალია, განგვიმარტავდა, რატომ გამოიგზავნა გერმანული ჯარების გაძლიერების მიზნით დამატებითი ნაწილები კავკასიაში და რატომ არ უნდა ყოფილიყვნენ თურქეთის ჯარები ბაქოს მიმართულებით გადაყვანილი, მაგრამ, იმავდროულად, იმის გასაოცარ დადასტურებასაც წარმოადგენდა, რომ სამშობლოში ჩემი და კონსტანტინეპოლის საელჩოს ყველა მოხსენების მიუხედავად, ძირულად მცდარი წარმოდგენა ჰქონდათ ჩვენთან არსებულ მდგომარეობაზე და თურქების დამოკიდებულებაზე კავკასიის საკითხისადმი. გერმანიამ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დამატებით ხელშეკრულებაში, რომელიც 1918 წლის 27 აგვისტოს დაიდო, ვალდებულება იკისრა, არ დაეშვა თურქების მიერ ბაქოს ხელში ჩაგდება. თუ ინგლისელები ბაქოს არ დაცლიდნენ, მაშინ გერმანიას და ბოლშევიკებს ერთობლივად უნდა დაეკავებინათ ქალაქი. ბაქო და მისი მიმდებარე ტერიტორიები რუსეთის მფლობელობაში უნდა დარჩენილიყვნენ და რუსებს ნავთობპროდუქტების ერთი მეოთხედი ნაწილი ცენტრალური სახელმწიფოებისათვის გადაეცათ. ვაღიარებ, ალბათ შეუძლებელი იყო მიღწეული დათმობების გარეშე ბაქოს დაკავებისათვის რუსების თანხმობის მიღება, მაგრამ როგორ წარმოედგინათ საგარეო საქმეთა სამინისტროში და OHL-ში ბაქოს საკითხში თურქების სრული გამოთიშვის შესაძლებლობა?

საერთოდ რომ არაფერი ვთქვათ იმაზე, რომ მუსლიმანურ სამყაროში თურქების პრესტიჟი მოითხოვდა მათ მიერ ოთხ აგვისტოს განცდილი მარცხისათვის რევანშის აღებას, ისინი არცთუ უმნიშვნელო ძალებით უკვე უშუალოდ ბაქოსთან იდგნენ. თუ აღიარებდნენ, რომ ბაქო რუსებს უნდა დარჩენოდა, მაშინ აზერბაიჯანელების ყოველგვარ სიმპათიებს დაკარგავდნენ, აზერბაიჯანელებისა, რომელთა ქვეყანა ბაქოს გარეშე არასიცოცხლისუნარიანი იქნებოდა, მათი თურანისტული იდეები და იმედები დასამარდებოდა და

უამრავი გავლენიანი, ომით გამდიდრებული თურქი სპეკულანტი-ბის იმედგაცრუებას ტალაათისა და ენვერის დამხობა მოჰყვებოდა. თვითონ ჩვენც აზერბაიჯანელებს სამკვდრო-სასიცოცხლო მტრებად გადავიკიდებდით; მათ შეეძლოთ რკინიგზების აყრით, ნავთობსადენის გადაკეტვით და პარტიზანული ომის გაჩაღებით საგრძნობლად გაემწელებინათ ჩვენი ამოცანების შესრულება. კიდევ რომ მოგვეხერხებინა თურქეთის მთავრობაზე ისეთი ზეგავლენის მოხდენა, რომ იგი ბრესტ-ლიტოვსკის დამატებითი ხელშეკრულების დებულებებით დაკმაყოფილებულიყო, აზერბაიჯანში მათი ნაწილების მეთაური გენერლები კონსტანტინეპოლის ბრძანებებს მაინც არ შეასრულებდნენ. უეჭველია, შედეგად დიდი იყო საფრთხე, რომ ჩვენსა და თურქებსა და აზერბაიჯანელებს შორის საქმე შეიარაღებულ შეტაკებებამდე მისულიყო. ელჩი გრაფი ბერნსტორფიც⁵⁷ ხსენებული დამატებითი ხელშეკრულებით შექმნილ მდგომარეობას ისევე სერიოზულად აფასებდა, როგორც მე. ჩემდამი გამოგზავნილ ძალიან შემამფოთებელ დეპეშაში მან შიში გამოხატა, რომ კავკასიის საკითხზე ჩვენი კავშირი თურქეთთან შეიძლება დაშლილიყო.

მდგომარეობას კიდევ ისიც ართულებდა, რომ ფოთში ჩამომავალ გერმანულ ჯარებს არც ფული ჩამოჰქონდათ და არც სურსათი, და რომ საქართველოს რკინიგზა ქვანახშირის შახტებში გაფიცვების და სოციალ-დემოკრატ რკინიგზელთა უღისციბალობის გამო კვლავ ცუდად მუშაობდა.

მთელ რიგ სადგურებზე „საცობები“ იყო შექმნილი, მატარებლები ფოთიდან თბილისამდე 14 საათის ნაცვლად 4 დღეს უნდებოდნენ გზას. ყოველთვიურად ჩვენ ვეჭირდებოდა დაახლოებით 10 მილიონი რუბლი, ბერლინში მისი მარაგი მეტი აღარ ჰქონდათ და საქართველოს მთავრობასაც ჩვენთვის მეტად არ უნდოდა ფულის მოცემა, რადგან მისი — ჩემი აზრით, გამართლებული შეხედულებით, — ბერლინის მიერ დადგენილი კურსი 1 რუბლი — 80 პფენინგი 1 რუბლი — 1 მარკაზე უნდა აწეულიყო.

გერმანიასთან კავშირი კვლავაც ისე ცუდი იყო, რომ სავსებით გამოირიცხა შემდგომ ინსტანციებთან აზრთა ურთიერთგაზიარება ამ საკითხზე. მალე ძალიან მძიმე მდგომარეობაში აღმოვჩნდი, რომელიც პალესტინაში გატარებულ ურთულეს დროს მაგონებდა.

მთელი ჩემი ენერჯისა და ოპტიმიზმის მოხმობა დამჭირდა, რათა მხნეობა არ დამეკარგა. კურიერის მეშვეობით ჰალილს გადავუგზავნე ზავნე ავისმომასწავლებელი დეპეშის ასლი თხოვნით, თავი შეეკავებინა ბაქოზე შეტყვისაგან, სანამ მითითებებს არ მიიღებდა მისი მთავრობისაგან. გულის სიღრმეში ვიმედოვნებდი, რომ ჰალილი ასეთ მითითებებს არ დაელოდებოდა და ბაქოს სწრაფი აღებით **Fait accompli**-ს შექმნიდა.⁵⁸ ჩემს ვარაუდებში არც შევმცდარვარ: 15 სექტემბრის დილას, როგორც ჩანს, არც თუ ძნელი ბრძოლების შედეგად, თურქებმა ბაქო დაიკავეს, ინლისელებმა კასპიის ზღვით სპარსეთისაკენ უკანდახევით უშველეს თავს.

ბაქოს დაკავების შემდეგ, სამწუხაროდ, აზერბაიჯანელებმა და აშკარაა, თურქეთის ჯარის ნაწილებმაც, გაუგონარი საშინელებანი — ხოცვა-ჟლეტა და ყაჩაღობანი ჩაიდინეს. თურქ გენერლებს არ სურდათ და ალბათ არც შეეძლოთ უმთავრესად სომხების წინააღმდეგ მიმართულ საშინელებათა აღკვეთა.

ამ მოვლენების გამო სულის სიღრმემდე აღშფოთებული პოდპოლკოვნიკ პარაქეინის უაღრესად ენერჯიულ მცდელობებს, რომელიც ყოველმხრივ ხვეწნა-მუდარის ალყაში მოექცა, — აეძულებინა ნური-ფაშა შეეწყვიტა ძარცვა და ხოცვა-ჟლეტა, — შედეგად მოჰყვა ის, რომ ჰალილ-ფაშამ თავისი ნაწრთობი შტაბის უფროსი დაუყოვნებლივ გაათავისუფლა თანამდებობიდან და უკან — კონსტანტინეპოლში გაგზავნა.

ბაქოში მაროდორთა თარეშის შედეგად ზოგიერთი გერმანელიც დაზარალდა, რამაც სასურველი საბაბი მომცა ნურისთვის მეცნობებინა, რომ გერმანელთა დაცვის მიზნით იქ ბატალიონს გავაგზავნიდი. ნურიმ მიპასუხა, რომ ბაქოში მდგომარეობის შესახებ ჩემამდე მოღწეული ცნობები არასწორი და გამონაგონია, იქ სრული სიმშვიდე სუფევს და ის თავის წმინდა მოვალეობად მიიჩნევს გერმანელ მოქალაქეთა თავის საკუთარ თანამემამულეთა თანაბრად დაცვას და ამის გამო მთავაზობდა, ბაქოში ჩემს წარმომადგენლად, სხვათაშორის — საკმაოდ დიდი შტაბით, პოლკოვნიკი ბარონი ფონ დერ გოლცი გამეგზავნა, რათა ამ გზით მაინც მომეპოვებინა გარკვეული გავლენა ბაქოს მოვლენებზე და უწინარეს ყოვლისა, ნავთობის სარეწებისადმი მზრუნველი დამოკიდებულების თვალსაზრისით. გოლცის ადგილზე ჯარების მეთაურად ამასობაში უკვე თბი-

ლისში ჩამოსული ბავარიის მსუბუქი საკავალერიო ბრიგადის მეთაური, პოლკოვნიკი ბარონი ფონ აიბი (Eyb) გავამყნვეს. იმ დროს ფონ დერ გოლცი თავის შტაბიანად 25 სექტემბერს განჯაში ჩავიდა, რკინიგზის რელსები აყრილი დახვდა და ჩვენი კეთილი მოკავშირენი მგ ზავრობის გაგრძელებაზე უარს ეუბნებოდნენ. მცდარი ინფორმაციის საფუძველზე, ნურიმ დაიჯერა, რომ საქმე ეხებოდა მის მიერ უარყოფილი გერანული ბატალიონის გადაყვანას და საქმის მოსაგვარებლად ხანგრძლივი მოლაპარაკებები გახდა საჭირო.

ბაქოში ფრანკენშტაინიც გაემგზავრა და იქაური მოვლენების თაობაზე ჩვენს მიერ მიღებული ცნობების სისწორე დაადასტურა. საქმის არსის არცოდნის გამო სომხები გვსაყვედურობდნენ, რომ თურქებს ჩვენ ხელი არ შევეუშაღეთ მათ წინააღმდეგ საშინელებათა ჩადენაში.

ჩემი ზემდგომი ინსტანციებიდან, საჭირო მითითებების ამოლოდინის შემდეგ, როცა ბაქოს საქმე მოთავებული იყო, სხვადასხვა განკარგულებები და ბრძანებები მოვიდა ბოლშევიკებთან ერთად ბაქოს წინააღმდეგ ჩასატარებელი ოპერაციების შესახებ. კავკასიაში მოვლინებული ინფანტერიის შერეული ბრიგადა, რომლის პირველი რაზმი ფოთში იყო ჩამოსული, მაკედონიისაკენ შეაბრუნეს.

ევროპის და აზიის სახმედრო მოქმედებათა არენაზე მიმდინარე მოვლენები, ბულგარეთის მარცხი,⁵⁹ პალესტინის და სირიის დაკარგვა, უიმედო მდგომარეობა ჩვენს დასავლეთ ფრონტზე და ამასთან ერთად — გერმანიაში პარლამენტარული სისტემის⁶⁰ შემოღება ჩვენს მდგომარეობაზე მოქმედებდა. თურქები, მართალია, შესამჩნევად მოკრძალებულნი და თვინიერნი გახდნენ, განსაკუთრებით, როცა 31 ოქტომბერს მათმა მთავრობამ დაზავებას მოაწერა ხელი,⁶¹ მაგრამ დღითიდღე უარესდებოდა ჩვენი და საქართველოს მთავრობის ურთიერთდამოკიდებულება. მთავრობა და საპარლამენტო კომიტეტი დახურულ სხდომაზე იმ საკითხსაც კი განიხილავდნენ, შენარჩუნებულიყო გერმანული ორიენტაცია თუ მომხდარიყო შემობრუნება საგარეო პოლიტიკაში. ვინაიდან უკანასკნელი შეუძლებელი აღმოჩნდა, ორიენტაციის საკითხი ძველებურად დარჩა.

ქართველთა ცუდი განწყობილება, პირველ რიგში, შეიძლება

იმ მზარდი შემფოთების ბრალი იყო, რომ ისინი სულ სხვა ცხენზე
ჩამოვიდნენ ფსონს და იმ იმედგაცრუებისაც, რომ გერმანია მათ
დენ დახმარებას ვერ უწევდა, როგორსაც — სულ უსაფუძვლოდ —
ელოდნენ. ის პირობები, რომლითაც გერმანიამ მათ პატარა სესხი
გამოუყო, მართლაც ძალიან მკაცრი იყო. გასაგები მიზეზების გა-
მო, გერმანიის დელეგაციის მხრიდან შეურვეობაც, რომელიც ასე
დელიკატური ფორმით მიმდინარეობდა, მათთვის გარკვეული დროის
მერე მოსაბეზრებელი გახდა, და ბოლოს, ჩვენდამი ცუდი განწყო-
ბილების გაძლიერებას, გარკვეული დროით, გერმანული ჯარის
საქციელმაც შეუწყო ხელი. ომის ოთხმა მძიმე წელიწადმა გერმა-
ნიის ჯარების დისციპლინას და მორალს თავისი კვალი დააჩინა.
ასე, მაგალითად, ბავარიის მსუბუქ კავალერიაშიც მოხდა ზოგიერ-
თი გამოხდომა და ძალაუფლების გადამეტების შემთხვევა, მაგრამ
ჩვენს ავტორიტეტს ყველაზე მეტ ზიანს მანაც ის ხშირი ამბები
აყენებდა, როცა მაგარ კავკასიურ ღვინოებს შეუჩვეველი გერმანე-
ლი ოფიცრებისა და ჯარისკაცების მძიმე სიმთვრალე საყოველთაო
უსიამოვნო აყალ-მაყალს იწვევდა.

სხვათა შორის, როცა მოგვიანებით კავკასიაში ანტანტის ჯა-
რები შემოვიდნენ, ეს ინციდენტები და ძალაუფლების გადამეტე-
ბის შემთხვევები, რაც გერმანელმა ჯარისკაცებმა და ოფიცრებმა
ჩაიდინეს, ძალიან მალე დავიწყებას მიეცა. გერმანიის სამხედრო-
თა და ანტანტის ჯარების ქცევის შედარებისას უპირატესობა ერ-
თმნიშვნელოვნად ჩვენს მხარეს იყო. განსაკუთრებით ინგლისელი
და ფარნგი ოფიცრების მხეცურმა ქცევებმა გამოიწვია ქართველე-
ბის უკიდურესი უკმაყოფილება.

დელეგაციასთან ერთად მოვლინებულმა გერმანული მძიმე მრე-
წველობის წარმომადგენელმა დოქტორმა კინდმა ამასობაში მოახ-
ერხა საქართველოს მთავრობასთან ეკონომიკური ხასიათის მთე-
ლი რიგი ხელშეკრულებების ხელმოწერა, რომლებიც ერთნაირად
მომგებიანი იყო ორივე ქვეყნისათვის. ამ ხელშეკრულების მიხედვ-
ით, გერმანულ-ქართულ შერეულ კომპანიებს, რომლებშიც გერმა-
ნული მრეწველობა 51%-ით იყო წარმოდგენილი და ხელმძღვანე-
ლობაც გარანტირებული ჰქონდა, ფოთის ნავსადგურის და ჭიათუ-
რისკენ მიმავალი რკინიგზის განშტოების რეკონსტრუქცია უნდა
ჩაეტარებინათ, უწინარეს ყოვლისა — მარგანეცის ყველა შახტის

ტრესტირება, მოდერნიზაცია და რაციონალური დამუშავება უზრუნველყოთ. ჩვენი დამარცხების შედეგად, სამწუხაროდ, ეს ხელშეკრულებები ძალადაკარგულნი აღმოჩნდნენ.

როგორც აღვნიშნე, გერმანიასთან კავშირი ძალიან ჭირდა და ისე ხდებოდა, რომ ჩვენ ვერაფერს ვგებულობდით იმ ამბების თაობაზე, რომლებიც ნოემბრის პირველ დღეებში ხდებოდა იქ, სხვათა შორის, ჟორდანია ხშირად მეკითხებოდა, რა ცნობები მქონდა გერმანიიდან და შეშოთებით ამბობდა: „ნეტავი, რევოლუცია არ იქნებოდეს გერმანიაში!“ მწარე იმედგაცრუება დამეუფლა, როცა 9-დან 10 ნოემბრის ღამით ის-ის იყო მწყობრში ჩამდგარი დიდი სიმძლავრის რადიოსადგურიდან მორიგე უნტეროფიცერი ჩემს საწოლთან მოვიდა და ხმამაღლა წამიკითხა ებერტის პროკლამაცია — კაიზერის გადადგომისა და რესპუბლიკის გამოცხადების შესახებ.

მომდევნო დღეებში ჩვენამდე მოაღწია დაზავების⁶² თაობაზე ცნობამ და ჰინდენბურგის ბრძანებებმა ჯარისკაცთა საბჭოების შექმნის და კავკასიაში მყოფი გერმანიის ჯარების, რამდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, სწრაფი ევაკუაციის თაობაზე.

ჯარისკაცები, მთლიანობაში, წესიერად იქცეოდნენ და უხეში ექსცესები არ ყოფილა. ისინი კარგად ხვდებოდნენ, რომ მათთვის უცხო ქვეყანაში აუცილებლად უნდა დამორჩილებოდნენ ოფიცრებს.

საქართველოს მთავრობამ თავაზიანი უარი განაცხადა ჯარისკაცთა საბჭოსთან მოლაპარაკებებზე, არადა, ვითარება უაღრესად არასახარბიელო იყო. მე და ფონ დერ გოლცი შევთანხმდით, ნებისმიერ შემთხვევაში თავიდან აგვეცილებინა უცხო ქვეყანაში ჩვენს ხალხს შორის აშკარა ამბოხი, ამის გამო ადამიანებთან დამოკიდებულებაში არსებული ვითარებისათვის ანგარიში გაგვეწია, სიჯიუტე და შეპასუხება გვეპატიებინა — ის პოზიცია დაგვეჭირა, რომლის დაცვაც ზოგიერთი ახალგაზრდა ოფიცრის ხაზგასმული გამოძწევების გამო არც ისე ადვილი საქმე გახლდათ.

ჩვენ გაგვიმართლა, რომ ჯარისკაცთა საბჭოს თავჯდომარედ აირჩიეს განსაკუთრებულად პატივმოყვარე კაცი — ადრე თავადის სახლში კამერდინერად ნამსახური, მარჯვედ მოლაპარაკე, რომელსაც სახელიც გაეთქვა, როგორც საზეიმო ორატორს კაიზერის დაბადების დღის თუ სხვა შემთხვევათა მიზეზით გამოსვლებისას. იმ

საბაბით, რომ ჯარისკაცთა საბჭო, მისი მაღალი თანამდებობების გამო, მას ოპოზიციურ თანამშრომლობას ავლდებულებს, იგი ცერთა ოტელში დავაბინავეთ და ამ გზით მასზე დიდი გავლენა შევინარჩუნეთ. მისი მეშვეობით დროულად ვღებულობდით ინფორმაციას ადამიანების განწყობილების, სურვილების და ზრახვების თაობაზე. ამხანაგები, რა თქმა უნდა, ნაკლებად კმაყოფილნი იყვნენ მისი ამგვარი საქმიანობით, რისთვისაც ბევრჯერ მიტყუებს კიდეც. პირველი სურვილი, რომელიც ჩემამდე მოვიდა, ის იყო, რომ მათ ღვთისმსახურებაზე სიარული აღარ უნდოდათ. ამას მოჰყვა შემდეგი მოთხოვნაც, რომ გაგვეუქმებინა სამწყობრო მომზადება, ვინაიდან ომი უკვე დამთავრდა. სამაგიეროდ, სიამოვნებით მისდევდნენ სპორტს და მონაწილეობდნენ სასწავლო სროლებში.

საქართველოში ჩვენი ხალხი თუმცა ყოველნაირად კარგად გრძნობდა თავს და არც მანამდე უჭირდათ რაიმე კავკასიაში, მაგრამ სამშობლოში დაბრუნების საყოველთაო სურვილმა ყველაფერს გადასძალა მათში. კეთილგანწყობილი ელემენტები თავიანთი ოჯახების და ავლა-დიდების ბედით იყვნენ შეწუხებულნი. ბოროტ-მზრახველები შიშობდნენ, რომ სიმდიდრის საყოველთაო დანაწილებას დროზე ვერ მიუსწრებდნენ შინ. საჭირო სატრანსპორტო გემების უქონლობის გამო ევაკუაცია უფრო და უფრო ჭიანჭურდებოდა და ხალხსაც მეტი მოუთმენლობა ეტყობოდა.

ერთ მშვენიერ დღეს მათში ჭორიც გავრცელდა, რომ მე თითქოს კავკასიაში დიდი ტყის მასივები მქონდა ნაყიდი და ჩემი ქონების უსაფრთხოების მიზნით გერმანიის ჯარის აქ დატოვება მსურდა. ამასთან, თურმე, იმასაც ვცდილობდი, რაც შეიძლება ჩქარა მომეშორებინა თავიდან რევოლუციურად განწყობილი ჯარისკაცები. დეკემბრის დასაწყისში, ბოლოსდაბოლოს, მოხერხდა პირველი ნაწილების ფოთიდან ოდესისაკენ გამგზავრება. ესენი იყვნენ ელზას — ლოტარინგიელები და უფროსი წვევამდელი ასაკის წარმომადგენლები.

მძიმე შეიარაღება, მოწყობილობები და ცხენები ანტანტის ხელში რომ არ ჩაგვეგდო, ქართველებს გადავეცით. ჯარების ევაკუაციის შესახებ ბრძანების მიღების შემდეგ საჩქაროდ გავეშურე უორდანიასთან და აუხსენი, რომ გერმანიას მეტად აღარ აინტერესებდა თავისი დელეგაციის შემდგომი ყოფნა კავკასიაში და, თუმცა მე

მაინც სიამოვნებით ვიკისრებდი საგარეო საქმეთა სამინისტროსა-
 გან დელეგაციის შემდგომი დარჩენის ნებართვა გამოძევათუ
 საქართველო ამის თაობაზე გამოკვეთილ ინტერესს გამოიჩინდა.
 ჟორდანიამ დაჟინებით მთხოვა, საქართველოს გულისათვის იმდენ
 ხანს დავრჩენილიყავი თბილისში, რამდენადაც ეს შესაძლებელი
 იქნებოდა. საგარეო საქმეთა სამინისტრომ გადაწყვიტა, დელეგა-
 ცია თბილისში იმდენ ხანს დარჩენილიყო, რამდენადაც გარემოება-
 ნი ამის საშუალებას იძლეოდა. მოგვიანებით კვლავ შემატყობინეს,
 რომ სპაში ჩვენმა დაზავების კომისიამ დელეგაციისათვის თავისუ-
 ფალი გადაადგილების ნებართვა მიიღო.

დეკემბრის დასაწყისში ანტანტის პირველი წარმომადგენლე-
 ბი თბილისში გამოჩნდნენ: ფრანგი პოდპოლკოვნიკი და ორი თუ
 სამი ინგლისელი მაიორი თუ კაპიტანი — ადამიანები, რომლებიც
 ადრე კავკასიაში წვრილი კომერსანტების სახით სავსებით მეორე-
 ხარისხოვან თანამდებობებზე მუშაობდნენ და ახლა, ყოველგვარ
 რწმუნებათა გარეშე, თავიანთი ქვეყნების წარმომადგენელთა როლს
 ირგებდნენ. მათ საქართველოს მთავრობას თავხედურად მოსთხოვე-
 ეს ყველა გერმანელის დაუყოვნებლივ გაძევება ქვეყნიდან, მაგრამ
 ჟორდანიასგან, ჩვენდა სასიამოვნოდ, მტკიცე უარი მიიღეს. თავი-
 ანთი თვალშისაცემად გამომწვევი ქცევებით, ქედმაღლობითა და
 წარმოუდგენელი უტაქტობით ამ ბატონებმა საკუთარ მთავრობებს
 ძალიან ცუდი სამსახური გაუწიეს და ჩვენ, გერმანელებს კი — კარგი
 პროპაგანდა. რამდენიმე დღეში პრესაში და საზოგადოებრივ აზ-
 რში შესამჩნევი შემობრუნება მოხდა ჩვენს სასარგებლოდ. ქართ-
 ველთა იმ მცირე რაოდენობამ, რომელიც აქამდე ჩვენ გულგრილად
 ანდა სრულიად უნდობლად გვეკიდებოდა, ასევე თვით ანტანტის
 მეგობრებმა და სომხებმა, ზურგი აქციეს ანტანტას და ჩვენი მხარე
 დაიჭირეს. სწორედ ამ დღეებში მოსახლეობის ყველა წრემ დაგვი-
 დასტურა ჩვენდამი გულღია სიმპათია.

დეკემბრის განმავლობაში ამიერკავკასიაში თანდათანობით ჩა-
 მოდიოდნენ ინგლისის ჯარები, მათ შორის — შავკანიანებიც. გერ-
 მანიისა და ინგლისის ჯარები თბილისში დროდადრო ერთმანეთის
 მეზობლად ცხოვრობდნენ ისე, რომ მათ შორის რაიმე გაუგებრობა
 ან ინციდენტი არ მომხდარა.

დეკემბრის შუა რიცხვებში თბილისის „პალას-პოტელი“, სა-

დაც მართო გერმანელი ოფიცრები ცხოვრობდნენ და შიგ დელეგაციის ოფისები იყო განთავსებული — ალბათ სომხებისაგან განაღებული ხანძრის შედეგად — მთლიანად განადგურდა.

28 დეკემბერს კავკასიის ეგერთა პოლკ-მა, როგორც ბოლო გერმანულმა შენაერთმა, დატოვა საქართველოს დედაქალაქი, მეორე დღეს სომხეთის ძლიერმა ნაწილებმა ომის გამოუცხადებლად გადმოლახეს საქართველოს საზღვარი და თბილისს 40 კმ-ის მანძილზე მოუახლოვდნენ⁶³ — მათ ჩათვალეს, რომ დადგა ხელსაყრელი დრო ქალაქ თბილისის დაუფლებისა და ინგლისელთა დახმარებით ამიერკავკასიაში საკუთარი ჰეგემონობის დამყარებისათვის. გერმანულ კოლონია კატარინენფელდთან სომხებსა და სასწრაფოდ შეკრებილ ქართულ ჯარს შორის გაიმართა ბრძოლა, რომელშიც სომხებმა გადამწყვეტი დამარცხება განიცადეს. ქართველებს თავიანთი გამარჯვების გამოყენებაში ინგლისელებმა შეუშალეს ხელი. როცა უკვე საბრძოლო მოქმედებები შეწყდა, მე ჩვენი საგარეო საქმეთა სამინისტროს დეპეშა მივიღე, რომელიც სომხურ-ქართულ კონფლიქტში ყოველგვარ ჩარევას მიკრძალავდა.

მიუხედავად იმისა, რომ სომხების წინააღმდეგ ბრძოლაში ვერავითარი დახმარება ვერ გავუწიეთ, ქართველი ხალხის მხრიდან ჩვენდამი სიმპათია მაინც კიდევ უფრო გაიზარდა — ამას ჩვენ სომხების ცბიერებასა და არასაიმედობას უნდა ვუმაღლოდეთ. არა მართო ფართოდ გავრცელდა სრულიად უსაფუძვლო მონაჭორი, თითქოს მე შემემუშავებინოს ქართველთა წარმატებული ოპერაციის გეგმა, არამედ, პირველ რიგში, თვით ქართველი ხალხის ფართო წრეები მიხვდნენ, თუ როგორ დავშვრით მათი ქვეყნისათვის, როცა ჩვენ მათ მარქსისტულ მთავრობას ბიძგი მივეცით რევოლუციური არმიის ჩამოყალიბებისათვის.

კავკასიაში ინგლისის ძალების ზრდის კვალობაზე უფრო თავდაჯერებული და გადამჭრელი ხასიათისა გახდა ინგლისელების გამოსვლა საქართველოს მთავრობის საწინააღმდეგოდ. იანვრის პირველ დღეებში თბილისში ინგლისელი გენერალი ჩამოვიდა და მოითხოვა, რომ გერმანიის დელეგაციას და დაწარჩენ გერმანული ჯარის ნაწილებს სასწრაფოდ დაეტოვებინათ კავკასია. ინგლისელები პირადად მე არ მიკავშირდებოდნენ, თავიანთ სურვილებსა და მოთხოვნებს ყოველთვის საქართველოს მთავრობის მეშვეობით ავრ-

ცელებდნენ და გვამცნობდნენ. მე ჩუმ-ჩუმად კი მესმოდა მათი ზრახვების შესახებ, მაგრამ საქართველოს მთავრობისაგან რაღაც რად არავითარი შეტყობინება არ მიმიღია.

4 იანვარს ჩემთან მოვიდა სამხედრო მინისტრის მოადგილე – გენერალი გედევანოვი, რომელთანაც განსაკუთრებულად კარგი დამოკიდებულება მქონდა და სამხედრო მინისტრის დავალებით, ჩემს მხლებლებთან ერთად, გამოსამშვიდობებელ სადილზე მიმიწვია. აქეთურ-იქეთურზე ხანგრძლივი საუბრის მერე მან გაამჟღავნა სიმართლე – ინგლისელებს საქართველოსაგან ულტიმატუმის ფორმით მოეთხოვათ, რომ დელეგაციას ხუთი იანვრის საღამომდე თბილისი დაეტოვებინა. მე ჯერ მიპატიჟებაზე უარი ვთქვი იმ მოტივით, რომ დრო ბევრად სერიოზული იყო ზეიმების გამართვისათვის, მაგრამ საბოლოოდ გედევანოვის თავაზიან და მეგობრულ დაჟინებულ თხოვნას მაინც დავყვევი. სადილი შედგა არაჩვეულებრივად გულითად ატმოსფეროში, გამოსამშვიდობებელი სიტყვების ურთიერთგაცვლის მერე სამხედრო მინისტრმა, ქართული არმიის სახელით, მე ძვირფასი სამახსოვრო საჩუქარი გადმომცა – თანამედროვე ვერცხლის ლანგარზე მოთავსებული ვერცხლისგან დამზადებული ჭედური ძველი ქართული საღვინე დოქი და ძველებური, ვერცხლით გაწყობილი ღვინის სასმისი.

როცა სამხედრო მინისტრი ჩვენ – გერმანელებს გვაცილებდა, მაშინ სხვა მინისტრები ინგლისელებს მიღების სადილს უმართავდნენ!

იმ ტრაგიკომედიის აღწერა, ჩვენს მიერ თბილისის მშვიდობიანად დატოვებამდე რომ ხდებოდა, ახლა შორს წაგვიყვანდა. ქართველებს უაღრესად ეუსერხულებოდათ, რომ ჩვენთვის თავიანთი ქვეყნის დატოვება მოეთხოვათ; მეორემ მხრივ, მათზე ინგლისელების მხრიან ზეწოლა უფრო ძლიერდებოდა, ნაცვლად იმისა, რომ ჩვენთან აშკარად და პატიოსნად ელაპარაკათ, ყველა შესაძლო გზით და სულელური ინტრიგებით ცდილობდნენ იძულებას, რომ მათი ქვეყანა ნებით დაგვეტოვებინა. განსაკუთრებით მოუხეშავად და უწესოდ იქცეოდა საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჰკორი, რომელიც, მისი ბერლინში ვიზიტის მერე, ჩემთვის გაურკვეველი მიზეზის გამო, აშკარად გერმანელთა მოძულე გახდა. მე მზად ვიყავი, დაუყოვნებლივ დამეტოვებინა კავკასია. ჩვენთვის არა მარტო ნათელი იყო,

რომ დიდხანს თბილისში მაინც ვერ გავჩერდებოდით, არამედ სრულყოფილიად შორს გახლდით იმ აზრისაგან, რომ ქართველებისათვის რაიმე სირთულე შეექმნა.

თანაც ვშიშობდი, თუ ინგლისელების მოთხოვნას წინააღმდეგობას გავუწევდი, გავაუარესებდი კავკასიაში დარჩენილი გერმანელების და ჩვენს ლაზარეთში მყოფი 150 ავადმყოფის მდგომარეობას. ამის მიუხედავად, მე მოვითხოვე, რომ ჩვენი წასვლა იმ ფორმით მომხდარიყო, როგორც ეს რაიხის დიპლომატიურ მისიას შეეფერებოდა.

7 იანვრის საღამოს დაახლოებით 100 კაციანმა გერმანულმა დელეგაციამ საგანგებო მატარებლით დატოვა ქალაქი თბილისი. ამ დღეს სადილობამდე უორდანია და გეგეჰკორი მეწვივნენ გამოსამშვიდობებელი ვიზიტით, რომელმაც საკმაოდ ცივად ჩაიარა. ჩვენს გასაცილებლად სადგურზე არცერთი მინისტრთაგანი არ გამოცხადდა. სამხედრო მინისტრმა და საგარეო საქმეთა მინისტრმა თავიანთი მოადგილეები (სტატს მდივნები) გამოგზავნეს. სახლი, რომელშიც მე ვცხოვრობდი, სპარსეთის გენერალურ კონსულს გადასცეს და მანვე დალუქა. ჩვენი აქტები შესანახად ერთ ნდობით აღჭურვილ პირს გადავეცით.

9 იანვარს ჩვენი დელეგაცია ფოთში ჩავიდა, სადაც მას ქართული სამოქალაქო და სამხედრო ხელისუფალნი გულითადი თავაზიანობით მიესალმნენ. ინგლისელების დაპირების მიუხედავად, ჩვენს წასაყვანად არცერთი გემი არ მოვიდა და რადგანაც შეუძლებელი იყო ჩვენი მოთავსება პატარა ქალაქში, საცხოვრებლად ჩვენსავე მატარებელში დავრჩით. 9 და 10 იანვარს ქართველებმა დიდ საზეიმო სუფრაზე დაგვპატიყეს და 11 იანვარს ფოთის ერთ-ერთ ოტელში მეც გავმართე სადილი.

4 იანვრიდან ფოთში გადმომხდარ ინგლისურ ბატალიონს საცხოვრებლად ნავსადგურში განლაგებული შენობები ეკავა. ახლო მეზობლობის მიუხედავად, „ტომისა“⁶⁴ და ნავსადგურში მდგარ გემ „ვარნაზე“ მოთავსებულ ჩვენს ჯარისკაცებს შორის არავითარ შეხლა-შემოხლა და ინციდენტი არ მომხდარა. მათ შორის ძალიან მალე გაცხოველებული ვაჭრობაც კი გაიმართა. ინგლისელი ჯარისკაცები ხანგრძლივი დროის მანძილზე გემზე მხოლოდ ორცხობილათი იკვებებოდნენ და ახლა განსაკუთრებულად დაეხარბნენ ჩ-

ენს პურს, სანაცვლოდ ისინი თუთუნს, შოკოლადსა და კონსერვებს იძლეოდნენ.

790 კაცი ტევადობის ორთქლმავალ „ვარნაზე“ საშინელ სივიწროვეში 1450 კაცი იყო შეჭუჭკული. ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზების გამო, ინგლისელები გემს დიდი ხნის განმავლობაში არ აძლევდნენ გასვლის ნებართვას და მხოლოდ 6 თებერვალს უნდა გადგომოდა იგი კონსტანტინეპოლისაკენ გზას.

რაკი 13 იანვრამდე ჩვენი ევაკუაციისათვის ფოთში არცერთი ინგლისური გემი არ შემოვიდა, ჩვენ ამავე დღეს, საქართველოს მთავრობის თანხმობით, ქუთაისისაკენ – საქართველოს ძველი დედაქალაქისაკენ გავუდექით გზას, რათა იქ მოვლენათა შემდგომ განვითარებას დავლოდებოდით.

ქუთაისში მოსახლეობაც და ხელისუფლებაც ზრდილობიანად და სტუმართმოყვრულად შეგვხვდა, განსაკუთრებული ხელგაშლილობით კი ჩვენ ბ-ნმა დადიშიძემ⁶⁵ მიგვიღო.

პატარა და არქაულ ქალაქს მდინარე რიონზე ძალზე ლამაზი მდებარეობა უჭირავს და წლის კარგ დროს სანახაობრივი თვალსაზრისით უაღრესად მომნიბეღელი უნდა იყოს. მე შესანიშნავად მოვეწყვე სასტუმროში. სამკვირიანი არდადეგები, რომლებიც ჩვენ ქუთაისში გავატარეთ, ქალაქის შემოგარენში რამდენიმე ძალიან ლამაზი და საინტერესო ექსკურსიისათვის გამოვიყენეთ. სხვათაშორის, მოწამეთისა და გელათის უძველესი მონასტრებიც მოვინახულეთ. უაღრესად საინტერესო იყო საავტომობილო მგზავრობა ონისაკენ – ოსეთის სამხედრო გზაზე. მე დავრწმუნდი, თუ რარიგ ნაკლებგამოსადეგია სამხედრო მიზნებისათვის ალაგ-ალაგ უფსკრულივით დავიწროებულ რიონის ხეობაში მიმავალი ეს მეტად ვიწრო გზა ვიწრო მოსახვევებით, დიდი აღმართებით და მცირე რაოდენობის სათადარიგო განშტოებებით.

საინტერესო სტუმრობა გვქონდა ქართულ საქველმოქმედო სკოლაში, რომელიც მიუნხენელი პროფესორის და ცნობილი პედაგოგის კერმენშტაინერის⁶⁶ მოწაფე ქალბატონმა მისი პრინციპების მიხედვით მოაწყო და ხელშესახები წარმატებითაც ხელმძღვანელობდა.

19 იანვარს ქუთაისში ქართული ჯარის სარდალმა საზეიმო ღვთისმსახურებაზე, რომელიც ქრისტეს ნათელღების აღსანიშნა-

ვად უნდა გადაეხადათ და ამის შემდეგ გათვალისწინებულ წყლის კურთხევაზე, სამხედრო პარადასა და სადილზე მიგვიწვია. საზღვრო სამსახურში ღვთისმსახურება დიდი საეკლესიო ცერემონიალით და ბრწყინვალეობით ჩატარდა, სხვა უამრავ მაღალ სასულიერო მოღვაწეთა გვერდით სამი ეპისკოპოსი ასრულებდა წირვას და ყველანი მდიდრული ტანსაცმლით იყვნენ შემოსილნი. უამრავ მორწმუნეთა ჭედვა და აღტკინება, რომელთაც რიონის ნაკურთხ წყალს ასხურებდნენ და რიონში განათლული ჯვრის ამბორი სურდათ, საცნაურს ხდიდა, რომ ქართველი ხალხის მასა ჯერაც უაღრესად მორწმუნე და თავისი ეკლესიის ერთგული იყო. სოციალ-დემოკრატი სამოქალაქო ხელისუფალნი ამ ზემისაგან დემონსტრაციულად შორს იჭერდნენ თავს, მაშინ, როცა სამხედროები აქტიურად მონაწილეობდნენ.

ქართული გაზეთის არასწორი ინფორმაცია, რომ მე თითქოს ამ შემთხვევასთან დაკავშირებით ქართული ჯარების პარადი მივიღე, განდა საბაბი, რომ ინგლისელებმა ხელახლა მოითხოვეს ჩვენი გამგზავრება საქართველოდან. საქართველოს მთავრობასთან ნამდვილად არასასიამოვნო მოლაპარაკებების შემდეგ, რომელსაც ამ შემთხვევაშიც აკლდა გულახდილობა და პატიოსნება, 3 თებერვალს, ნაშუადღევს, ქუთაისი დავტოვეთ და ბათუმისაკენ გავემგზავრეთ. ხელისუფლებამ და ქუთაისელმა მეგობრებმა ჩვენი გამგზავრებისას გულუხვი თავაზიანობა გამოიჩინეს — ამ დღეს განსაკუთრებულად სანაქებო ტაქტითა და უდიდესი გულისხმიერებით გამოირჩეოდა სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის რწმუნებული ქალაქში.

გაზაფხულის შესანიშნავი ამინდი იყო, მივემგზავრებოდით ბუნების სიმშვენიერის მხრივ უაღრესად მომხიბვლელი ადგილების გავლით, რომელთა მცენარეული საფარი თითქმის ტროპიკულს ჰგავდა. ბათუმში ჩვენდამი დაპირებული თავისუფალი გადაადგილების სანაცვლოდ, როგორც ტყვეებს, ისე მოგვექცნენ და პატარა სასტუმროში, საზიზღარ პირობებში მოგვათავსეს, გრძელი ხიშტების გარდა ყველა იარაღი ჩამოგვართვეს და საღამოს 8 საათიდან დილის 10 საათამდე შენობის დატოვება აგვიკრძალეს. ბათუმში ინგლისელთა სარდალი გენერალი კუკ-კოლისი, როცა მას ვეწვიე, წარმოუდგენლად უტიფრად და არარაინდულად იქცეოდა. ინ-

გლისელთა ჯარი კარგ შთაბეჭდილებას ახდენდა — კარგი პირადი შემადგენლობა, ლამაზი საჯდომი ცხენები, საოცარი ჯორეშენობა, ლო უნიფორმა და აღჭურვილობა. რიგითი შემადგენლობა ჩვენ, გერმანელებს, თავისუფლად გვეპყრობოდა, ხოლო ინგლისელ ოფიცერთა საქციელი უაღრესად უტიფარი და შეუფერებელი, დამარცხებული მტრის მიმართ ყოველგვარ რაინდულობას მოკლებული ჩანდა — ამგვარ დამოკიდებულებას არა მარტო ბათუმში, არამედ კონსტანტინეპოლსა და პრინკიპოში⁶⁷ ყოფნისასაც ვაწყდებოდით.

8 თებერვალს, კოკისპირული წვიმიხას, როგორც იქნა, გემებში ჩავვსხვს: მამაკაცები პატარა, ჭუჭყიან და ცარიელ სატვირთო გემზე მოვთავსდით, ქალები და ბავშვები კი, მოზრდილ სამხედრო ტვირთთან ერთად, უფრო წესიერ დიდ სამგზავრო გემზე. კონსტანტინეპოლისაკენ ოთხდღიანი მგზავრობის განმავლობაში ჩვენ ცხელი კვება არ გვექონია, მარტო ჩაის, დაკონსერვებულ მარილიან ხორცსა და პურს მივიერთმევედით. პატარა სალონი ჭამის დამთავრების შემდეგ სასწრაფოდ უნდა გაგვეთავისუფლებინა. ზღვა ძალზე მშფოთვარე, ამინდი ქარიშხლიანი და წვიმიანი იყო. ხელსაყრელი მოსაცდელი ადგილის უქონლობის და ნაწილობრივ — ზღვის ავადმყოფობის გამო, მგზავრობის დროის უდიდესი ნაწილი საკუთარ ნარებზე დაწოლილებმა გავატარეთ. ქარბუქისა და ნისლის გამო ბოსფორში შესვლამდე ღუზაზე დგომამ მოგვიწია. 11 თებერვალს, შუადღის 2 საათისათვის, კონსტანტინოპოლში ჩავედით და თავდაპირველად ღუზა ჩაევშვით ჰეროსის კოშკის ახლოს. პირველად ვხედავდი თოვლით დაფარულ კონსტანტინეპოლს. მომდევნო დღეებში კვლავ მშვენიერი გაზაფხულის ამინდი დადგა და ნავსადგურშიც გაცხოველებული მოძრაობა გაჩაღდა.

13 თებერვალს, ნაშუადღევს, საშინლად ჭუჭყიანი და მოუხერხებელი თურქული გემის „ტირ-ი-მიჯიგენ“-ის ბორტზე გადაგვიყვანეს, სადაც კვლავ შევხვდით ჩვენი დელეგაციის ქალებსა და ბავშვებს.

ინგლისელებმა ჩვენს მიმართ ზედამხედველობისა და მომსახურების განხორციელება თურქებს გადააბარეს. ინგლისური სატვირთო გემიდან პატარა სანავსადგურო გემზე გადასხდომისას, რომელსაც თურქულ გემამდე უნდა მივეყვანეთ, კვლავ ერთი აღმაშფოთებელი დამცირების გადატანამ მოგვიწია — მათი ოფიცრე-

ბის თვალწინ და ტაშის გრიალში, შორიასლო მდგომ დიდ სამგზავრო გემზე მყოფმა ინგლისელმა ჯარისკაცებმა ჭარხალი და სხვა მაგარი საგნები დაგვიშინეს. მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენ პისტოლეტები წინასწარ ჩამოგვართვეს და უიარაღონი ვიყავით.

შვედეთის დესპანი, რომელსაც გერმანელთა ინტერესების დაცვა ჰქონდა დაკისრებული, სამწუხაროდ, ავადმყოფობდა და ჰოსპიტალში იწვა, ხოლო მისი მოადგილე — შვედეთის სამხედრო ატაშე პოლკოვნიკი ალგრენი, რომელიც თავის დროზე მიუნხენში ჩემი ბიძაშვილის ფრიცის მეთაურობით ქვეითთა ლეიბგვარდიის პოლკში მსახურობდა (მაშასადამე, ჩემი სახელი მაშინ მისთვის ნაცნობი იყო), ჩვენზე არათუ საერთოდ არ ზრუნავდა, თვალითაც არც დამინასავს.

18 თებერვალს დელეგაციასთან ერთად მომავალი გერმანელი სამოქალაქო პირები სამშობლოში გასამგზავრებლად გემ „კორკოვადოზე“ გადასხეს — მათთან ერთად მოხვდა ჩემი ადიუტანტი როტმისტრი ფონ ლერსნერიც, რომელმაც ჰოლანდიელი დესპანის შუამავლობით მიაღწია ამ შედეგათს. სამხედროები და ორივე მოწყალეების და ზღვის ლელვისას გადაგვიყვანეს კუნძულ პრინკიპოზე. ჩვენი დაცვა და მომსახურება თურქ პოდპოლკოვნიკს — ქემალ-ბეის ჰქონდა დავალებული. ის ამ დავალებას მოსაწონი ტაქტიკითა და დიდი წესიერებით ასრულებდა — ნება გვეძლეოდა, კუნძულზე თავისუფლად გვემოძრავა.

პრინკიპოს ერთ-ერთ დიდ ოტელში პირველი დამეების გატარების შემდეგ მე ორივე მოწყალეების დასთან, დანცერთან, ორ მსახურთან და ბ-ნ ფონ ჰამთან ერთად საცხოვრებლად პატარა ვილაში გადავედი, რომელიც საკმაოდ ძვირად ვიქირავეთ კონსტანტინეპოლში მცხოვრები ბერძენი ნოტარიუსისაგან. საბედნიეროდ, ინგლისელებს ჩვენთვის ფული არ ჩამოურთმევიათ. სახლი პრინკიპოს დასახლებული პუნქტის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა, საიდანაც ზღვის ბრწყინვალე ხედი იშლებოდა და მოპირდაპირე მხარეს მდებარე კუნძული ჰალკი მოჩანდა. ორგვე მოწყალეების და საოჯახო მეურნეობაზე ზრუნავდა და სადილ-ვახშამს გვიმზადებდა. იშვიათად უკვე ზაფხულივით თბილი დღეებიც გამოერეოდა ხოლმე.

პრინკიპოში ჩვენი ყოფნის პირველი კვირეების განმავლობაში

გერმანელი და თურქი მეგობრები მნახულობდნენ — უამრავს მიყვებოდნენ და ძალიან ცოტა სიძარბოვით ღიწმინდოდ ლეგაციის მრჩევლის შვორპელის ინფორმაციები, რომელიც გერმანელთა საქმეების წარმოებისათვის შვედეთის კონსტანტინოპოლის საელჩოზე იყო მიმავრებული. მისი მოხსენებიდან გამომდინარეობდა, რომ მტრის ბანაკში და თურქეთის მთავრობაში დიდი არეუდარევა, უთანხმოება და ურთიერთმტრობა სუფევდა. 26 თებერვალს ცნობა მივიღე, რომ დაზავების კომისიისათვის პარიზიდან უბრძანებიათ, თურქეთიდან არ გაეშვათ არცერთი გერმანელი გენერალი. მე უნდა დამესახელებინა ოფიცერი, რომელიც ჩემთან ერთად პრინკიპოზე დარჩებოდა, როცა დელეგაციის სხვა წევრები ამასობაში გერმანიაში გაემგზავრებოდნენ. კაპიტანმა კურტ შტერკემ — ჩემმა ძველმა გამოცდილმა თანამებრძოლმა უდაბნოდან და პალესტინიდან, ისე, რომ არც მითხოვია, ნებით შემომთავაზა თავისი თავი — ჩემთან ერთად ინტერნირებული ყოფილიყო პრინკიპოზე.

როცა მე დიუზელს შევატყობინე, რომ მასაც შინ გამგზავრება შეუძლია, თვალცრემლიანმა მომიგო: „დიახაც, მერჩია, ყოვლადმოწყალე ფრაუ ბარონესასა და მისი ძმის წინაშე სირცხვილისაგან მიწა გამხეთქოდა, რომ ახლა ჩემი ბატონი ბედის ანაბარა მივატოვო“. მაშინ ასეთი ყოჩაღი და პატიოსანი ჯარისკაცები, რევოლუციის მიუხედავად მაინც იყვნენ. უცოლო თეოდორმაც სურვილი გამოთქვა, რომ, რასაკვირველია, ისიც ჩემთან დარჩებოდა.

ჩვენი სამშობლოს გაურკვეველი მდგომარეობა ამ კვირეებში ყველას მძიმე დარდად გვაწვა გულზე. განსაკუთრებით მალეღვებდა ბაგარიაში არსებული მდგომარეობის, აისნერის მკვლელობისა და მისი შედეგების შესახებ გავრცელებული მითქმა-მოთქმა. ჩვენ მთლიანად მტრის გაზეთებზე ვიყავით დამოკიდებული, არც ვიცოდით, მათი ცნობები რამდენად შეეფერებოდნენ სიძარბოვას. პრინკიპოზე ჩემი ინტერნირების მთელი ხნის მანძილზე ინგლისურმა ცენზურამ ჩემს სახელზე მოსულ მრავალ წერილთაგან ერთიც კი არ გადმოძცა.

ცხრა მარტს დელეგაციის წევრები გემ „მინა ჰორნის“ ბორტზე ავედით, ხოლო მეორე დღეს მოწყალეების დები „ტირი-მიჯიგან-ის“ ბორტზე, სადაც ისინი აუტანელ პირობებში მოათავსეს არა-

ერთგზის ნაავადმყოფარ ჯარისკაცთა ცოლებთან ერთად — გერმანულ ნელ ჯარისკაცთა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა კავკასიიდან ყველაზე უვარგისი ქალები წამოიყვანა თან. განშორება ყველას გაგვიძნელდა — ხანგრძლივი თანაცხოვრების მანძილზე დელეგაციის წევრებს შორის კეთილი ურთიერთობები ერთხელაც კი არ ამღვრეულა. შტერკე ჩემს სახლში გადმოვიდა და ამიერიდან სამზარეულო თედორის და დიუხელის ხელში იყო. ეს უკანასკნელი მართლაც ჩინებული მზარეული გამოდგა.

ჩვენ კუნძულის მიტოვების უფლება არ გვქონდა, მაგრამ თავისუფლად სიარული კი შეგვეძლო. 29 მარტს მოულოდნელად შულენბურგი გამოჩნდა, იგი უკვე 25-ში კონსტანტინეპოლში ჩამოსულიყო. ოთხი დღე საპყრობილეში გამოკეტეს გალატაში, უკიდურესად შეუფერებელ პირობებში და ახლა ჩვენი ბედი უნდა გაეზიარებინა. ის ჩვენს ვილაში დასახლდა. ჩემთვის დიდი სიხარული და სიამოვნება იყო, რომ ასეთი სიმპათიური პიროვნება გავინხადე თანამეინახედ.

ბერძენი სახლის მფლობელის მოთხოვნებმა, რომლებიც თანდათანობით უსინდისო ხდებოდა, გვაიძულა, ბინა გამოგვეცვალა. ჩვენ გადავედით დასახლების შუაგულში მდებარე ასევე ბერძნის კუთვნილ სახლში, სადაც შესანიშნავად მოვეწყვეთ, მაგრამ ზღვის ლამაზ ხედს კი მოვშორდით.

აპრილის ბოლოს ჩვენამდე მოღწეულმა ცნობებმა მუსტაფა ქემალის⁶⁸ გამოსვლისა და საქმიანობის შესახებ გამოგვიცოცხლა აზრი, რომ ანატოლიაში გაქცეულიყავით და მის სამსახურში ჩავმდგარიყავით. ვინაიდან ამ გეგმის განხორციელებისათვის თურქების დახმარება გვჭირდებოდა — ცხენების, გამცილებლების და თარჯიმნების დროულად მომზადება — მე რეფედ-ფაშას სტუმრობით ვისარგებლე, ჩვენს გეგმაზე ვილაპარაკე და რჩევა ვკითხე. რეფედი აშკარად შეშინდა და შემეხვეწა, თავიდან მომეშორებინა ეს აზრი, რადგან ამით თურქეთის მთავრობას ერთობ უხერხულ მდგომარეობაში ჩავაყენებდით. მე ვაღიარე მისი პროტესტის საფუძველიანობა და დავპირდი, რომ ჩვენს გეგმებზე ხელს ავიღებდით. იგი, ჩანს, არ ენდო ჩემს დაპირებას და ინგლისელებს აცნობა ამის თაობაზე. 10 მაისს, როცა ჩვეულებრივ ვსეირნობდით კუნძულის ირგვლივ, ავტომანქანა დაგვეწია, საიდანაც ინგლისელი ოფიცერი გად-

მოვიდა და მოგვითხვა, სასწრაფოდ შინ დაებრუნებულიყავით, რადგან ჩვენთვის რაღაც ბრძანებები უნდა ყოფილიყო. სახლი ინგლისელთა ასეულით დაგვხვდა გარშემორტყმული. ძალიან უტაქტო ინგლისელმა გენშტაბის ოფიცერმა გასინჯა მთელი ჩვენი ავლადიდება და პირადი ჩხრეკა ჩავვიტარა ისე, რომ რაიმე მამხილებელი ნივთმტკიცება არ უპოვია, ვერ მიაგნეს ჩექმის ძირებში დამალულ ჩემს დღიურებს, განგვიმარტეს, რომ ჩვენ, ჩვენს მსახურებს და ბერძენ მასპინძლებს გამცილებელთა გარეშე სახლის დატოვების უფლება არ გვექონდა. სახლს დღედაღამ ოთხი გუშაგი დარაჯობდა და სტუმრების მიღებაც აგვიკრძალეს. სპეციალურად ჩვენი დაცვისათვის პრინციპოზე გადმოსროლილი ინგლისელთა ასეულის მეთაური — კეთილი და უადრესად პატიოსანი წვერილი ფერმერი — ყოველ დღით მოდიოდა ჩვენთან, გვეკითხებოდა, რა გვსურდა და პირადად ყიდულობდა ბაზარში სამზარეულოსათვის სურსათ-სანოვაგეს. სამკაცციანი დაცვის თანხლებით, რომელიც მის ბრძანებაზე ჩვენს თვალწინ შაშხანებს გადატენიდა ხოლმე, მას ერთი საათით გავყავდით სასეირნოდ. არც ინგლისელ დაბალი ჩინის ოფიცრებზე და არც ინგლისელ ჯარისკაცთა საქციელზე სასაყვედურო არასოდეს გვექონია, სამაგიეროდ, ძალადი რანგის ოფიცერთა — ჩვენი პროფესიონალი კოლეგების — დამოკიდებულება უკიდურესი სიძულვილით აღსავსე და არარაინდული იყო. ჩვენი გასეირნებების დროს საშუალება გვეძლეოდა დავკვირებოდით, თუ როგორი დამოკიდებულება სუფევდა ინგლისელ და ფრანგ ოფიცრებს შორის. ინტერნირებულთა ბანაკ მოღაში სხვადასხვა ეროვნების ჯარისკაცებს შორის არცთუ ისე იშვიათად გამართული ჩხუბისა და შეხლა-შემოხლის დროს ინგლისელები და გერმანელები ერთად იდგნენ ფრანგების წინააღმდეგ. სასაყვედურო არ გვეთქმოდა პრინციპოზე დისლოცირებულ იტალიელ კარაბინერთა მიმართაც.

უამრავ თავისუფალ დროს კითხვისა და ინგლისურ ენაში ცოდნის გასადრმავებლად ვიყენებდი. ჩემდა ნაკლებგასახარად, ყოველ საღამოს სამივე ბრიჯს ვთამაშობდით.

მე არასოდეს მქონია იმისი საბუთი, რომ ჩემმა მრავალი წლის ფრონტელმა მეგობარმა და ხელქვეითმა, მძიმე ხასიათის რეჟედფაშამ ჩემს საწინააღმდეგოდ მისცა ჩვენება. არაა გამორიცხული,

რომ ჩემი ეჭვით მის სახელს უსამართლოდ ვექცევი და ჩემთვის უცნობი სულ სხვა მიზეზი იყო, რამაც ინგლისელები აიძულა, ადამიანთა ცვის ღონისძიებები გაემკაცრებინათ.

10 ივნისს, დღის 12-ის ნახევარზე, მივიღეთ ინფორმაცია, რომ 15 საათზე „გიულ-ჯემალის“ ბორტზე აგვიყვანდნენ, რომელსაც უკანასკნელი გერმანული ჯარები თურქეთიდან სამშობლოში მიჰყავდა. გემში ჩასხდომა კვლავ იმ ფორმით მოხდა, რაც ინგლისელებში დამარცხებული მტრის მიმართ ყოველგვარ რაინდულობას გამორიცხავდა.

ჩვენს მგზავრობას ხმელთაშუა ზღვის მშვენიერი ამინდი სწყალობდა. ამის მიუხედავად, მგზავრობა სრულებითაც არ გამომდგარა მარტოდენ აუმღვრეველი სიხარული. ძველი ჭუჭყიანი ხომალდი გადაჭედილი იყო მგზავრებით და თუ გერმანელი ჯარისკაცები თავიანთ ოფიცრებს სერიოზულს არაფერს უშავებდნენ, ძველი ჯარისკაცისათვის თავიანთი გარეგნობის, იერიისა და ტანსაცმლის ფორმისადმი უყურადღებო რევოლუციურ ხალხთან ერთად ცხოვრება მაინც ძალზე ნაღვლიან განცდას ბადებდა. თვით ბ-ნი კავალრებიც, საკონცენტრაციო ბანაკში ხანგრძლივი ცხოვრების შედეგად, „მავთულხლართების დაავადების“ ტყვეობაში იყვნენ და ისეთ გაღიზიანებულობას ამჟღავნებდნენ, რომ თითქმის ყოველი დღე მათ შორის მეტ-ნაკლებად სერიოზული შეხლა-შემოხლით მთავრდებოდა. ამასთან, განსხვავებული პოლიტიკური შეხედულება უკვე საბედისწერო როლს თამაშობდა.

გიბრალტარში ორ დღეს შეგვაჩერა ესპანელ ქვანახშირის მტვირთავთა გაფიცვამ, ფალმუტში კიდევ ორ დღეს ვიდექით, რომ სამშვიდობო ხელშეკრულების⁶⁹ ხელმოწერას დავლოდებოდით. იქაური ნავსადგურის ინგლისელი კომენდანტი მრავალ წელიწადს ცხოვრობდა გერმანიაში. 22 ივნისის დილას იგი ძალიან აღელვებული ამოვიდა ჩვენთან ბორტზე: „ალბათ უკვე გაიგეთ, თქვენმა საზღვაო ფლოტმა თავისი გემები სკაპა — ფლოუსი ჩაძირა. ახლა ხომ მაინც ვერ მიიღებენ ეს ღორი ფრანგები თქვენს მშვენიერ ხომალდებს“...

27 ივნისს ბრემერჰაფენში ჩავედით და ვეზერის სამდინარო ორთქლმავალზე გადაგვსხეს. მდინარის სანაპიროებზე გაჩერებული ვერფებისა და ფაბრიკების ხილვა ჩვენზე შემადრწუნებელ შთა-

ბეჭდილებას ახდენდა. ბრემენში დიდი მიღება შედგა, ჩვენს შემთხვევაში კედრად მოსული დაუმსახურებლად მოზეიმე ბრემენელ ქმის ცხს-წყობა ცუდზე უარესად დამთრგუნველი იყო.

გერმანიის იმპერიის დამარცხებამ ხელი შეუშალა იმ მატერიალურ მიღწევათა გამოყენებასა და განზოგადებას, რაც ჩვენი მოღვაწეობის ნაყოფი იყო კავკასიაში და პირველ ყოვლისა, მომავლისათვის ბევრს გვპირდებოდა. გერმანიისათვის დიდ და პოზიტიურ წარმატებად მაინც ის ფაქტი უნდა ჩაგვეთვალა, რომ კავკასიის ხალხებთან და განსაკუთრებით — ქართველებთან, ჩვენდამი — გერმანელებისადმი მეგობრობის, სიმპათიისა და ნდობის ძალიან მნიშვნელოვანი კაპიტალი შევიძინეთ, რაც ჩვენთვის სწორად გამოყენებისა და სწორი პოლიტიკისას ამ ომშიც⁷⁰ დიდად სასარგებლო შეიძლება ყოფილიყო. ქედმაღლობაში არ ჩამკეთვლება, თუ იმ დამსახურებით ვსარგებლობ, რომ ჩემი პიროვნებით და ჩემს მიერ გატარებული პოლიტიკით არსებითად შევუწყვე ხელი იმას, რომ გერმანიის სახელს კავკასიაში სულ უკანასკნელ ხანებამდე ჰქონდა დიდი პატივისცემა.

ჩვენს საიმპერიო ხელმძღვანელობას მიაჩნდა, რომ მხარი არ უნდა დაეჭირა კავკასიის ხალხებისათვის მათთვის ნანატრი და სასურველი დამოუკიდებლობის მოპოვებაში. ამით მან უარი თქვა ჩვენს მიერ მოპოვებული ძვირფასი კაპიტალის გამოყენებაზე მის მიერ განზრახულ კავკასიის დაპყრობაში; მართალია, კავკასიელთა მეგობრობა არ მოგვიტანდა ძალიან დიდ პოზიტიურ შედეგებს, მაგრამ მათი მტრობა კი უკიდურესად გაართულებდა ჩვენი ამოცანების გადაჭრას.

პოპენტარეპი

1. OHL (Oberste Heeresleitung) – კაიზერული გერმანიის რიგით მე-3 უმაღლესი შთავარსარდლობა. 1916 წლის ივლისში შექმნეს ცნობილმა სამხედრო მოღვაწეებმა პ. ფონ ჰინდენბურგმა და ე. ლუდენდორფმა. ამ დუმივირატმა დაამყარა რა ფაქტიურად სამხედრო დიქტატურა, აქტიური ზეგავლენა მოიპოვა პოლიტიკურ პროცესებზე, გამოიწვია აშშ-ს პროვოცირება და ჩაბმა ომში ანტანტის მხარეზე. 1918 წლის აგვისტოში OHL-მა ომის გაგრძელება შეუძლებლად ჩათვალა და სექტემბრის ბოლოს სამშვიდობო მოლაპარაკებების დაწყება მოითხოვა, ოქტომბრის ბოლოს ლუდენდორფი გადააყენეს, ხოლო ჰინდენბურგმა, გენ. ე. გრიონერთან ერთად, კომპიენის დაზავების შემდეგ (1918 წ. 11 ნოემბერი), საკვლე არმია საშობლოში დააბრუნა (Deutsche Geschichte in Schlaglichtern. Hrsg. von H. Müller u. a. München etc. 1990. S. 216).

2. ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება 1918 წლის 3 მარტს იქნა ხელმოწერილი. გერმანიის დელეგაციამ აიძულა ლენინის შთავრლობა, დაეთმო უზარმაზარი ტერიტორია – 1,42 მილიონი კვ. კმ. სადაც 60 მლნ-ზე მეტი კაცი ცხოვრობდა. რუსეთმა „აღიარა ფინეთის, ესტონეთის, ლივლანდიის, კურლანდიის, ლიტვის, პოლონეთის, უკრაინის, საქართველოს და სომხური ტერიტორიების დამოუკიდებლობა“ (Deutsche Geschichte in Schlaglichtern... S. 230)

საქართველოსათვის ბრესტის ზავი მძიმე იყო, რადგანაც დაკარგა ისტორიული მიწა-წყალი. ამიტომაც მიიჩნევს ლ. თოიძე, რომ „გერმანიამ ბრესტის ზავის დადებისას მიუღებელი მტრული ქმედება ჩაიდინა“ (ლ. თოიძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნა. თურნ. „საისტორიო ვერტიკალები“, თბ. 1991, N 1. გვ. 22). იხ. აგრეთვე: მ. სვანიძე ბრესტის ზავი და საქართველო, კრებ. „ქართული დიპლომატია“. წელიწდეული. N 3. თბილისი, 1996). აღსანიშნავია, რომ ამ მოლაპარაკებების პროცესში ქართულ პოლიტიკას საკუთარი ქვეყნის ინტერესების დაცვისათვის შესაბამისი აქტიურობა არ გამოუჩენია.

3. ცენტრალური სახელმწიფოები – გერმანიის, ავსტრია-უნგრეთის, ბულგარეთის და თურქეთის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი; მას ოთხთა კავშირსაც უწოდებდნენ.

4. ერის ლუდენდორფი (Ludendorff). დაიბადა 1865 წლის 9 აპრილს პოზნანის (გერმ. პოზენი) ახლოს, კრუშენიაში. 1881 წლიდან სამხედრო სამსახურშია, 1908-1912 წწ. ხელმძღვანელობდა დიდი გენერალური შტაბის ოპერა-

ტიულ განყოფილებას. პირველ მსოფლიო ომში წარმატებით იბრძოდა რუსების წინააღმდეგ, თავი გამოიჩინა როგორც ტაქტიკური ბრძოლების დიდოსტატად. სამხედრო ნააზრევს სწავლობდა წითელი არმიის მეთაურთა შემადგენლობაც. 1919 წელს ბერლინში დაბეჭდილი მისი სამხედრო მემუარები 1923-24 წლებში ორ ტომად რუსულადაც გამოიცა მოსკოვში, სადაც იგი, სხვათა შორის, აყალიბებს გერმანიის სამხედრო-პოლიტიკური წრეების მიზნებს საქართველოსა და კავკასიის მიმართაც.

1918 წლის 26 ოქტომბერს უკანასკნელმა რაიხსკანცლერმა მ. ფონ ბადენმა იგი გადააყენა და რევოლუციას შეეციაში განერიდა. ლუდენდორფი, როგორც გამოკვეთილი მილიტარისტი და მონარქისტი, 1920 წლის 13 მარტს მონაწილეობასღებულობს ვაიმარის რესპუბლიკის წინააღმდეგ მიმართულ ე. წ. „კაპის პუტჩში“, რომელიც მარცხით დამთავრდა. 1923 წლის 8-9 ნოემბერს მას პიტლერთან ერთად ვხედავთ ასევე წარუმატებელ მიუნხენის „ლუდხანის პუტჩში“. ამის შემდეგ მისი გზა ნაციონალ-სოციალიზმის ბანაკში მიემართება და 1924-28 წლებში იგი, როგორც დეპუტატი, NSDAP-ს წარმოადგენდა რაიხსტაგში.

გარდაიცვალა 1937 წლის 20 დეკემბერს ტუტცინგში (*Deutsche Geschichte in Schlaglichtern... S. 212. Meyers Neues Lexikon. Bd. 8. Leipzig 1974. S. 659*).

5. გეორგ ფონ ჰერტლინგი (*Gr. von Hertling*) – რაიხსკანცლერი, პოლიტიკურად სუსტი პიროვნება. კაიზერმა 1917 წლის 1 ნოემბერს მოაწერა მისი დანიშვნის ბრძანებას ხელი, იმავედროულად იგი გახდა პრუსიის პრემიერ-მინისტრი და საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1912 წლიდან ჰერტლინგი ბავარიის პრემიერი და მიუნხენის უნივერსიტეტში შუა საუკუნეების ფილოსოფიის პროფესორი იყო. პოლიტიკური მრწამსით უფრო „დემოკრატიულ მონარქიას ემხრობოდა“ და არა „პარლამენტარულ სისტემას“. 75 წლის თითქმის ბრმა მოზუცს ხშირად ეძინებოდა რაიხსტაგის სხდომებზე და ვერ აკონტროლებდა სიტუაციას.

სამაგიეროდ ადვილად საძმართავი პიროვნება იყო სამხედროების და პოლიტიკური პარტიების ხელში. 1918 წლის 3 ოქტომბერს იგი შეცვალა რაიხსკანცლერმა მაქს ფონ ბადენმა (იხ. *Брюнин В. Г. Внутриполитическая борьба в Германии летом и осенью 1917 года. Л. 1965. стр. 77-79*).

6. რიპარდ ფონ კიულმანი (*R. von Kühlmann*) – გერმანიის საგარეო საქმეთა სტატს-მდივანი (მინისტრი) 1917-1918 წლებში. 1917 წლის ივლისამდე იგი გერმანიის ელჩი იყო კონსტანტინოპოლში, 1918 წ. 24 ივნისს მონაწილეობდა რაიხსტაგის დებატებში, მხარი დაუჭირა საქართველოს დამოუკიდებლობას მაგრამ მისი დე-იურე აღიარების საკითხი დაუკავშირა რუსეთის მხრიდან ანალოგიურ მოქმედებას (იხ. *Holborn H. Op. cit. S. 270; 279. Verhandlungen des Reichstages. XIII. Legislaturperiode Bd. 313. Berlin 1918 S. 5608 ff. 6*). მუშუდლიანი, საქართველოს საკითხი გერმანიის რაიხსტაგში 1918 წელს.

„საისტორიო მაცნე“, ბათუმის სახ. უნივერსიტეტის საქ. ისტ. კათედრა, ბათუმი
1996 გვ. 10-16).

7. გერმანიის ტახტის მემკვიდრე ვილჰელმ პოპენცოლერნი (1882-1951 წწ.). ნოემბრის რევოლუციის პერიოდში, 1918 წ. 1 დეკემბერს, მან ოფიციალურად თქვა უარი ტახტის მემკვიდრეობაზე (იხ. დაწვრ. Hohenzollern Fr. -W. Prinz von Preussen. Die Hohenzollern und der Nationalsozialismus (Diss.). München, 1983, S. 225-226).

8. ქართული კომიტეტი – საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი შეიქმნა ქართველ ემიგრანტთა ჯგუფისაგან (პ. სურგულაძე, ძმები გ. და ლ. კერესელიძეები, ნ. მაღალაშვილი, მ. წერეთელი, გ. მანაბელი და სხვ.) ენევაში, პირველი მსოფლიო ომის წინ. ომის დაწყების შემდეგ ამ კომიტეტის თავმჯდომარედ აირჩიეს პ. სურგულაძე. ლ. კერესელიძის ინიციატივით დამოუკიდებლობის კომიტეტმა ოფიციალურად აღიარა გერმანული ორიენტაცია, როგორც საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის გზა (იხ. დაწვრ. მ. ხიორიძე, საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი (1914-1918). ბათუმი, 1998).

9. გიორგი მანაბელი (1885-1935 წწ.). – 1910 წლიდან იყო ჟენევის „დამოუკიდებლობის ჯგუფში“, შემდეგ „დამკომის“ აქტიური წევრი, განათლება მიღებული ჰქონდა ბერლინის სამთო აკადემიაში, 1918-1921 წლებში – საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენელი ჯერ ავსტრიაში, შემდეგ კი იტალიაში, 1922 წლიდან პოლიტიკურ საქმიანობას ჩამოშორდა, გადავიდა ამერიკაში და ჩააყალიბა ნელსაცხებელთა ფორმა „პრინცი მანაბელი“ (გ. შარაძე, უცხოეთის ცის ქვეშ, ტ. 3 თბ. 1993. გვ. 119-130).

10. პანს ფონ ვანგენჰაიმი (H. von Wangenheim) 1912 – 1915 წ. ოქტომბერი – გერმანიის ელჩი კონსტანტინეპოლში.

11. ა. ჩერმოვი – ჩრდილო კავკასიელ მთიელთა წარმომადგენელი, ბოლშევიკური ანექსიის შემდეგ ევროპულ ემიგრაციაში აგრძელებდა ბრძოლას. მისი მონაწილეობით 1921 წლის 8 მაისს პარიზში ხელი მოეწერა საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის წარმომადგენელთა ერთობლივ ანტიბოლშევიკურ შეთანხმებას (იხ. ნ. კირთაძე, ევროპა და დამოუკიდებელი საქართველო 1919-1923, თბილისი, 1997 წ. 231-233).

12. პატენტი – სამხედრო წოდების მიღების დამადასტურებელი მოწმობა.

13. ადოლფ დირი (Dirr) (1867–1930წწ.) – კავკასიოლოგი, ეთნოგრაფი და ენათმეცნიერი, მიუნხენის უნივერსიტეტის პროფესორი. 1913 წლიდან გარდაცვალებამდე მიუნხენის ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორად მუშაობდა. კავკასიაში ყოფნისას, 1902-1913 წლებში, თბილისში გერმანულ ენას ასწავლიდა. კრესის დელეგაციასთან ერთად დირი მეთრევერ ჩამოვიდა საქართველოში.

14. ოტო ფონ ლოსოვი (O. von Lossow) (1868–1938 წწ.) – გერმანიის სამხედრო რწმუნებული კონსტანტინეპოლში, ხელმძღვანელობდა გერმანიის დელეგაციას ბათუმის კონფერენციაზე 1918 წლის მაისში და მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის გამოცხადების დანი-

ქარებაში. ლოსოვა, საგარეო საქმეთა მინისტრ აკ. ჩხენკელთან ერთად, ხელი მოაწერა 1918 წლის 28 მაისს ფოთში გერმანიასა და საქართველოს შერეულ ძალებს ბულ ხელშეკრულებებს.

გერმანიაში დაბრუნების შემდეგ გენერალი ფონ ლოსოვი პოლიტიკური ცხოვრების ორომტრიალში აღმოჩნდა. „ლუდხანის პუტჩის“ დროს მას პიტლერმა „სამხედრო დიქტატორის“ და რაიხსკერის მინისტრის თანამდებობა „უბოძა“, იგი კი ამ დროს რაიხსკერის მე-7 სამხედრო ოკრუგის სარდალი იყო, ბავარიის რაიხსკომისარ და შთავრობის წევრ გ. კაართან და პოლიციის მინისტრ რ. ფონ ზაისერთან ერთად დიდი გავლენით სარგებლობდა. ერთი ცნობით, იგი „გრძელი დანების ღამეს“ (1934 წ. 30 ივნისი) დაიღუპა, ხოლო ამერიკელი მკვლევარის პ. გორდონის მიხედვით, ბუნებრივი სიკვდილით გარდაიცვალა 1938 წელს. მისივე ცნობით, ლოსოვი სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე ჰკუაზე მწყრალად გახდა და „7 ყუთი დოკუმენტები დაწვა“. საფიქრებელია, მათ შორის ის მასალებიც მოხვდა, რომლებშიც მისი თურქეთში და საქართველოში მოღვაწეობა უნდა ყოფილიყო ასახული (Holborn H. Op. cit: S. 511; Gordon H.- J. Hitlerputsch 1923. Machtkampf in Bayern 1923-1924. München, 1978. S. 29-30; 32).

15. გრაფი ფრიდრიხ-ვერნერ ფონ დერ შულენბურგი (F.-W. von der Schulenburg) – დაიბადა 1875 წლის 20 ნოემბერს. ცნობილი სამხედრო, პოლიტიკური და დიპლომატიური მოღვაწე. საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების და ქართული სახელმწიფოს მშენებლობის ერთ-ერთი აქტიური მხარდამჭერი. 1911 წლიდან ომის დაწყებამდე იგი გერმანიის კონსული იყო თბილისში, 1918 წელს, კრესის საქართველოში ყოფნისას, გერმანული დელეგაციის წევრია, 1931-34 წლებში ულნი იყო ბუქარესტში, 1934-1941 წლებში კი – მოსკოვში. 1944 წლის 20 ივლისის შეთქმულებასთან დაკავშირებით იგი სიკვდილით დასაჯეს 1944 წლის 10 ნოემბერს (Wörterbuch zur Deutschen Geschichte Bd. III. München, 1975. S. 2563).

16. ქართული ლეგიონი – შეიარაღებული ფორმირება, რომლის შექმნაც საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის გადაწყვეტილებით გენ. ლ. კერესელიძეს დაევალა. მას ამ საქმეში აქტიურად ეხმარებოდნენ გერმანიის სამხედრო-პოლიტიკური წრები. ლეგიონი ფორმალურად ოსმალეთის მე-3 არმიის შემადგენლობაში შედიოდა, ფაქტიურად კი გერმანელთა კომპეტენციაში იყო. 1915 წ. დაარსეს ლეგიონის სამახსოვრო ნიშანი – თამარ მეფის სახელობის ორდენი. ლეგიონის საქმიანობაზე უფრო დაწვრილებით მოგვითხრობს ავსტრიელი მკვლევარი ვოლფ-დიტერ ბილი, ქართველი ისტორიკოსები ძირითადად მის ცნობებს ეყრდნობიან (იხ. Bihl W. Die Kaukasus – Politik der Zentralmächte. Teil I. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen. 1914-1918 Wien etc. 1975. I. S. 74-79; 81-82 ff).

17. ლანდვერი (Landwehr) – სახალხო ლაშქარი.

18. ველზერები (Welsler) – გერმანული პატრიციატის წარმომადგენლები, მე-15 – მე-16 საუკუნეებში ზემოგერმანულ სავაჭრო კომპანიებში ასევე ცნობილი გვარის ფუგერების (Fugger) შემდეგ მეორე ადგილი ეკავათ. ველზერების ინტერესები ოსტ-ინდოეთში ექსპედიციებიდან პაიტის მონათა ვაჭრობამდე ვრცელდებოდა, მათ სავაჭრო ფაქტორიები ჰქონდათ შვეიცარიაში, იტალიაში, ესპანეთში და სხვ. (Советская Историческая энциклопедия, Т. 3. М. 1963, стр. 258). ველზერების საგვარეულოს ციტდელი მაინც ნიურნბერგი იყო და ცხადია, კრესი ამაყობს მათთან ნათესაობით.

19. ა. ჩხენკელის დღეგაცამ და გერმანული კონცერნების წარმომადგენლებმა 1918 წლის 12 ივლისს ბერლინში ხელი მოაწერეს სამ მნიშვნელოვან ხელშეკრულებას, რომელთა მიხედვითაც იქმნებოდა ქართულ-გერმანული სააქციო საზოგადოებები: 1. საქართველოს მარგანცის მომპოვებელი გაერთიანება, 2. ჭიათურის სარკინიგზო საზოგადოება (შორაპან-ჭიათურა-სახჩერის „მარგანცის გზა“) და 3. ფოთის პორტის საექსპლუატაციო საზოგადოება (იხ. ხელშეკრულებათა ტექსტები: Пипия Г. В. Указ. соч. стр. 84-95. Zürner W. Op. cit. S. 129-130). ეკონომიკური ხელშეკრულებები ძალაში უნდა შესულიყო გერმანიის მიერ საქართველოს იურიდიული აღიარების შემდგომ.

20. პონიატოვსკი – კრესს გვარი ეშლება. საუბარია გენერალ იოზეფ პომიანკოვსკიზე, რომელიც 1909-1918 წლებში იყო ავსტრია-უნგრეთის სამხედრო ატაშე თურქეთში.

21. პირველი მსოფლიო ომის წინ ოსმალეთის იმპერიაში მთელი ძალაუფლება ხელთ ეყრა ტრიუმვირატს – ენვერ-ფაშას, ტალათ-ფაშას და ჯემალ-ფაშას შემადგენლობით, რომელიც პროგერმანულ პოლიტიკას ატარებდა, ენვერი ვიცე-გენერალისამუსი და სამხედრო მინისტრი, ტალათი – შინაგან საქმეთა და ფინანსთა, ხოლო ჯემალი – საზღვაო მინისტრი იყო.

22. პანს ფონ ზექტი (H. von Seeckt) – გენერალ-ლეიტენანტი, თურქეთის არმიის გენერალური შტაბის უფროსი.

23. პაულ ფონ ბენეკენდორფი და ფონ პინდენბურგი (P. von Beneckendorff und von Hindenburg) – (1847-1934 წწ.) – ცნობილი გერმანელი სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწე, 1914 წელს მე-8 არმიის სარდალი იყო აღმოსავლეთის ფრონტზე, მოიპოვა მნიშვნელოვანი გამარჯვებები, ხოლო 1916 წლის ზაფხულში, ლუდენდორფთან ერთად, სათავეში ჩაუდგა OHL-ს და ფაქტიურად ერთპიროვნულად წარმართავდა სამხედრო პოლიტიკას.

ვაიმირის რესპუბლიკის დროს, 1925 წლის 26 აპრილს, მეორე ტურში მიიღო 14,6 მილიონი ხმა და გახდა პრეზიდენტი. 1932 წელს მეორედ აირჩიეს ამ თანამდებობაზე, 1933 წლის 30 იანვარს ადოლფ ჰიტლერი დანიშნა რაიხსკანცლერად.

24. კრესი აქ ცდება. ბათუმის კონფერენციაზე (გაიხსნა 1918 წლის 11 მა-

ის) ამიერკავკასიის დელეგაციის და ოსმალეთის წარმომადგენელთა მოლაპარაკებები კეზანი როდესაც ჩიხში შევიდა, დელეგაციის ქართულმა ნაწილმა აკ. ჩხენკელის მეთაურობით და გერმანელების მხარდაჭერით „ქართული პოლიტიკის“ გატარება დაიწყო. 26 მაისს დილით ამიერკავკასიის რესპუბლიკა დაიშალა და იმავე დღეს საქართველოს ეროვნული საბჭოს სხდომაზე საქართველოს დამოუკიდებლობაც გამოცხადდა. თბილისში გამოაცხადეს თავიანთი რესპუბლიკების დამოუკიდებლობა 27 მაისს აზერბაიჯანელთა და 28 მაისს სომეხთა ეროვნულმა საბჭოებმაც.

25. კრესის მონაცემები კავკასიის უმაღლესი მწვერვალების სიმაღლეთა შესახებ განსხვავდება თანამედროვე რუკებზე დაფიქსირებული მაჩვენებლებისაგან. იალბუზის სიმაღლე ზღვის დონიდან შეადგენს 5642 მ-ს, ყაზბეგის – 5033, დიდი არარატის – 5165 და ალაგოზის (არაგაცი) – 4090 მ-ს.

26. ამ მოგონების შექმნის დროს კლადიკავკაზს ორჯონიკიძე ეწოდებოდა, რასაც კრესი დამახინჯებულად წერს.

27. კრესი ცდება. ჭიათურის სარკინიგზო ხაზის განშტოება ზესტაფონიდანაა და არა ქუთაისიდან.

28. იგულისხმება ალექსანდრე შაკელონელი (მკ. წ. 336–323 წწ.), რომელსაც კრესი არასწორად უკავშირებს საქართველოს ძველი ისტორიის საწყის პერიოდს.

29. ქართველთა განმანათლებელი წმინდა ნინო კრესს შეცდომით სომხური წარმოშობის ჰგონია.

30. თამარი მამის სიცოცხლეშივე, 1178 წლიდან მონაწილეობდა სახელმწიფოს მართვაში, ხოლო 1184 – 1213 წლებში დამოუკიდებლად განაგებდა სამეფოს. კრესი, ჩანს, მარტო საკუთარ მახსიერებას ენდობა და შეცდომით მოაქვს თამარის მეფობის თარიღები.

31. გეორგიევსკის მფარველობით ტრაქტატს ერეკლე II-სა და ეკატერინე II-ს შორის 1783 წ. 24 ივლისს მოაწერეს ხელი. ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ (1798 წ. 11 იანვარი) ტახტზე ადის გიორგი მე-12, რომელმაც 1799 წლის 12 დეკემბერს ფიცი დაღო რუსეთის იმპერატორის ერთგულებაზე და ტახტის მემკვიდრედაც დავით გიორგის ძე გამოცხადდა. სწორედ ეს ამბები უნდა ჰქონდეს კრესს აღნიშნულ ეპიზოდში მხედველობაში.

32. ნოე ჟორდანიას (1868-1953 წწ.) – ქართული სოციალ-დემოკრატიის თვალსაჩინო მოღვაწე, ეროვნული საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტის და მისი პრეზიდიუმის თავმჯდომარე იყო. ეროვნული საბჭო კი 1917 წლის 19 ნოემბერს აირჩია საქართველოს პოლიტიკური პარტიების და საზოგადოებრივ ორგანიზაციათა წარმომადგენლების ეროვნულმა ყრილობამ. საქართველოს ეროვნულმა საბჭომ აღადგინა საქართველოს დამოუკიდებლობა და ჩამოაყალიბა პირველი ქართული მთავრობა:

1. პრემიერი და შინაგან საქმეთა მინისტრი – ნ. რამიშვილი (სდპ.); 2. საგა-

რეო საქმეთა მინისტრი – ა. ჩხენკელი (სღპ.); 3. სამხედრო მინისტრი – გ. გიორგიანი (სღპ.); 4. მიწათმოქმედებისა და შრომის მინისტრი – ნ. ხომერიკი (სღპ.); 5. იუსტიციის მინისტრი – შ. მესხიშვილი (სოც. ფედერ.); 6. განათლების მინისტრი – გ. ლასხიშვილი (სოც. ფედერ.); 7. ფინანსთა მინისტრი – კ. კანდელაკი (სღპ.); 8. ვაჭრობა-მრეწველობის მინისტრი – გ. ჟურული (ერ. დემოკრ.); 9. გზათა მინისტრი – ი. ლორთქიფანიძე (სოც. რევ.) (იხ. დაწვრ. გაზ. „სახალხო განათლება“, 1990, 24 მაისი, გვ. 5).

33. იგულისხმება საქართველოს ეროვნული საბჭო, რომლის პრეზიდიუმის თავმჯდომარე იყო ნ. ჟორდანიას. საბჭოს შემადგენლობაში წევრებთან, კანდიდატებთან და სათათბირო ხმის უფლების მქონე დელეგატებთან ერთად 133 კაცი შედიოდა. 26 მაისს, როცა ჟორდანიას სიტყვით „... მოკვდა ერთი სახელმწიფო“ და „... ეყრებოდა საფუძველი მეორე სახელმწიფოს“, ეროვნული საბჭოს სხდომას 42 წევრი და 36 კანდიდატი ესწრებოდა (იხ. დაწვრ. ა. სილაგაძე, ვ. გურული, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა 1917-1918. თბილისი, 1998. გვ. 55;86-91).

34. „წითელი გვარდია“ (მოგვიანებით – სახალხო გვარდია) – პრივილეგიურებული სამხედრო ფორმირება, რომელიც 1917 წლის 29 ნოემბერს (12 დეკემბერს) ჩამოყალიბდა, როცა მუშათა რაზმმა ბოლშევიკებს არსენალი ხელიდან გამოხტაცა. ეს შენაერთი მონაღლისეებისაგან შედგებოდა, აუცილებელი იყო სღპ-ს წევრობა ან რეკომენდაცია მაინც. საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გვარდია „რაიონებად“ იყო დისლოცირებული: თბილისი – გამოყავდა 3 ბატალიონი, კახეთი – 2 რაიონი (ალაზნისგალმა და სიღნაღი), ქართლი – 3 რაიონი (გორი, ხაშური, შულავერი), დასავლეთი საქართველო – (შორაპნის, ქუთაისის, სამტრედიის, ახალი სენაკის, ფოთის, სოხუმის, ბათუმის „რაიონები“). თითოეულ „რაიონში“ ირიცხებოდა დაახლოებით 800-1000 კაცი, ე. ი. საერთო რაოდენობა საღლაც 12-15 ათასი კაცი იყო („ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1990, 17 თებერვალი). სხვა მონაცემებით, გვარდიაში 7-8 ათასი კაცი შედიოდა. ეს პარტიული ელიტარული ქვედანაყოფი „პრემიერ-მინისტრის დაცვა იყო და რაც უნდოდა, იმას აკეთებდა“, დღეში კაცზე 25 მანეთს იღებდა („თუმცა გასაკეთებელი არაფერი აქვთ“), მაშინ როცა 500 გრ. პური, ხარისხის მიხედვით, 4-დან 8 მანეთამდე ღირდა. გვარდია შს. მინისტრს ექვემდებარებოდა და დაპირისპირებული იყო რევოლუარულ ჯართან (Bihl W. II. S. 305-306. Пипия Г. В. Указ. соч. стр. 173-174.)

35. შენაერთის მეთაურის გვარი კრესს ორიგინალში გამორჩენილი აქვს.

36. პირველი ქართულ-გერმანული ერთობლივი ოპერაციის შედეგად დაღუპულთა და დაჭრილთა შესახებ არსებობს განსხვავებული მონაცემებიც. გერმანულენოვანი სომეხი ისტორიკოსი ა. ოპანჯანიანი თვლის, რომ თურქებთან ამ ბრძოლებისას „10 გერმანელი დაიღუპა და მრავალი დაიჭრა“ (Ohandjanian A.

37. გერმანელთა ჩამოსახლება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ამ რევიონში რუსეთის ცარიზმის კოლონიურ-ექსპანსიონისტური პოლიტიკის შემაღგენელი ნაწილი იყო. პირველად სწორედ მთავარმართებელმა ა. პ. ერმოლოვმა 1816 წლის დეკემბერში მიმართა რუსეთის შინაგან საქმეთა სამინისტროს სპეციალური თხოვნით, რომელიც საქართველოში გერმანელთა დასახლებას ითვალისწინებდა. მალე, 1817 წლის სექტემბერში, თბილისში ჩამოვიდა 31 ოჯახი, მოძღვენო ნაკადი – ვიურტემბერგიდან და ბადენიდან სექტანტობის გამო აყრილთა ერთი ნაწილი – 500 კომლი 1818 წლის ზაფხულში. გერმანელებმა, ხელისუფლების მხრიდან მხარდაჭერის და საკუთარი შრომისმოყვარეობის წყალობით, მტკიცედ მოიკიდეს მხარეში ფეხი. მათ მიერ დაარსებული 8 კოლონიიდან 6 საქართველოში იყო: მარიენფელდი, ნოტიფლისი (კუკიაზე), ალექსანდერსდორფი, პეტერსდორფი, ელიზაბეტტალი, კატარინენფელდი. ელიზაბეტპოლის (განჯა) მახლობლად დააარსეს პელენენდორფი და ანენფელდი. მოგვიანებით (1842 წ.) საქართველოში გადმოსახლებულელებმა დააარსეს მარაიდენტალი და ტრამუბერგი (თამარისის გერმ. სახელწოდება). 1884 წელს რუსეთიდან ჩამოსულმა გერმანელებმა სოხუმთან ახლოს ნაიდორფი და გნადენბერგი დააფუძნეს (იხ. დაწკრ. შ. ქუთიძე, ქვემო ქართლში გერმანელთა ახალშენების ისტორიის საკითხისათვის. „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბილისი, 1964. N4 (37), გვ. 111-132. გ. მანჯგალაძე, გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში. თბილისი. 1974, ა. სონღულაშვილი, გერმანელები საქართველოში, თბილისი, 1995. Sanders A. Kaukasien, Nordkaukasien. Aserbeidschan, Armenien, Georgien. Geschichtlicher Umriss. München, 1942 S. 295-297).

38. modus vivendi (ლათ.) – ცხოვრების წესი – თანაარსებობის პრინციპი.

39. ვეიბ-ფაშა – ოსმალეთის არმიის გენერალი, კავკასიის ფრონტის ჯარების სარდალი.

– 40. ნური-ფაშა – სარდლობდა თურქეთის არმიის დაჯგუფებას, რომელსაც ბაქოსკენ გაჭრა და მისი დაუფლება სურდა. თურქებმა ისე, რომ გერმანელები საქმის კურსში არ ჩაუყენებიათ, აზერბაიჯანელებთან ერთად ბაქო 1918 წლის 14-15 სექტემბერს აიღეს. ქალაქში საშინელი ხოცვა-ჟლეტა მოუწვევეს სომხურ მოსახლეობას, რომლის დანაკარგი 30 ათას კაცს აღწევდა (იხ. Ohandjanian A. Op. cit. S. 168. Bock. U. Georgien und Armenien: Zwei christliche Kulturlandschaften im Süden der Sowjetunion Köln, 1988 S. 243).

41. 1918 წლის ზაფხულში საქართველოში გერმანიის ჯარების რაოდენობის ზრდის ტემპი საკმაოდ შთამბეჭდავი ჩანს. 6 ივნისს ფოთში გადმომხსნარი ბაკარიის სარეზერვო ეგერთა ბატალიონის და პრუსიის მოიერიშეთა ბატალიონის პირადი

შემადგენლობა ერთად 1568 ჯარისკაცსა და ოფიცერს აღწევდა. ავსტრიელმა მკვლევრის ვ. ბილის აზრით, ამ ძალების მიზანი ფოთი-თბილისი-ალექსანდროპოლის რკინიგზის დაცვა, და ამავე დროს, საქართველოს მთავრობისათვის „საიმედო დასაყრდენის“ ფუნქციის შესრულება იყო. 20 აგვისტოსათვის გერმანიის კავკასიური ჯარების რაოდენობა გაიზარდა და 214 ოფიცერსა და 5050 ჯარისკაცს მიაღწია. 15 სექტემბრისათვის კვლავ გაიზარდა მათი რაოდენობა – საქართველოში ჩამოვიდნენ ლანდვერის მე-18 ბრიგადა –6 ათას კაცზე მეტი და ბავარიის მე-7 კავალერისტული ბრიგადა – 7520 კაცი – და უკვე 19 ათასამდე ჯარისკაცი და ოფიცერი გახდა (Bihl W. Die Kaukasus – Politik der Mittelmächte. Teil II. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918). Wien, Köln. Weimar: Böhlau. 1992. S. 75-76; 89). ცხადია, გერმანიის კავკასიური არმიის რიცხოვრები ზრდა გერმანიის პოლიტიკური ინტერესების არეალის გაფართოებასა და სამხედრო მიზნების მნიშვნელობაზე მიუთითებს, რაც მარტოოდენ საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მხარდაჭერით არ განისაზღვრებოდა.

42. კრესი, სამწუხაროდ, სახელით არ იხსენიებს მას, არადა დამოუკიდებელი საქართველოს გენერალიტეტში რამდენიმე ასეთი გვარის პიროვნება იყო. ჩვენი აზრით, საუბარი უნდა იყოს გენერალ იოსებ კონსტანტინეს ძე გედევიანიშვილზე (1872-1939 წწ.). იგი 1918 წელს გახდა გენერალი, იყო საქართველოს ეროვნული საბჭოს, მისი აღმასკომის და დამფუძნებელი კრების წევრი, სოციალ-დემოკრატიის 1923 წლამდე, ხოლო 1924 წლიდან კი კომუნისტური პარტიის წევრი.

43. კრესი ამ დროს ჯერ კიდევ არაა ჩამოსული საქართველოში. აქ საქმე გვაქვს ტექნიკურ შეცდომასთან – უნდა იყოს 16 ივლისი.

44. „კაუკაზიაშე პოსტ“ (Die Kaukasische Post) თბილისის გერმანულ-თა სათვისტომოს გაზეთი გამოდიოდა 1906-1921 წლებში მთელი კავკასიისა და სამხრეთ რუსეთის გერმანელებისათვის. ამ გაზეთის დამაარსებელი და პირველი რედაქტორი იყო არტურ ლაისტი (იხ. დავურ. მ. შოშიაშვილი, თბილისის გერმანული გაზეთი „კაუკაზიაშე პოსტ“. 1906-1921) კრებულში: საქართველო და ევროპის ქვეყნები. V. თბილისი, 1991 გვ. 43-52).

45. ფრიდრიხ ებერტი (Ebert – 1871-1925 წწ.) – გერმანული სოციალ-დემოკრატიის თვალსაჩინო მოღვაწე. 1889 წლიდან ამ პარტიის წევრია, 1913 წლიდან მისი თავმჯდომარე, ხოლო 1912 წლიდან რაიხსტაგის დეპუტატი. 1918 წლის 9 ნოემბერს უკანასკნელმა კაიზერულმა რაიხსკანცლერმა მ. ფონ ბადენმა გამოაცხადა კაიზერ ვილჰელმ II-ის ტახტიდან გადადგომა, თვითონაც გადადგა და მთელი ძალაუფლება ებერტს გადასცა. 10 ნოემბერს გამოცხადდა დროებითი მთავრობის – სახალხო რწმუნებულთა საბჭოს შექმნა, რომლის თავმჯდომარეც ებერტი იყო. 1919 წლის 10 თებერვალს ამ ორგანომ სახელისუფლებო რწმუნებანი ერო-

ვნულ კრებას გადასცა, რომელმაც 11 თებერვალს ვაიშარის რესპუბლიკის მიერ
 ელ პრეზიდენტად ებერტი აირჩია (Deutsche Geschichte in Schlaglichtern...
 S. 223, 232).

46. სომხეთის ეროვნული საბჭო – ამიერკავკასიის დაშლის შემდეგ (1918 წლის 26 მაისი), საქართველოს ეროვნული საბჭოს მსგავსად, დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოების შექმნის გზას დაადგინა სომხური და თათრული (აზერბაიჯანული) დეპუტაციები – შესაბამისი ეროვნული საბჭოები. 1918 წლის 27 მაისს დაშლილი სეიმის აზერბაიჯანულმა ნაწილმა მ. რასულ-ზადეს ხელმძღვანელობით ეროვნული მთავრობა შეადგინა და 28 მაისს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა – იმავე დღეს, გვიან საღამოს, სომხეთის ეროვნულმა საბჭომ პ. კაჩაზნუნის მეთაურობით სომხეთის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა, ხოლო 29 მაისს სომხეთის დელეგაცია თურქებთან მოსალაპარაკებლად გაემგზავრა ბათუმში (Ohandjanian A. Op. cit. S. 148. Sanders A. Op. cit. S. 303).

47. კრესისა და ფრანკენშტაინის სომხეთში ვიზიტისას სომხეთა კათოლიკოსი იყო გეორგი V, რომელმაც ფრანკენშტაინის მეშვეობით დახმარების თხოვნით მიმართა იმპერატორ კარლს, მან ეს დოკუმენტი ავსტრია-უნგრეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის ბურიანის კომენტარებით 1918 წლის 17 სექტემბერს მიიღო (Ohandjanian A. Op. cit. S. 158, 168), მაგრამ სომხეთის რეალური დახმარება ვერ გაუწია.

48. კაიზერი – ვილჰელმ II ჰოჰენცოლერნი (v. Hohenzollern) (1859-1941 წწ.) – გერმანიის იმპერატორი და პრუსიის მეფე 1888-1918 წლებში, „სულიერი სიცივითა და ქედმაღლობით“ გამორჩეული პიროვნება. თავიდანვე მილიტარისტულად განწყობილ ვილჰელმს „... არასოდეს უცდია თავის თავზე აეღო არმიის სარდლობა“ ომის დროს. ნოემბრის რევოლუციის შედეგად მან ტახტი დაკარგა, რომელზეც 1918 წლის 28 ნოემბერს ოფიციალურად განაცხადა უარი და დარჩენილი დრო პოლანდიურ ემიგრაციაში გაატარა Deutsche Geschichte in Schlaglichtern... S. 223. Hohenzollern Fr. -W. Prinz von Preussen. Die Hohenzollern und der Nationalsozialismus (Diss.). München, 1983, S. 304).

49. ლეპსიუსი იოჰანეს (Lepsius J.) – სომხეთა დიდი გულშემატკივარი და მეგობარი, გერმანელი მკვლევარი, რომელმაც ცხელ კვალზე 1919 წელს პოტსდარში გამოსცა შესანიშნავი წიგნი (Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam. 1919). წიგნში თავმოყრილი დოკუმენტები ასახავენ სომხეთა ტრაგიკულ ბედსა და გენოციდის ისტორიას ოსმალეთის იმპერიაში. წიგნს დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა. იგი მთორედ 1986 წელს გამოიცა. ბევრი დოკუმენტური მასალა განსაკუთრებით საინტერესოა საქართველოსთან მიმართებაში და მას გვერდს ვერ აუვლის საქართველოს ისტორიის მკვლევარიც.

50. გაბაევი — სამწუხაროდ, კრესი სახელით არ იხსენიებს მას, მაგრამ სტატიის დასაწყისში მითითებულია, ეს იყოს ვასილ დავითის ძე გაბაშვილი (1853-1933 წწ.), რომელიც დამოუკიდებლობის გამოცხადების მერე ახლადშექმნილ ქართულ კორპუსს მეთაურობდა. მან გენერლის ჩინი რუსეთის არმიაში მიიღო 1913 წელს და ამ რანგში ემსახურებოდა დამოუკიდებელ საქართველოსაც.

51. ანანოვი — საუბარია ა. ს. ანანოვზე, რომელიც რევოლუციამდელ საქართველოში ცნობილი მეწარმე იყო. მისი შამპანური ღვინოების ქარხანა ვარციხეში ერთ-ერთ მსხვილ საწარმოდ ითვლებოდა, სადაც ყოველწლიურად უშვებდნენ 250 ათას ლიტრ შამპანურს. იგი ფლობდა აგრეთვე აჯამეთის დიდ სატყეო მეურნეობასაც (იხ. დაწვრ. მ. ნიკოლეიშვილი. დასავლეთ საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებისა და სარკინიგზო მშენებლობის ისტორიიდან. XIX ს-ის რეფორმისშემდგომი პერიოდი. ქუთაისი, 1994. გვ. 46; 212-213).

52. Spiritus rector (ლათ.) — იდეური ხელისჩამდგმელი, წარმმართველი.

53. გოც ფონ ბერლიხინგენი (Goetz v. Berlichingen) — იოჰან ვოლფგანგ გოეთეს იგივე სახელწოდების დრამატული ნაწარმოების მთავარი პერსონაჟი, რაინდი.

54. არტურ ლაისტი — ი. ჭავჭავაძის და საერთოდ, ქართველი ხალხის დიდი მეგობარი. 1885 წლიდან საქართველოში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. აქვე მან იქორწინა საქართველოში დაბადებულ გერმანელ ქალზე — მ. შიტლინგერზე. ა. ლაისტმა დააარსა „გერმანულ-ქართველთა კულტურის საზოგადოება“, თარგმნა ი. ჭავჭავაძის „განდევლი“, ასევე „ვეფხისტყაოსანი“ გერმანულად და გამოსცა 1890 წელს დრეზდენში. იგი ხელს უწყობდა ქართველთა და გერმანელთა შორის მრავალმხრივი ურთიერთობების განვითარებას (იხ. ლ. ავაზაშვილი, „არტურ ლაისტი“, ვაზ. „დურუჯი“, ყვარელი, 1993, N21. შოშიაშვილი მ. დასახ. ნაშრ. გვ. 45).

საყურადღებოა ავსტრიელი მკვლევარის ვ. ბილის ცნობა, რომ ა. ლაისტი 1918 წლის 22 მაისს იმყოფებოდა ბათუმში და გენ. ო. ფონ ლოსოვს გადასცა მემორანდუმში. ამ დოკუმენტში იგი იწონებდა გერმანიის პოლიტიკურ კურსს საქართველოსთან მიმართებაში და აღნიშნავდა — „საქართველო და გერმანული კოლონიები ამიერკავკასიაში გერმანიის შეღწევის საფუძველი იქნებოდა“. გერმანელებს სომხების საწინააღმდეგოდ მიმართული ძალის როლიც უნდა შეესრულებინათ, ამ უკანასკნელებმა „... რომ თანდათანობით პეგემონობა არ იგდონ ხელში“ (Bihl W. Op. cit. S. 35).

55. ინლისელებმა ბაქო დაიკავეს 1918 წლის 17 აგვისტოს. გენერალ-მაიორ ჩარლზ დენსტერვილის (Dunsterville) ხელმძღვანელობით, რომელიც ჩრდილოეთ ირანიდან წამოვიდა თავისი საექსპედიციო ჯგუფით (Dunsterforce), რათა არ დაეშვა გერმანელებისა და თურქების გარღვევითი თვრაციები ამიერკავკასიაში. დენსტერვილის მიზანს „თბილისისაკენ გაჭრა“, საქართველოს, სომხეთის

და აზერბაიჯანის მთავრობებისადმი „დახმარება“ შეადგენდა გერმანელები თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში (იხ. Fischer K. *Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918-1919*. Boppard am Rhein, 1973. S. 27-28). იმ დროს გერმანიის ინტერესების სფეროში მოქცეული საქართველოსათვის ინგლისელთა „დახმარება“, ცხადია, მიუღებელი იყო და არც ქართველი პოლიტიკოსები ფიქრობდნენ მასზე.

დენსტერვილს მცირე ძალები (ათასამდე ინგლისელი, 8 ათასი სომეხი და რუსი ჯარისკაცი) ჰყავდა, რომელთაც თურქების 14 ათასიანი არმია უპირისპირდებოდა და მისი ტრანსკავკასიური რეიდის განხორციელების შანსი მინიმუმამდე დაჰყავდა. თურქებმა ბაქო იმავე წლის 14-15 სექტემბერს დაიკავეს, ხოლო დენსტერვილმა კასპიის ზღვით ენზელისაკენ დაიხია (Fischer K. *Ibidem*. Sanders A. *Op. cit.* S. 303-304) და პროანტანტური კავკასიური პლაცდარმის ფორმირება პერსი გამოკიდებული დარჩა.

56. ფრიდრიხ ფონ დერ გოლცი — საქართველოში ყოფნისას პოლკოვნიკი, ცნობილი ფელდმარშლის კოლმარ ფონ დერ გოლცის (C. von der Goltz) შვილი. 1918 წლის 25 სექტემბერს კრესმა იგი გერმანელთა ინტერესების დასაცავად ბაქოში გაგზავნა (Bihl W. *Op. cit.* S. 125).

უფროსი გოლცი 1883-1895 წწ. თურქეთის არმიის რეფორმირებას ედგა სათავეში, 1915-1916 წწ. I და მე-6 თურქულ არმიებს სარდლობდა. მას აქტიური ურთიერთობა ჰქონდა „დამკომის“ ლიდერებთან და წინააღმდეგი იყო ქართველთა აჯანყებისა რუსეთის წინააღმდეგ. გოლცი ქართველებს აფრთხილებდა: „თქვენი პრობლემა არის წმინდა პოლიტიკური. არავითარი მნიშვნელობა არ შეუძლია ჰქონდეს ამ უზარმაზარ მსოფლიო კონფლიქტში თქვენს სამხედრო ძალას“ (მ. სიორიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 46-47).

57. გრაფი იოჰან-ჰაინრიხ ფონ ბერნსტორფი (V. Bernstorff) — გერმანიის ელჩი კონსტანტინეპოლში 1917 წლის სექტემბრიდან 1918 წლის ოქტომბრამდე.

58. *Fait accompli* (ფრ.) — აღსრულებული ფაქტი, ვინმეს ფაქტის წინაშე დაყენება.

59. 1918 წლის 29 სექტემბერს ოთხთა კავშირის წევრმა ბულგარეთმა (შეუერთდა მას 1915 წლის 6 სექტემბერს) თავი დამარცხებულად ცნო და ხელი მოაწერა სალონიკის დაზავებას, რითაც ბალკანეთის ფრონტზე ომი დასრულდა. ამის შემდეგ პინდენბურგმა თავისი მთავრობისაგან ანტანტასთან მოლაპარაკების დაწყება მოითხოვა.

60. იგულისხმება რაიხსკანცლერ მაქს ფონ ბადენის (V. Baden) მთავრობის (ხელისუფლებაში იყო 1918 წლის 3 ოქტომბრიდან) დროს გატარებული კონსტიტუციური რეფორმა, რომელიც პარლამენტარიალური სახელითაა ცნობილი. 28 ოქტომბერს შეცვალეს კონსტიტუცია და ამიერიდან რაიხსკანცლერი რაიხსტაგის

პარტიათა ნდობის ვოტუმზე გახდა დამოკიდებული. ლუდენდორფის ინიციატივით გატარებული ეს ღონისძიება — „რევოლუცია ზემოდან“ მიზნად ისახავდა მონარქიის გადარჩენას და მოახლოებული კატასტროფის ფონზე უმაღლესი სამხედრო ხელმძღვანელობის მიერ მოსალოდნელი პასუხისმგებლობისაგან თავის დაძვრუნას.

61. 1918 წლის 30 ოქტომბერს მუდროსში (კუნძული ლემნოსი) ბრიტანულ კრეისერ „აგამემნონზე“ ოსმალეთის წარმომადგენლებმა ხელი მოაწერეს დაზავებას და თავი დამარცხებულად ცნეს. ცოტა ხნით ადრე, 7 ოქტომბერს, ტრიუმფირატმა უარი თქვა ხელისუფლებაზე და საკუთარი პოლიტიკის კრაზი აღიარა. სულთანმა მუჰამედ VI და ახალი მთავრობის ლიდერი ანგლოფილი ახმედ იხეთფაშა მუდროსის დაზავებაზე დათანხმდნენ. ტრიუმფირები გერმანული წყაღქვეშ ნავით 2 ნოემბერს გერმანიაში გაიქცნენ.

საკვალალო იყო მათი აღსასრული. გაბასმანებული ენკერის შუა აზიაში წითლებმა მოკლეს ერთ-ერთ შეტაკებაში 1922 წელს, ხოლო არმენოფობიით გამოჩენული ტალაათი 1921 წელს ბერლინში და ჯეჰალი 1922 წელს თბილისში სომეხმა შურისმაძიებლებმა იმსხვერპლეს (Ohandjanian A. Op.cit. S.174).

62. 1918 წლის 11 ნოემბერს გერმანიის დელეგაციამ, საგარეო საქმეთა მინისტრ მ. ერცბერგერის მეთაურობით, ხელი მოაწერა კომპიენის დაზავებას. სამხედრო წარუმატებლობასთან ერთად, ეს აქცია ნოემბრის რევოლუციამაც დააჩქარა. 9 ნოემბერს მ. ფონ ბაღენმა იმპერატორისა და კონსპირაციის გადაღობა, ხოლო სოციალ-დემოკრატმა ფ. შაიდემანმა გერმანია რესპუბლიკად გამოაცხადა, 10 ნოემბერს კაიზერი პოლანდიაში გაიქცა, ხოლო ებერტმა რესპუბლიკის დროებითი მთავრობა — სახალხო რწმუნებულთა საბჭო შექმნა, რომელიც 1919 წლის 10 თებერვლამდე იმყოფებოდა ხელისუფლებაში.

63. დაშნაკური სომხეთის მთავრობა (პ. კაჩაზნუნის მეთაურობით), რომელსაც თურქული შემოტევის შემდეგ, 1918 წ. გაზაფხულზე, საგამგეოდ მხოლოდ „ერევნის მიდამოები და სევანის რეგიონი შემორჩა“, ერთ-ერთ საგარეო პოლიტიკურ პრიორიტეტად საქართველოსთან სასაზღვრო საკითხს აყენებდა: საქართველოსთან ამ პრობლემის „ეთნოგრაფიული პრინციპის დაცვით მოგვარებისაკენ“ (Ohandjanian A. Op.cit. S.159) მისწრაფებამ, გერმანიის დამარცხებამ და შესაბამისად არმენოფილური ინგლისის წინა პლანზე წამოწვევამ კავკასიის საკითხებში ბიძგი მისცა სომხეთის მმართველ წრეებს, ომი წამოეწყოთ საქართველოსთან. 1918 წლის 7 დეკემბრიდან დაწყებულმა კონფლიქტებმა თანდათან მასშტაბური ხასიათი მიიღო, მაგრამ ქართულმა არმიამ ბრწყინვალე წარმატებას მიაღწია და სომხები უკუაქცია. ქართველთა წინსვლას წინ აღდარაფერი ეღობებოდა, მაგრამ 31 დეკემბერს, ინგლისელთა ჩარევით, კონფლიქტი შეწყდა ისე, რომ მისი შემდგომი დარეგულირება საქრთასთორისო სამართლებრივი თვალისაზრისით არ მომხდარა. ამ სიტუაციაში გაურკვეველი ზოგი ავტორი ბრალეულად ქართულ მხა-

რეს მიიხნევს და თვლის, რომ საქართველომ 1918 წელს ისარგებლა მეზობელი ქვეყნის აგონიით და დაიპყრო ჩრდილოეთ სომხეთის მიწები (Hoffmann, Armenien, Georgien. Zwischen Ararat und Kaukasus. Leer, 1990. S. 221). ცხადია, ეს არა მხოლოდ უადრესად ტენდენციური, არამედ ორმხრივი ურთიერთობებისთვისაც მეტად საზიანო მოსაზრებაა.

64. „ტომი“ (Tommy) – ინგლისელი ჯარისკაცების ზედმეტსახელი.

65. დადიშიძე – უნდა იყოს დათეშიძე.

66. გეორგ კერშენშტაინერი (Kerschensteiner G.) 1854-1932 წწ. – ცნობილი გერმანელი პედაგოგი, რევოლუციური იდეოლოგიის და კლასთა ბრძოლის მოწინააღმდეგე. უურადლებას ამხევილებდა „მოქალაქეობრივი ვალის შეგრძნების და სამშობლოსადმი სიყვარულის“ აღზრდაზე. მისი „სამოქალაქო აღზრდა“ მიზნად ისახავდა ხალხის ჩამოცილებას რევოლუციური მოძრაობისაგან. იგი ასევე მოითხოვდა „თანამიმდევრულ რელიგიურ აღზრდასაც“, რაც ეროვნულ ნიადაგზე უნდა დაფუძნებულიყო და ღრმა პროფესიულ განათლებას. მის იდეებს იყენებდნენ ნაციონალ-სოციალისტურ გერმნიაშიც.

67. პრინციპი – ერთ-ერთი ყველაზე დიდი კუნძული მარმარილოს ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში განლაგებულ პრინციების (თურქ. „ქინალი ადალარ“) არქიპელაგში, რომელიც 9 კუნძულისაგან შედგება. არქიპელაგის ბერძნული სახელწოდებაა „პრინციპონიზია“, რაც პრინციების კუნძულებს ნიშნავს და უკავშირდება იმ ფაქტს, რომ აქ ბიზანტიის იმპერიის ხანაში არასასურველ პრინციებს (უფლისწულებს) ასახლებდნენ. არქიპელაგის ფართობი 10,8 კვ. კმ-ია, ხოლო თავად პრინციპოსი (თურქ. „ბუიუკ-ადა“) 5,36 კვ. კმ-ს აღწევს (ვ. ტაბაღუა, ერთი სტატია პრინციების კუნძულზე გათვალისწინებული კონფერენციის შესახებ. კრებული: „საქართველო-ევროპა-ამერიკა“. თბილისი, 1998, III, გვ. 34-35).

68. მუსტაფა-ქემალ-ფაშა (ათათურქი) – დაიბადა 1881 წელს სალონიკში (საბერძნეთი). 1905 წ. დაამთავრა გენშტაბის სამხედრო აკადემია და კაპიტნის წინით დაიწყო სამხედრო სამსახური. 1908 წ. მონაწილეობდა „ხალგაზრდა თურქთა“ რევოლუციაში, ტრიპოლიტანიის (1911-1912), ბალკანეთის მეორე (1913 წ) და I მსოფლიო (1914-1918) ომებში. 1919 წლიდან იგი თურქეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერია, 1921 წ. საქარიასთან ბრძოლაში დაამარცხა ბერძნები, მიიღო მარშლის წოდება და ტიტული „ღაზი“ (ძლევაძობილი). 1923 წლის 29 ოქტომბერს თურქეთი რესპუბლიკად გამოცხადდა. იმ დიდი დამსახურების გამო, რაც თურქი ხალხის წინაშე მას მიუძღოდა, 1934 წელს სახელმწიფოში გვარების შემოღებასთან დაკავშირებით მან მიიღო ათათურქის (Atatürk - თურქთა მამა) გვარი.

69. ივლისისხმება კერსალის საზავო ხელშეკრულება, რომელიც დაიდო 1919 წლის 28 ივნისს დამარცხებულ გერმანიასა და გამარჯვებულ ანტანტის სახელმწიფოებს შორის.

70. კრესი აქ მეორე მსოფლიო ომს გულისხმობს, როცა ეს მოვლენები იწერებოდა.

შინაარსი

გენერალი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი და მისი მოგონებანი (წინათქმა პირველი ქართული პუბლიკაციისათვის)	5
ნოდარ მუშკუდიანი - საქართველო კვრძანის კავკასიურ პოლიტიკაში 1918 წლის მაის-ივნისში და გენერალ ფონ კრესის მისია	7
ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი - ჩემი მისია კავკასიაში	52
კომენტარები (ნოდარ მუშკუდიანი)	137

ბარონი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი
ნემი შიხია კაკასიაში
(მოგონებები)
ქართულ ენაზე
გერმანულიდან თარგმნა, ისტორიული ნარკვევი და კომენტარები დაურთო
ნოდარ მუშკუდიანი

© ნოდარ მუშკუდიანი, გამომცემლობა „მოწამეთა“

გადაეცა წარმოებას 22.08. 2002
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16. 10. 2002
ქაღალდის ზომა 60X84^{1/16},
ნაბეჭდი თაბახი 9,5.
ტირაჟი 1000 ეგზ.

შპს გამომცემლობა „მოწამეთა“,
ქუთაისი, გრიშაშვილის რ.

06/1255
361067000
00274100000

An
die Direktion des Meeresarchivs

München 22
Hofgartenstrasse .

Im Zuge meiner zur für die Familie und nicht für Veröffentlichung geschriebenen Lebenserinnerungen habe ich auch eine Darstellung meiner Mission im Kaukasus im Jahre 1918 zu Papier gebracht . Meine Niederschrift stützt sich auf Tagebucheinzeichnungen und darf deshalb für sich in Anspruch nehmen, dass die in ihr enthaltenen Angaben zutreffend sind .

Meines Wissens existiert noch keine erschöpfend- und völlig zutreffende Darstellung der Beziehungen Deutschlands zu den Kaukasusstaaten während des ersten Weltkrieges . Unter diesen Umständen ist es vielleicht zweckmässig, meine in Abschrift beiliegende Abhandlung als Quellensmaterial zu den Akten des Meeresarchivs zu nehmen .

Sollte das Meeresarchiv kein Interesse an meinen, keinen Anspruch auf eine wissenschaftliche Arbeit erhebenden Bericht haben, so bitte ich um meine gefällige Rücksendung unter der obenstehenden Adresse .

Fritz von Kress

Inserer Reichsleitung hat geglaubt, es ablehnen
den Kaukasusvölkern die von ihnen ersehnte
abhängigkeit in Aussicht gestellt wurde. Sie
die Ausnützung des von uns erworbenen wert=
verzichtet. Bei der von ihr geplanten Erober=
würde uns zwar die Freundschaft der Kaukasier
positive Vorteile gebracht, ihre Feindschaft
unserer Aufgabe ganz ausserordentlich er =

München, im Oktober 1943

Fritz von Kress